

LIGITA GASPARĖNIENĖ,
RITA REMEIKIENĖ

ŠEŠĖLINĖ EKONOMIKA ŽEMĖS ŪKIO SEKTORIUJE

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

Ligita Gasparėnienė, Rita Remeikienė

ŠEŠĖLINĖ EKONOMIKA ŽEMĖS ŪKIO SEKTORIUJE

Monografija

Vilnius, 2019

Mykolo Romerio universiteto Ekonomikos ir verslo fakulteto tarybos
2019 m. birželio 6 d. posėdyje pritarta leidybai (protokolo Nr. 1EV-6).

Mykolo Romerio universiteto mokslinių-mokomųjų leidinių aprobavimo
komisijos 2019 m. liepos 12 d. posėdyje pritarta leidybai (protokolo Nr. 2L-29).

Recenzavo:

doc. dr. **Alina Stundžienė**, Kauno technologijos universitetas,
prof. dr. **Eglė Kazlauskienė**, Mykolo Romerio universitetas.

Visos knygos leidybos teisės saugomos. Ši knyga arba kuri nors jos dalis negali būti dauginama,
taisoma arba kitu būdu platinama be leidėjo sutikimo.

ISBN 978-9955-19-972-4 (elektroninis)

© Ligita Gasparėnienė, Rita Remeikienė, 2019

© Mykolo Romerio universitetas, 2019

TURINYS

ĮVADAS	7
1. ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS ŽEMĖS ŪKIO SEKTORIUJE	
TEORINIAI ASPEKTAI	11
1.1. Šešėlinės ekonomikos žemės ūkyje samprata ir bruožai	11
1.2. Šešėlinę ekonomiką žemės ūkio sektoriuje lemiantys veiksniai	20
1.3. Žemės ūkio šešėlinės ekonomikos sektoriuje veikiančios subjektai	39
1.4. Šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriuje prevencijos priemonės	51
1.5. Žemės ūkio subsidijų mechanizmai ir jų poveikis ūkininkų ekonominiams sprendimams	66
1.5.1. Žemės ūkio subsidijų samprata ir trumpa istorija	66
1.5.2. Valstybinės intervencijos į žemės ūkio sektorių priežastys	69
1.5.3. Valstybinės intervencijos į žemės ūkio sektorių instrumentai	73
1.5.4. Intervencijos instrumentų ekonominis poveikis	82
1.5.4.1. <i>Intervencijos instrumentų įtaka žemės ūkio subjektų</i> <i>ekonominiams sprendimams</i>	82
1.5.4.2. <i>Poveikis ūkininkų gerovei, pasitikėjimui, lūkesčiams bei jautrumas rizikai</i> ...	88
1.5.5. Išsivysčiusių šalių ir Lietuvos patirtis žemės ūkio sektoriaus subsidijavimo sirtyje: bendrojo ir šešėlinės ekonomikos konteksto vertinimas	94
1.6. Šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriuje statistinių rodiklių apžvalga	107
2. ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS ŽEMĖS ŪKIO SEKTORIUJE	
VERTINIMO METODIKA	113
2.1. Ekspertinis vertinimas	113
2.2. Kiekybinės apklausos metodas	116
3. ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS ŽEMĖS ŪKIO SEKTOIUJE	
EMPIRINIS VERTINIMAS	117
3.1. Ekspertų požiūris į šešėlinę ekonomiką žemės ūkyje	117
3.2. Ūkininkų apklausos rezultatai	129
APIBENDRINIMAS	137
LITERATŪRA	139
PRIEDAI	153

LENTELIŲ SĄRAŠAS

1 lentelė. Skirtumai tarp šešėlinės, kriminalinės ir ne rinkos ekonomikos	12
2 lentelė. Pagrindiniai šešėlinės ekonomikos veiksniai ir jų įtakos stiprumas (proc.) pagal Feld ir Schneider (2010)	21
3 lentelė. Bendrieji šešėlinę ekonomiką lemiantys veiksniai	23
4 lentelė. Sektoriaus specifiškumo sąlygoti žemės ūkio šešėlinei ekonomikai veiksniai	28
5 lentelė. Lietuvos gyventojų vidaus migracija 2013–2017 m.	36
6 lentelė. Šešėlinės ekonomikos grėsmės tikimybė skirtinguose Lietuvos žemės ūkio subsektoriuose pagal Gapšį ir Eičaitę (2010)	38
7 lentelė. Bendrosios šešėlinę ekonomiką veikiančių subjektų charakteristikos	40
8 lentelė. Pagrindinės žemės ūkio sektoriuje dalyvaujančių subjektų charakteristikos	46
9 lentelė. Galimos šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriuje prevencijos priemonės ...	52
10 lentelė. Nedeklaruoto darbo formos žemės ūkio sektoriuje	109
11 lentelė. Ekonominių-politinių veiksnių poveikio šešėlinės ekonomikos lygiui vertinimas, vidurkio reikšmės	131
12 lentelė. Teisinių, žmogiškojo kapitalo, demografinių, geografinių ir infrastruktūros veiksnių grupių poveikio šešėlinės ekonomikos lygiui vertinimas, vidurkio reikšmės	132

PAVEIKSLŲ SĄRAŠAS

1 paveikslas. Šešėlinės ekonomikos susidarymo prekybos žemės ūkio ir maisto produktais sektoriuje schema.....	32
2 paveikslas. Šešėlinės ekonomikos prevencija per grynųjų pinigų išstūmimą	60
3 paveikslas. Ūkio pajamas vienam darbuotojui veikiantys veiksniai	75
4 paveikslas. Ekonominis tiesioginių subsidijų poveikis	86
5 paveikslas. Gamintojo optimalaus gamybos lygio pokytis gaunant tiesiogines subsidijas	90
6 paveikslas. Ūkio produktyvumo augimo pokyčiai dėl tiesioginio subsidijavimo	92
7 paveikslas. ES bendrosios žemės ūkio politikos priemonių įtaka ūkininkų paramos struktūrai 1986–2014 m. laikotarpiu	103
8 paveikslas. Šešėlinės ekonomikos lygis pagal sektorius Europoje 2013 m. duomenimis	107
9 paveikslas. Nedeklaruoto darbo bei nedeklaruotų verslas-verslui ir verslas-vartotojams sandorių pasiskirstymas Europos žemės ūkio, medžioklės, miškininkystės ir žvejybos sektoriuje 2013 m., proc.	108
10 paveikslas. Nelegaliai (neteisėtai) dirbusių asmenų dalis Lietuvos žemės ūkio sektoriuje, proc. dalis nuo bendro nelegaliai (neteisėtai) dirbusių asmenų skaičiaus visuose ekonomikos sektoriuose 2015–2017 m. I pusr.	110
11 paveikslas. Nelegaliai (neteisėtai) dirbusių asmenų proc. dalys pagal veiklos vykdymo sritį	111
12 paveikslas. Respondentų pasiskirstymas pagal ūkio tipą, proc.	129
13 paveikslas. Bendrieji šešėlinės ekonomikos žemės ūkyje veikiantys veiksniai, vidurkių reikšmės	130
14 paveikslas. Realizavimo kanalų veiksmių grupės poveikio šešėlinės ekonomikos lygiui vertinimas, vidurkio reikšmės	132
15 paveikslas. Reikšmingiausios priemonės, mažinančios šešėlinę ekonomiką žemės ūkyje, vidurkio reikšmės	134

JVADAS

Šešėlinė, arba neformalioji, ekonomika plačiaja prasme apibrėžiama kaip ekonominė veikla, kuri yra paslėpta nuo valstybinio reguliavimo, mokesčių bei kitos valstybinės kontrolės ar stebėjimo (Schneider, 2002). Šešėlinės ekonomikos mastai yra didžiuliai. Pasak Weng (2015), daugiau nei pusė visos darbo jėgos dirba šešėliniame sektoriuje. Remiantis Schneider (2015) skaičiavimais, šešėlinės ekonomikos vidurkis ES-28 šalyse 2015 m. sudarė 18,3 proc. BVP, o Lietuvoje šis rodiklis siekė net 25,8 proc. BVP (t. y. apie 10 mlrd. eurų). Nors pastaraisiais metais mūsų šalyje pastebimos šešėlinės ekonomikos mažėjimo tendencijos (per 2016–2017 m. šešėlinė ekonomika šalyje sumažėjo maždaug 2,1 procentinio punkto), apibendrintais duomenimis, šešėlinės ekonomikos mastas Lietuvoje 2017 m. vis dar siekė 25,5 proc. BVP (Valstybinės mokesčių inspekcijos duomenys, 2018).

Dėl didelės apimties bei bendrajai ekonomikai daromos žalos (neformalusis sektorius yra sudėtinė bendrosios ekonomikos dalis, kuri siejama su mokesčių vengimu, nereguliuojama ūkinių subjektų veikla, aplinkos degradavimu ir kt.), kova su šešėline ekonomika tapo reikšmingu šiuolaikinio ekonominio vystymosi veiksmu tiek tarptautiniu, tiek nacionaliniu lygmenimis (Benson et al., 2014). Be to, šešėlinės ekonomikos masto mažinimą kai kurie ekonomistai (Chen, 2012; Weng, 2015) laiko reikšmingu skurdo mažinimo veiksmu, ypač kalbant apie labiausiai pažeidžiamas gyventojų grupes, kadangi pastarosios dėl teisinio, socialinio ir ekonominio saugumo trūkumo yra vienos pagrindinių šešėlinės ekonomikos dalyvių. Labiausiai pažeidžiamų gyventojų grupei priskiriami ir žemės ūkio sektoriuje veikiantys subjektai bei kaimo vietovių gyventojai, kurie pragyvena iš žemės bei gamtinių išteklių (Spiegel, 2012).

Mokslinėje literatūroje yra iš tiesų gausu studijų šešėlinės ekonomikos tema: šešėlinės ekonomikos sampratą bei šį reiškinį lemiančius veiksmus nagrinėjo Buehn ir Schneider (2012a; 2012b), Manolas et al. (2013), Putninš ir Sauka (2011, 2014), Herwartz et al. (2013), Schneider ir Williams (2013), Medina ir

Schneider (2018) ir kt.; šešėlinės ekonomikos vertinimo metodologijas analizavo ir lygino Edwards ir Flaim (2008), Juškienė (2015), Mihaela ir Clipa (2016), Schneider (2016), Kirchgassner (2016), Schneider ir Buehn (2016), Gasparėnienė ir Remeikienė (2016a, 2016b) ir kt.; šešėlinės ekonomikos apimtis įvairiose šalyse ir regionuose skaičiavo Chaudhury et al. (2006), Putniņš ir Sauka (2011), Schneider (2015), Mihaela ir Clipa (2016), Medina ir Schneider (2018) ir kt.; į etinius ir moralinius šešėlinės ekonomikos aspektus gilinosi Dzemydaitė ir Savilionytė (2017); šešėlinės ekonomikos prevencijos priemonės analizavo Russell (2010), Teobaldelli ir Schneider (2012), Vainionpaa (2016), Suomijos vidaus reikalų ministerija (2016), Romanyuta (2017) ir kt. Tačiau iki šiol daugelyje tyrimų didžiausias dėmesys buvo skiriamas šešėlinei ekonomikai urbanistiniu požiūriu. Tuo tarpu šešėlinės ekonomikos problemos žemės ūkio sektoriuje analizuotos retai, o atliktos studijos apsiribojo daugiau neformaliosios ekonomikos kaimo vietovėse analize (pvz., neformaliosios ekonomikos veiksmų svarbos vertinimu regioniniame kontekste (Krakowski, 2005), neformalaus užimtumo išsivysčiusiose ir neišsivysčiusiose kaimo vietovėse tendencijų vertinimu (Williams, 2011), neformalios regioninės ekonomikos statistinių duomenų apžvalga (Vanek et al., 2014), ūkinės veiklos sąlygų kaimo vietovėse analize (Reimer, 2000; Edgcomb, Thetford, 2004; USAID, 2013; Tarptautinė darbo organizacija, 2016), kaimo vietovių ekonominės plėtros veiksmų analize (Ratner, 2000; Gadsby, Samson, 2016)), atskirai nedetalizuojant šešėlinės ekonomikos žemės ūkyje veiksmų, apimčių ir / ar prevencijos priemonių. Iš glaudžiausiai su šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriuje problematika susijusių studijų pažymėtinos Gapšio ir Eičaitės (2010) bei Weng (2015) studijos, kuriomis atitinkamai analizuota šešėlinės ekonomikos įtaka Lietuvos biudžetui žemės ūkio ir maisto produktų rinkoje bei vertinta neformaliosios ekonomikos veiksmų ir galimų pragyvenimo šaltinių įtaka šešėlinei žemdirbystės, miškininkystės ir kalnakasybos veiklai į pietus nuo Sacharos esančiuose Afrikos regionuose.

Vis dėlto, neformalioji ekonomika žemės ūkio sektoriuje nusipelnė didesnio tyrėjų, praktikų ir politikos kūrėjų dėmesio dėl keleto priežasčių. Visų pirma, žemės ūkio veikla yra viena iš pagrindinių pragyvenimo galimybių kaimo vietovių gyventojams, ypač turint omenyje šioms vietovėms būdingą aukštą nedarbo lygį: remiantis Lietuvos banko (2017) duomenimis, 2017 m. užfiksuotas gana didelis atotrūkis tarp užimtumo mietuose (74,1 proc.) ir kaimuose (63,5 proc.), ir nors kaimuose nedarbo lygis mažėjo sparčiau, nei miestuose (lyginant I ir II 2017 m. ketvirčius, nedarbo lygis kaimuose sumažėjo 2,3, o miestuose – 0,5 proc.), vis

dėlto, palyginus su pirmuoju 2017 m. ketvirčiu, antrąjį ketvirtį nedarbo lygis kaimuose (10,6 proc.) išliko 2 kartus aukštesnis, nei miestuose (5,4 proc.). Antra, žemės ūkio ir kaimo vietovių ekonomika didele dalimi priklauso nuo ribotų gamtinių išteklių, tokių kaip žemė, mediena ir mineralai (Scoones, 2009). Neturint duomenų apie šešėlinį minėtų išteklių naudojimą, sudėtinga suvaldyti aplinkos degradacijos problemą ir užtikrinti darnią plėtrą. Trečia, žemės ūkio sektoriuje išsivysčiusios neformaliosios ekonomikos tradicijos perduodamos regioninėms ir globaliosioms rinkoms ypač didėjančios tarpusavio priklausomybės tarp rinkų ir sektorių sąlygomis. Ketvirta, neformali smulkiojo ūkininko vykdoma žemės ūkio veikla gali reikšti mokesčių slėpimą ar / ir vengimą įregistruoti veiklą, o bendrovių veiklos kontekste tai gali reikšti nepilnos ir / ar neteisingos informacijos pateikimą, asmenų įdarbinimą be darbo sutarčių, neleidžiamų žaliavų, medžiagų naudojimą ir pan. Todėl išsamesnė šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriuje analizė galėtų padėti sukurti tikslines priemones, skirtas nedeklaruotos veiklos masto mažinimui bei integracijai į formaliąją ekonomiką, kadangi, kaip pastebi Weng (2015), tai yra lygybės ir solidarumo reikalas.

Atsižvelgiant į minėtas priežastis, yra tikslinga ištirti šešėlinės ekonomikos problematiką žemės ūkio sektoriuje, kadangi šis tyrimas padės geriau suprasti kompleksinį šešėlinės žemės ūkio ekonomikos pobūdį bei įvertinti, kaip įpročiai, neadekvatus reguliavimas bei ekonominė nauda gali skatinti neformalios veiklos vykdymą analizuojamame sektoriuje.

Mokslinis tyrimo naujumas pasireiškia per pirmą tokio pobūdžio šešėlinės ekonomikos tyrimą Lietuvos žemės ūkio sektoriuje, nustatant motyvacinius / priežastinius šešėlinę ekonomiką tarp ūkininkų veikiančius veiksniai bei identifikuojant ūkininkų pasiūlymus verslo aplinkai gerinti.

Tyrimo tikslas – nustatyti šešėlinės ekonomikos lygį veikiančius veiksniai žemės ūkio sektoriuje bei pateikti šešėlinę ekonomiką mažinančias rekomendacijas.

Tyrimo tikslui pasiekti iškelti šie *uždaviniai*: 1) ištirti šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriuje teorinius aspektus; 2) pateikti šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriuje vertinimo metodiką; 3) atlikti *šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriuje empirinį vertinimą*.

Tyrimui atlikti pasitelkta eksperimentinio vertinimo ir ūkininkų apklausos metodika.

1. ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS ŽEMĖS ŪKIO SEKTORIUJE TEORINIAI ASPEKTAI

1.1. Šešėlinės ekonomikos žemės ūkyje samprata ir bruožai

Apibrėžiant šešėlinę ekonomiką, svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad šešėlinė veikla nėra tas pats, kas nusikalstama ar kriminalinė veikla, kadangi ne visų tipų veikla gali būti perkelta iš neformalaus sektoriaus į formalųjį. Pavyzdžiui, nelegalus narkotinių ir psichotropinių augalų – aguonų, pluoštinių kanapių ir kt. – auginimas, iš jų išgautų narkotinių ir psichotropinių medžiagų gamyba bei prekyba nelaikytina šešėlinės ekonomikos dalimi, kadangi tai yra kriminalinio pobūdžio, nusikalstama veikla, kuri jokiais aplinkybėmis negali būti perkelta į formalųjį sektorių, kadangi užtraukia baudžiamąją atsakomybę, ir valstybinių institucijų vaidmuo yra imtis priemonių šiai veiklai išnaikinti. Tuo tarpu šešėlinė ekonomika apima tokias ekonominės veiklos rūšis, kurios yra nuslėptos nuo viešosios valdžios dėl piniginių, reguliavimo ir / ar institucinių priežasčių (Medina, Schneider, 2017), todėl šioms priežastims pasikeitus ar išnykus, subjekto vykdoma šešėlinė veikla gali būti perkelta į formalųjį sektorių, tad valstybinių institucijų funkcija yra ši perkėlimą skatinti, o ne naikinti veiklą. Piniginėmis ekonominės veiklos slėpimo nuo viešosios valdžios priežastimis laikomos tokios priežastys, kaip vengimas mokėti mokesčius ir socialinės apsaugos įmokas, reguliavimo priežastims priskiriama biurokratija bei pernelyg sudėtinga reguliavimo sistema, užkraunanti ūkio subjektams nesuprantamą ar nepriimtina veiklos registravimo ir deklaravimo našta, o institucinės priežastys apima silpną įstatyminę bazę, anti-korupcinių įstatymų nebuvimą / trūkumą bei prastą politinių institucijų veiklos kokybę (Medina, Schneider, 2017).

Taip pat šešėline veikla nelaikytina teisėta ne rinkos ekonominė veikla, pavyzdžiui, maisto produktų auginimas savo reikmėms ar pagalba kaimynams (Kra-

kowski, 2005). Skirtumus tarp šešėlinės, kriminalinės ir ne rinkos ekonomikos pagal įvairius kriterijus apibrėžė Schneider ir Enste (2002) (žr. 1 lentelę).

1 lentelė
Skirtumai tarp šešėlinės, kriminalinės ir ne rinkos ekonomikos

Kriterijai	Ekonomikos formos		
	Šešėlinė	Kriminalinė (nusikalstama)	Ne rinkos
Veiklos procesas	Neteisėtas	Neteisėtas	Teisėtas
Paskirstymas	Neteisėtas	Neteisėtas	Teisėtas
Prekės / paslaugos	Teisėtos	Neteisėtos	Teisėtos
Pavyzdžiai	Neįformintas darbas, gamybos, prekybos, paskirstymo reikalavimų pažeidimai, mokesčių vengimas, piktnaudžiavimas valstybės parama	Narkotinių ir psichotropinių medžiagų auginimas, gamyba ir prekyba jomis, sukčiavimas, kontrabanda, produkcijos slėpimas	Produktų auginimas ir gamyba savo ir šeimos reikmėms, pagalba kaimynams, natūriniai mainai, pagalba vargstantiems

Šaltinis: sudaryta autorių pagal Schneider, Enste, 2002, p. 11.

Kaip matyti 1 lentelėje, šešėlinė ekonomika skiriasi nuo kriminalinės (nusikalstamos) ekonomikos tuo, kad nors šešėlinės, kaip ir kriminalinės ekonomikos atveju, veiklos procesas ir / ar produktų / paslaugų paskirstymas yra neteisėti, tačiau šio proceso metu pagaminti produktai / teikiamos paslaugos yra teisėti. Tuo tarpu ne rinkos ekonomikoje visi lyginamieji kriterijai yra teisėti, tačiau čia nesukuriama pridedamoji vertė.

Taigi, šešėline veikla laikoma tokia ne kriminalinė / nenusikalstama rinkos ekonominė veikla, kuri, jeigu būtų perkelta į formalųjį sektorių, galėtų prisidėti prie šalies / regiono BVP augimo (Krakowski, 2005; Scheider, Enste, 2002). Pasak Weng (2015), analizuojant šešėlinę ekonomiką žemės ūkio sektoriuje, neformalios veiklos sampratą ypač svarbu atskirti nuo kriminalinės veiklos sampratos, kad, visų pirma, būtų dekriminalizuota smulkių ūkininkų veikla. Todėl vertinant šešėlinę ekonomiką pagal subjektų racionalios elgsenos teorijos principus, laikomasi prielaidos, kad ūkinę veiklą vykdantys ekonominiai subjektai renkasi, ar veikti formaliame, ar neformaliame sektoriuje, priklausomai nuo patiriamų kaštų (mokesčių, registravimo rinkliavų, darbo kaštų ir pan.) ir gaunamos naudos (paprasto sutarčių sudarymo, nesudėtingo deklaravimo, uždirbamų pajamų, pelno) (Krakowski, 2005).

Analizuojant šešėlinę ekonomiką kaip reiškinį, gali kilti klausimas, kodėl ūkinės veiklos vykdymo vieta yra tokia svarbi bei kodėl ir kuo šešėlinė ekonomika kaimo vietovėse skiriasi nuo šešėlinės ekonomikos urbanistiniuose regionuose? Stereotipinis plačiuose visuomenės sluoksniuose susiformavęs kaimo vietovių įvaizdis yra atvira erdvė, grynas oras, natūralūs vandens telkiniai, gyvoji gamta, gana atšiaurios gyvenimo sąlygos (su minimaliais ar be miesto sąlygomis įprastų patogumų, ribota transporto ir komunikacijų infrastruktūra ir pan.) ir tam tikro lygio nepriklausomybė. Nors kaimo vietovėms tikrai būdinga šio stereotipinio įvaizdžio dalis (ypač kiek tai siejama su švaresne gamta ir patogumų bei infrastruktūros trūkumu), nereikia pamiršti, kad dabartiniais laikais kaimo vietovės susiduria su dideliu iššūkiu išlikti, o tai neišvengiamai keičia paties gyvenimo kaime pobūdį.

Remiantis literatūros analize, tiesioginių užsienio investicijų srautai į regionus yra gerokai mažiau intensyvūs, nei į miestus, ypač neoliberalios globalizacijos sąlygomis (Na, Lightfoot, 2006; Pick et al., 2010; Ramasamy et al., 2017; Li et al., 2018 ir kt.). regionai susiduria su tokiais aktualiomis problemomis, kaip patrauklių darbo vietų ar darbo vietų apskritai trūkumas (Williams, 2011), darbo užmokesčio netolygumai (Liu et al., 2011), senstanti visuomenė (Gadsby, Samson, 2016) bei nepagrįsta apmokestinimo praktika (Li et al., 2014). Kaip pastebi Gadsby ir Samson (2016), nors su šiomis problemomis susiduriama jau daugiau kaip dešimtmetį, dabartiniu metu jau artėjama prie ribinio taško, kuriame besitraukianti mokestinė bazė, senstanti infrastruktūra bei sparčiai mažėjantis gyventojų skaičius sukuria situaciją, kurioje kaimo vietovės dažnai nebegali išlaikyti net bazinio paslaugų ir infrastruktūros lygio, kurio reikia norint pritraukti ir išlaikyti gyventojus, o kartu ir verslą. Egzistuoja tarpusavio priklausomybė tarp verslo (ekonominės veiklos vykdymo) ir gyventojų populiacijos: verslas ir ekonominės veiklos vykdymas negalimas be gyventojų populiacijos, o gyventojų populiacijos išlaikymas negalimas be ekonominės veiklos. Todėl, laikantis Medina ir Schneider (2017) požiūrio, pagal kurį šešėlinę ekonomiką sąlygoja finansinės, reguliavimo ir / ar institucinės priežastys, galima teigti, kad šešėlinės ekonomikos tikimybė kaimo vietovėse yra gerokai didesnė, nei miestuose.

Šiuolaikinės moderniosios ekonomikos kontekste gali pasirodyti neracionalu didelį dėmesį skirti regioninėms problemoms (tarp jų ir regioninei šešėlinei ekonomikai) užuot leidus rinkos jėgoms palaiapsniui išnaikinti nesivystančias sritis, leidžiant augti perspektyvioms. Jeigu kaimams lemta išnykti, kam atidėlioti tai, kas neišvengiama? Vis dėlto, kaip pastebi Gadsby ir Samson (2016), negalima už-

tikinti tvarios plėtros ateityje, neišlaikant pusiausvyros tarp miesto ir kaimo. Šiai minčiai pritaria ir Reimer (2004), teigdamas, kad kaimo ir miesto ekonomika yra glaudžiai susijusios tarpusavyje: kaimas tiekia miestui medieną, maisto produktus, mineralus ir energiją, kurie pasitarnauja urbanistiniam augimui. Pasak Polese ir Shearmur (2002), kaimo ekonomika yra svarbi, kadangi ji yra gamtos išteklių šaltinis. Be to, kaimo ekonomika atnaujina ir atkuria miesto populiaciją (Reimer, 2004). Taigi, šešėlinė ekonomika regionuose siaurina visos šalies vystymosi perspektyvas (Weng, 2015).

Pasak Gadsby ir Samson (2016), atskiriant šešėlinę ekonomiką kaimo ir miesto vietovėse, yra gana sunku apibrėžti pačią kaimo bendruomenę, kadangi gyventojų priklausomybė miestui ar kaimui daugiausia nustatoma intuityviai. Kokie skiriamieji bruožai turėtų padėti identifikuoti kaimo vietoves, vis dar išlieka diskutuotinu klausimu tiek tarp akademikų, tiek tarp politikų. Kaimo gyventojų kategorijai save priskirti gali ir mažų miestelių gyventojai, o termino „kaimas“ interpretavimas ne visuomet yra susijęs su vietovės atstumu nuo stambių miestų ar gyventojų tankumo, nors šis interpretavimo būdas taip pat yra populiarus (Reimer, Bollman, 2009a). Kaimo vietovė taip pat gali reikšti atskirą socialinį vienetą su jam būdingu gyventojų mentalitetu, istorija, gyvenimo būdu ir institucijomis (du Plessis et al., 2002).

Apibendrinant įvairias interpretacijas, kaimo vietovę galima apibrėžti kaip vietovę, kuriai būdingas mažas gyventojų skaičius ir tankumas, kuri yra nutolusi nuo urbanistinių teritorijų ir kuriai būdingas specifinis identitetas bei specifiniai socialiniai-kultūriniai ryšiai.

Analizuojant šešėlinės ekonomikos žemės ūkyje problematiką, kaimo vietovės ir ekonominės veiklos kaimo vietovėse sampratos yra itin svarbios, kadangi šešėlinės ekonomikos žemės ūkyje analizė ir yra daugiausia grindžiama neformalios veiklos kaimo vietovėse ar regionuose samprata dėl istoriškai susiklosčiusių tradicijų, pagal kurias žemės ūkio veikla vykdoma kaimo vietovėse (regionuose). Pastarosios srities mokslinių tyrimų pradininkais laikomi Hart (1973) ir Soto (1979), kurie apibrėžė neformaliąją ekonomiką kaimo vietovėse kaip ekonominę veiklą, susijusią su neformalia prekyba bei veikimu neformaliose rinkose, vykdomą kaimo gyventojų. Remiantis Reimer (2000), neformalioji ekonomika kaimo vietovėse yra kaimo (regiono) gyventojų vykdoma gamyba, paskirstymas ir ekonominę vertę turinčių prekių ir paslaugų vartojimas, kai visa tai nėra vykdoma pagal formalius įstatymus bei nėra fiksuojama valstybinių reguliavimo institucijų. Pasak Weng (2015), kaimo vietovėse neformalioji ekonomika yra nepasiturin-

čių asmenų pragyvenimo šaltinis, kai panaudojant gamtinius išteklius (pirmiausia, žemę) yra vykdoma tokia ekonominė veikla, kaip ūkininkavimas, medienos ruošia ir pan. Neformalioji ekonomika kaimo vietovėse yra gana sudėtingas reiškinys, kadangi dalis veiklos rūšių, kurios laikomos neteisėtomis, yra susijusios su teisėtomis išteklių ir žemės teisėmis. Kaimo bendruomenės ir atskiri namų ūkiai iš šio tipo neformalios veiklos gali uždirbti nemažas pajamas, tačiau pagrindinės iš čia kylančios problemos yra ne tik mokesčių slėpimas, bet ir sunkumai užtikrinti išteklių tvarumą, kadangi neformali prekyba žemės ūkio produktais pasitarnauja nuolat vykstančiai urbanistinei plėtrai (Weng, 2015).

Vis dėlto, neformalioji ekonomika kaimo vietovėse gali apimti gana platų veiklos spektrą (pvz.: automobilių remontas, vaikų priežiūra, medienos apdirbimas, amatai ir kt.) (Reimer, 2000; Edgkomb, Thetford, 2004 ir kt.), o žemės ūkio veikla yra vienas sudėtinių šešėlinės ekonomikos žemės ūkyje komponentų (Weng, 2015). Dėl šios priežasties reikėtų patikslinti šešėlinės ekonomikos žemės ūkyje sampratą.

Žemės ūkio veiklą galima apibrėžti pagal vykdomos veiklos pobūdį, pagal pagaminamų produktų tipus bei pagal gaunamų pajamų pobūdį.

Pagal vykdomos veiklos pobūdį žemės ūkio veikla Lietuvoje apibrėžiama kaip veikla, apimanti žemės ūkio produktų gamybą ir apdorojimą, savo pagamintų ir apdorotų žemės ūkio produktų perdirbimą, maisto produktų gamybą ir šių produktų realizavimą, taip pat paslaugų žemės ūkiui teikimą, tačiau žemės ūkio veikla nelaikoma maisto produktų gamyba iš ne savo pagamintų ir apdorotų žemės ūkio produktų ir šių produktų realizavimas (LR Žemės ūkio ir kaimo plėtros įstatymas Nr. IX-987 (2002), 2 str. 28 dalis).

Pagal pagaminamų produktų tipus žemės ūkio veikla laikoma tokia veikla, kurios metu pagaminami, apdorojami ar perdirbami augalininkystės, gyvulininkystės, paukštininkystės, žvėrininkystės, bitininkystės ir žuvininkystės produktai bei natūraliai užauga ar yra užauginamos tokios gėrybės, kaip miško uogos, vaistažolės, grybai, skirti tiesioginiam vartojimui arba tolesniam apdorojimui ar perdirbimui gaminant maisto produktus ar ne maisto prekes (LR Žemės ūkio ir kaimo plėtros įstatymas Nr. IX-987 (2002), 2 str. 24 dalis).

Pagal gaunamų pajamų pobūdį žemės ūkio veikla laikoma tokia veikla, iš kurios uždirbamos (VMI, 2016):

- Pajamos iš žemės ūkio produktų gamybos. Remiantis Žemės ūkio, maisto ūkio ir kaimo plėtros įstatymu Nr. IX-987 (2002), žemės ūkio produktų gamyba – tai veikla, apimanti pirminę gamybą ir (ar) jos metu gautų savo žė-

mės ūkio produktų pirminį perdirbimą. Pirminė gamyba apibrėžiama kaip žemės ūkio produktų gamyba, įskaitant ir auginimą, derliaus nuėmimą, melžimą, gyvūnų veisimą. Pirminis perdirbimas traktuojamas kaip produktų apdorojimas, apdirbimas, pirminis tvarkymas, kurio metu iš žemės ūkio produkto, nekeičiant jo cheminės sudėties, taip pat gaunamas žemės ūkio produktas.

- Pajamos iš LR Vyriausybės ar jos įgaliotos institucijos patvirtintame sąraše nurodytų paslaugų žemės ūkiui teikimo. Paslaugomis žemės ūkiui laikomos paslaugos, teikiamos žemės ūkio veiklą vykdančioms subjektams. Šioms paslaugoms, remiantis sąrašu, patvirtintu LR Vyriausybės 2012 01 25 nutarimu Nr. 76 „Dėl paslaugų žemės ūkiui sąrašo patvirtinimo“, priskiriami:
  - Pagrindinio ir priešsėjinio žemės dirbimo darbai, įskaitant akmenų rinkimą nuo laukų, arimą, skutimą, lėkščiavimą, kultivavimą, frezavimą, akėjimą, lyginimą, volavimą, priešsėjinį ar posėjinį purškimą, mineralinių trąšų barstymą ar įterpimą, organinių trąšų kratymą, srutų išlaistymą ar įterpimą;
  - Žemės ūkio augalų sėjos ir sodinimo darbai;
  - Žemės ūkio augalų priežiūros ir apsaugos nuo ligų, kenksmingųjų organizmų ir piktžolių darbai, įskaitant akėjimą, tarpueilių įdirbimą, ravėjimą, retinimą, genėjimą, laistymą, papildomą augalų tręšimą ir purškimą pesticidais;
  - Žemės ūkio augalų derliaus nuėmimo darbai, įskaitant pjovimą, kūlimą, kasimą, rovimą, skynimą, rinkimą, grėbimą, vartymą, smulkinimą, presavimą, silosavimą, išvalymą, džiovinimą, rūšiavimą, beicavimą, mirkymą, atšaldymą;
  - Ūkinių gyvūnų auginimo ir priežiūros darbai, įskaitant šėrimą, girdymą, melžimą, ženklinimą, kirpimą, ragų, kanopų ir nagų priežiūros darbus, tvartų ir gyvūnų valymą, dezinfekavimą, deratizavimą, dezinfekavimą, veterinarines paslaugas, apimančias tik ūkinių gyvūnų ligų diagnozavimą, profilaktiką ir gydymą;
  - Ūkinių gyvūnų produktyvumo kontrolė;
  - Veislinių ūkinių gyvūnų sėklinimo ir kergimo paslaugos;
  - Žuvininkystės tvenkinių priežiūros darbai, įskaitant įžuvinimą, žuvų šėrimą, tvenkinių valymą, dezinfekavimą, augalų šalinimą (krūmų, augančių ant pylimų ir kanalų šlaituose, kirtimą, pylimų šienavimą, nendrių tvenkiniuose pjovimą) ir tvenkinių vandens praturtinimą deguonimi žiemą;

- Žemės ūkio naudmenų gerinimo darbai, įskaitant dumblo, durpių, komposto, apdirbamosios pramonės atliekų atvežimą, paskleidimą, įterpimą, mulčiavimą, kurminimą ar kitus podirvio giliojo purenimo darbus;
- Sausinimo sistemų priežiūros darbai, įskaitant melioracijos griovių valymą, šienavimą, krūmų ir medžių kirtimą, drenažo žiočių, griovio šlaitų, vandens latakų remontą ir bebrų užtvankų ardymą.
- Pajamos, gautos realizuojant savo žemės ūkio produktų pagamintus maisto produktus. Šiuo atveju pajamomis iš žemės ūkio veiklos laikomos gyventojų pinigais ir (ar) natūra gautos pajamos už realizuotus iš savo ūkio žemės ūkio produktų (t. y. paties gyventojų ūkyje užaugintų produktų) pagamintus maisto produktus. Pajamoms iš žemės ūkio veiklos priskiriamos ne tik už atitinkamus produktus ar paslaugas pinigais ir (ar) natūra gyventojų gautos išmokos, bet ir kita natūra gauta nauda, kurią asmuo gauna kaip papildomą atlygį už patiektą produkciją ar suteiktas paslaugas (VMI, 2016).

Taigi, šešėlinę ekonomiką žemės ūkyje galima apibrėžti kaip *veiklą, apimančią žemės ūkio produktų gamybą ir apdorojimą, savo pagamintų ir apdorotų žemės ūkio produktų perdirbimą, maisto produktų gamybą ir šių produktų realizavimą, paskirstymą, vartojimą, taip pat paslaugų žemės ūkiui teikimą (išskyrus maisto produktų gamybą iš ne savo pagamintų ir apdorotų žemės ūkio produktų ir šių produktų realizavimą), kai visa tai nėra vykdoma pagal formalius įstatymus bei nėra fiksuojama valstybinių reguliavimo institucijų.*

Pasak Weng (2015), šešėlinei ekonomikai žemės ūkio sektoriuje būdingi šie bruožai:

1. Veikla yra legali, bet nereguluojama: bendrovės ir savarankiškai dirbantys asmenys (ūkininkai) nesilaiko verslo praktikos standartų, apmokestinimo reguliavimo, pranešimo apie veiklą ir jos rezultatus reikalavimų, tačiau jie nėra įsitraukę į nusikalstamą veiklą (dėl minėtos priežasties neformaliosios ekonomikos samprata čia atskiriama nuo pagrindinės ekonomikos sampratos, kuri gali apimti narkotinių medžiagų auginimą ir gamybą ir pan.).
2. Jai priklauso tiek įdarbinti, tiek savarankiškai dirbantys, tiek abiem minėtomis kategorijoms priskirtini asmenys. Tai reiškia, kad asmenys gali patys sau kurti pastovias ar laikinas darbo vietas, dirbti pilną ar nepilną darbo dieną, uždirbti visiškai ar iš dalies oficialiai neregistruotas pajamas.
3. Pagrindinės atsiskaitymo priemonės yra grynieji pinigai, kartais – natūriniai (prekių) mainai. Tai leidžia neformaliosios ekonomikos dalyviams slėpti pajamas nuo apmokestinimo. Ūkio darbininkai ir smulkūs verslininkai nede-

klaruoja šių pajamų arba deklaruoja tik jų dalį, o darbuotojams nevedami su oficialiu įdarbinimu susiję registrai.

4. Neformalios ekonomikos sektoriuje dirbantys ar veikiantys subjektai paprastai turi prastesnes darbo ar veiklos sąlygas, nei dirbantys ar veikiantys oficialioje ekonomikoje. Taip pat čia mažiau rūpinamasi uždarbio, socialinės apsaugos ir aplinkosaugos klausimais. Darbui ar veiklai naudojami įrengimai gali būti nekoduoti, neatitinkantys standartų, nesaugūs.
5. Neformalioje ekonomikoje gali dalyvauti skirtingų lyčių, skirtingos socialinės padėties, skirtingo amžiaus ir išsilavinimo asmenys, kurie išitraukia į šią sritį dėl skirtingų priežasčių: vieni dėl ekonominės būtinybės, vienintelio galimo pajamų šaltinio, kiti dėl geresnės alternatyvos formaliam, tačiau menkai apmokamam darbui, tretį dėl savirealizacijos, socialinių įsipareigojimų (pvz.: šeimos nariams, giminėms, bendruomenei ir pan.), ketvirti traktuoja tai kaip antrinį pajamų šaltinį. Kaip pastebi Edgcomb ir Thetford (2004), pats smulkios veiklos pobūdis sąlygoja tai, kad smulkūs ūkininkai linkę vykdyti neformalią veiklą: šalies bendrosios ekonomikos kontekste smulkūs ūkiai yra praktiškai nepastebimi, vykdomą neformalią veiklą galima lengvai pradėti ir lengvai nutraukti.

Reimer (2000) išskiria kiek kitokius šešėlinės ekonomikos žemės ūkyje bruožus:

1. *Prieigos prie specifinių išteklių būtinybė.* Tam, kad galėtų dalyvauti šešėlinėje ekonomikoje, potencialūs jos dalyviai turi turėti prieigą prie išteklių, kurie reikalingi produktų gamybai, prekybai ar paslaugų teikimui. Žemės ūkio sektoriuje tai yra tokie ištekliai, kaip žemė, darbo erdvė (saugyklos, rūšiavimo, pakavimo vietos ir pan.), įrankiai, mechanizmai ir įranga. Reimer (2000) prie reikiamų išteklių dar mini laiką (norint vykdyti neformalią veiklą, asmeniui reikia turėti laiko – laiko išteklius yra nuolat prieinamas nedirbantiems asmenims ir bedarbiams, tačiau gali būti sunkiau prieinamas dirbantiems asmenims, kurie dalyvauja ar nori dalyvauti šešėlinėje ekonomikoje dėl papildomo uždarbio) bei galimybę atsiskaityti ir / ar priimti atsiskaitymus gryniaisiais pinigais. Bent jau minimalų atsiskaitymų gryniaisiais pinigais poreikį akcentuoja USAID (2013), AT Kearney (2013), Vanek et al. (2014) ir kiti, kadangi šio tipo atsiskaitymų istorija praktiškai negali būti atsekta kontrolės ir priežiūros institucijų. Nors atsiskaitymų gryniaisiais pinigais poreikis būdingas ir miesto šešėlinei ekonomikai, laiko veiksnys, pasak Reimer (2000), laikytinas šešėlinės ekonomikos kaimo vietovėse bruožu, kadangi kaimo vie-

rovėms būdingas aukštesnis nedarbo lygis (tą patvirtina ir Lietuvos statistika: remiantis Lietuvos banko (2017) duomenimis, 2017 m. antrąjį ketvirtį nedarbo lygis kaimo vietovėse siekė 10,6 proc., o miestuose – 5,4 proc., t. y. nedarbo lygis kaimo vietovėse buvo 2 kartus aukštesnis, nei miestuose).

2. *Specifinių žinių ir įgūdžių poreikis.* Didžioji dalis žemės ūkio sektoriuje gaminamos (auginamos produkcijos) reikalauja specifinių žinių ir įgūdžių (agronomijos, veterinarijos, bitininkystės, žemės ūkio įrankių mechanizmų valdymo ir kt.). Miesto gyventojų turimų su žemės ūkio veiklos vykdymu susijusių žinių lygis kompiuterizacijos ir modernizacijos amžiuje nuolat mažėja (Ratner, 2000). Tuo tarpu, kaip pastebėjo Fuller (1990), kaimo vietovių gyventojai dažniausiai turi daugiau ūkininkavimo žinių, todėl jie gali lengviau susikurti sąlygas žemės ūkio veiklai.
3. *Mažas dalyvių mobilumas.* Kaip nurodo Reimer (2000), mažas kaimo vietovių gyventojų mobilumas pasitarnauja kaip palanki sąlyga žemės ūkio veiklos vykdymui ir neformaliems mainams. Vykdyti žemės ūkio veiklą kaimo gyventojai gali arti savo gyvenamosios vietos (pvz., šalia namų, savo ir / ar kaimyno žemėje ir pan.) (Weng, 2015).
4. *Socialiniai ryšiai.* Panašios socialinės charakteristikos (giminystė, gyvenimo sąlygos, užimtumo statusas, mažas mobilumas ir kt.) pasitarnauja glaudžių socialinių ryšių kaimo bendruomenėse formavimuisi: bendruomenės nariai keičiasi ir / ar suteikia vieni kitiems išteklius, informaciją, dalijasi patirtimi, net gali jausti vieni kitiems įsipareigojimus (Reimer, 2000). Tokio pobūdžio ryšiai nėra būdingi miesto bendruomenėms, kur net daugiabučiuose gyvenantys kaimynai mažai žino vieni apie kitus. Glaudūs socialiniai santykiai sukuria palankias sąlygas neformaliai veiklai ir neformaliems mainams, ypač bendruomenės viduje.
5. *Tarpusavio sąveiką palaikančios normos.* Šiuo atveju turimos galvoje ne tiek teisinės, kiek visuomenės požiūrio, elgsenos, papročių normos. Kadangi neformalioji ekonomika (neformalus mainai) yra ne tokie atviri viešam nagrinėjimui, šiame sektoriuje pasikliaujama bendrosiomis vertybėmis (garbės pažadas, garbės susitarimas, pagalba kitiems ir pan.) (USAID, 2013). Minėtų normų formavimasis ir laikymasis kaimo vietovėse yra labiau būdingas kaimo, nei miesto vietovėms dėl anksčiau minėtų glaudesnių socialinių ryšių, socialinio homogeniškumo, mažo mobilumo sąlygų.
6. *Nuolatinė paklausa.* Kadangi neformalios žemės ūkio produktų rinkos yra alternatyvus maisto produktų šaltinis, vartotojai jį renkasi dėl žemesnių kai-

nų (pvz., pirkti maisto produktus tiesiai iš ūkininkų dažnai yra pigiau, nei iš prekybos centrų ar turgaus prekeivių) bei tikėjimo, kad tokiu būdu galima įsigyti ekologiškų produktų, kurie prieinami ne visose oficialios prekybos vietose. Galimybė įsigyti maisto produktų iš vadinamųjų „saugių tinklų“ (giminaičių, kaimynų, pažįstamų ūkininkų) ypač pasitarnauja mažas pajamas gaunantiems vartotojams, kuriems sunku dalyvauti formalioje ekonomikoje (Ratner, 2000), o neformalių mainų svarba dar labiau padidėja ekonominių ir socialinių krizių sąlygomis (Reimer, Bollman, 2009a).

Apibendrinant šešėlinę ekonomiką žemės ūkyje galima apibrėžti kaip *veiklą, apimančią žemės ūkio produktų gamybą ir apdorojimą, savo pagamintų ir apdorotų žemės ūkio produktų perdirbimą, maisto produktų gamybą ir šių produktų realizavimą, paskirstymą, vartojimą, taip pat paslaugų žemės ūkiui teikimą (išskyrus maisto produktų gamybą iš ne savo pagamintų ir apdorotų žemės ūkio produktų ir šių produktų realizavimą), kai visa tai nėra vykdoma pagal formalius įstatymus bei nėra fiksuojama valstybinių reguliavimo institucijų*. Šešėlinei ekonomikai žemės ūkio sektoriuje būdingi bruožai apima prieigos prie specifinių išteklių būtinybę, specifinių žinių ir įgūdžių poreikį, mažą dalyvių mobilumą, glaudžius socialinius ryšius kaimo bendruomenėse, tarpusavio sąveiką palaikančias normas bei nuolatinę paklausą. Galiausiai, reikia pažymėti, kad formali ir neformali ekonomika žemės ūkio sektoriuje yra glaudžiai susijusios tarpusavyje. Dalyviai čia gali derinti formalų ir neformalų uždarius arba neformalų uždarbį ir gautas pašalpas (pvz., bedarbio pašalpą), pajamas iš investicijų ir pan. Neformali veikla taip pat gali būti vykdoma kaip verslo restruktūrizavimo dalis kaštų mažinimo ar lankstumo derinimo tikslais. Taigi, dalyvavimas neformalioje žemės ūkio ekonomikoje gali būti tiek būtinybė išgyventi, tiek laisvas pasirinkimas.

1.2. Šešėlinę ekonomiką žemės ūkio sektoriuje lemiantys veiksniai

Norint sėkmingai kovoti su šešėline ekonomika ir mažinti jos apimtį, itin svarbu suvokti, kodėl šis reiškiny egzistuoja, t. y. svarbu nustatyti šešėlinę ekonomiką lemiančius veiksnius. Laikantis prielaidos, kad šešėlinė ekonomika apima visas prekes ir / ar paslaugas, už kurias gautos pajamos yra sąmoningai nuslėptos nuo valstybės siekiant išvengti mokesčių (pajamų mokesčio, PVM, akcizų, socialinio draudimo ir kt.) ir / ar apeiti rinkų (dažniausiai – darbo ir prekybos) reguliavimo nuostatas (darbo apmokėjimo, darbo laiko reglamentavimo, produktų

sandėliavimo, prekybos turgavietėse sąlygų, saugos reikalavimų ir kt.) (Schneider et al., 2010), galima teigti, kad daugelis bendrosios šešėlinės ekonomikos veiksnių lemia ir šešėlinę ekonomiką žemės ūkyje, kadangi žemės ūkio sektorius yra bendrosios šalies / regiono ekonomikos struktūrinė dalis. Šešėlinę ekonomiką lemiančius veiksnius analizavo Krakowski (2005), Bilonizhko (2006), Ruge (2010), Tafenau et al. (2010), Schneider et al. (2010), Enste (2010), Petersen et al. (2010), Feld ir Schneider (2011), Putninš ir Sauka (2011), Manolas et al. (2013), Gipienė et al. (2013), Berger et al. (2014), Acosta-Gonzalez et al. (2014), Schneider et al. (2015), Herwartz et al. (2015), Dell'Anno (2016), Din (2016), Igudia et al. (2016), Vousinas (2017), Buček (2017) ir daugelis kitų. Remdamiesi anksčiau atliktų studijų analize, autoriai Feld ir Schneider (2010) išskyrė 6 reikšmingiausius šešėlinės ekonomikos veiksnius bei išreiškė šių veiksnių įtakos stiprumą procentais (žr. 2 lentelę).

2 lentelė

Pagrindiniai šešėlinės ekonomikos veiksniai ir jų įtakos stiprumas (proc.) pagal Feld ir Schneider (2010)

Pagrindiniai šešėlinės ekonomikos veiksniai	Veiksnių įtakos šešėlinei ekonomikai stiprumas, proc.	
	Remiantis 12 tyrimų rezultatais (įskaitant mokesčių moralės veiksni)	Remiantis 22 tyrimų rezultatais (neįskaitant mokesčių moralės veiksnio)
Mokesčių ir socialinės apsaugos įmokų našta	35–38	45–52
Valstybinių institucijų veiklos kokybė	10–12	12–17
Perlaidos	5–7	7–9
Darbo rinkos reguliavimas	7–9	7–9
Viešojo sektoriaus paslaugos ir jų kokybė	5–7	7–9
Mokesčių moralė	22–25	–
Iš viso:	84–98	78–96

Šaltinis: Feld ir Schneider, 2010, p. 14; LLRI (2015), p. 28.

2 lentelėje matyti, kad, anot Feld ir Schneider (2011), didžiausią įtaką šešėlinei ekonomikai turi mokesčių ir socialinės apsaugos įmokų našta, kuri paaiškina 35–38 proc. visos šešėlinės ekonomikos, bei žema visuomenės mokesčių moralė, kuri paaiškina 22–25 proc. visos šešėlinės ekonomikos. Trečiasis pagal svarbą veiksnys yra valstybės institucijų veiklos kokybė, lemianti 10–12 proc. visos šešėlinės ekonomikos. Tuo tarpu darbo rinkos reguliavimo, viešojo sektoriaus paslaugų ir jų kokybės bei perlaidų įtaka šešėlinės ekonomikos mastui yra mažesnė, nors pastarieji veiksniai taip pat pripažįstami reikšmingais. Remiantis LLRI (2015) ataskaita, mokestinių veiksnių įtakos šešėlinei ekonomikai stiprumą galima paaiškinti tuo, kad šešėlinę ekonomiką pagal jos pobūdį sudaro ekonominė veikla (produktų gamyba ir paslaugų teikimas), ir polinkis įsitraukti į šešėlinę veiklą dažniausiai kyla dėl nepagrįsto ekonominės veiklos apmokestinimo.

Vis dėlto, šio darbo autorių atlikta mokslinės literatūros analizė leidžia išplėsti Feld ir Schneider (2011) šešėlinės ekonomikos veiksnių sąrašą išskiriant šias veiksnių grupes:

- su bendrąja šalies / regiono ekonomine-politine padėtimi susiję veiksniai;
- su šalies / regiono mokesčių sistema susiję veiksniai;
- valstybinės infrastruktūros veiksniai;
- darbo rinkos veiksniai;
- teisiniai veiksniai;
- socialiniai veiksniai;
- rizikos veiksniai;
- moraliniai veiksniai;
- technologiniai veiksniai.

Išvardintos veiksnių grupės detalizuojamos 3 lentelėje.

Bendrosios šalies / regiono ekonominės-politinės padėties veiksnių svarbą pabrėžė Barrett et al. (2001), Alanon ir Gomez-Antonio (2005), Ruge (2010), Weng (2015) ir daugelis kitų. Ruge (2010) šešėlinę ekonomiką lemiančių veiksnių tyrimas 35 šalyse parodė, kad net 93 proc. šešėlinės ekonomikos variacijos gali paaiškinti tokie veiksniai, kaip šalies / regiono gerovės bei išsivystymo lygis. Aukštas BVP bei pajamų, tenkančių vienam gyventojui, lygis mažina šešėlinės ekonomikos lygį, kadangi gaudami pastovias pajamas asmenys yra mažiau linkę veikti rizikingesniame šešėliniame sektoriuje. Tuo tarpu, jeigu šalies / regiono gyventojų pajamų lygis mažas ir / ar jie gauna ne pastovias, o vienkartinės pajamas, tikimybė, kad jie veiks šešėliniame sektoriuje, padidėja (Alanon, Gomez-Anto-

3 lentelė

Bendrieji šešėlinę ekonomiką lemiantys veiksniai

Veiksmų grupės	Veiksniai	Autorius (-iai), metai
Bendrosios šalies / regiono ekonominės-politinės padėties veiksniai	Šalies / regiono gerovės lygis, šalies / regiono išsivystymo lygis, šalies / regiono socialinės apsaugos sistemos išsivystymo lygis, politinis (ne)stabilumas, pasitikėjimo valdžia laipsnis, pasitikėjimo šalies / regiono biudžeto formavimo ir valdymo principais laipsnis, pajamos vienam gyventojui, bendrosios vyriausybės išlaidos, skolos santykis su BVP	Barrett et al., 2001; Alanon, Gomez-Antonio, 2005; Fiess et al., 2008; Ruge, 2010; Weng, 2015; Michaela, Clipa, 2016
Šalies / regiono mokesčių sistemos veiksniai	Nominalūs mokesčių (tiesioginių ir netiesioginių) tarifai, socialinio draudimo įmokų tarifai, mokesčių sistemos sudėtingumas, griežta mokesčių kontrolė, baudimas vietoje konsultavimo, mokesčių „plyšiai“	Thiesen, 2003; Vinnychuk, Žiukov, 2013; Lesnik et al., 2014; Schneider et al., 2015; Kundt, 2017; Medina, Schneider, 2017
Valstybinės infrastruktūros veiksniai	Šalies administracinė sistema, valstybinių institucijų veiklos kokybė, viešojo sektoriaus paslaugos ir jų kokybė, darbo vietų valstybiniame sektoriuje dalis, biurokratijos lygis, korupcijos lygis, neformalumo, toleruojamo valstybės pareigūnų, lygis, neformalios veiklos legalizavimo procesai	Tafenau et al., 2010; Schneider et al., 2010; Enste, 2010; Blackburn et al., 2012; Schneider et al., 2015; LLRI, 2015; Enste, 2015; Michaela, Clipa, 2016
Finansų rinkos veiksniai	Paskolų, kreditų prieinamumas, šalies / regiono finansų rinkos išsivystymo lygis	Blackburn et al., 2012
Darbo rinkos veiksniai	Nedarbo lygis, savarankiškai dirbančių asmenų skaičius, mažas pajamas gaunančios darbo jėgos lygis, darbo rinkos reguliavimas	Perry et al., 2007; Fialova, 2010; Pocius, 2015
Teisiniai veiksniai	Konstitucinės normos, verslo teisinis reguliavimas, išimtis įtvirtintantys įstatymai ir normos, prastai suformuota konkurencinė aplinka, kovos su šešėline ekonomika institucijų ir priemonių įtvirtinimas, priegios prie išteklių reglamentavimas	Friedman et al., 2000; Johnson et al., 2000; Djankov et al., 2002; Enste, 2003; Loayza et al., 2005; Schneider et al., 2015; Michaela, Clipa, 2016
Socialiniai veiksniai	Visuomenės vertybės, žemas visuomenės sąmoningumo lygis, socialiniai ryšiai tarp bendruomenės narių, takoskyra tarp asmeninės ir bendrosios (valstybinės) nuosavybės, reliatyvizmas	Reimer, 2000; Shang et al., 2008; Williams et al., 2010; LLRI, 2015; Arli et al., 2015; Michaela, Clipa, 2016
Rizikos veiksniai	Minimalios investicijos rizikos sąlygomis, maža baudžiamumo baimė	Waterman et al., 2007; Lysonski, Durvasula, 2008; Ho, Weinberg, 2011; Vida et al., 2012
Moraliniai veiksniai	Akivaizdžių aukų nepastebimumas, sunkiai suvokiama neformalios veiklos pasekmių svarba	Wall, 2005; Chiou et al., 2005; Ingram, Hinduja, 2008; Williams et al., 2010
Technologiniai veiksniai	Informacinių technologijų plėtra	Reimer, 2000; USAID, 2013

Šaltinis: sudaryta autorių.

nio, 2005). Skurdo (ar mėginimo išvengti skurdo) baimės bei noro diversifikuoti pajamas vedini kaimo ūkininkai priima sprendimą veikti neformaliai, kadangi neformali veikla yra laikoma galimu skurdo išvengimo ir pajamų diversifikavimo būdu (Barrett et al., 2001), taigi, neformali žemės ūkio veikla tampa pragyvenimo šaltiniu nepasiturinčioms šeimoms.

Itin reikšmingą prastai suformuotos *mokesčių sistemos veiksmų* neigiamą įtaką šešėlinės ekonomikos mastui akcentavo Thiesen (2003), Schneider et al. (2010), Vinnychuk ir Žiukov (2013), Lesnik et al. (2014), Schneider et al. (2015), Medina ir Schneider (2017) ir kiti. Mokesčių sistemos sudėtingumas, pasireiškiantis kaip didelis skaičius mokesčių rūšių bei daugialypis galimas mokesčių įstatymų interpretavimas, „plyšiai“ mokestinėje sistemoje, aukšti mokesčių tarifai ir prastas mokesčių sistemos administravimas skatina vengti deklaruoti pajamas ar jų dalį ir veikti šešėlyje (Kundt, 2017). Naudodami paprastosios regresijos metodą, neigiamus ryšius tarp mokesčių tarifų ir BVP atskleidė Schneider, Buehn ir Montenegro (2010). Vėliau šio tyrimo rezultatus patvirtino Schneider et al. (2015), Medina ir Schneider (2017) ir kiti tyrimai. LLRI (2016) tyrimų duomenimis, dideli mokesčiai yra pagrindinė priežastis, lemianti subjektų sprendimą veikti šešėlyje: šią priežastį nurodo 67 proc. apklaustų respondentų Lietuvoje, 69 proc. Estijoje ir 66 proc. Latvijoje. Taip pat 69 proc. anksčiau šešėliniame sektoriuje veikusių Lietuvos gyventojų pripažįsta didelius mokesčius kaip jų anksčiau nedeklaruoto darbo priežastį (LLRI, 2016). Pasak LLRI (2016), šiam požiūriui pritaria respondentai nepriklausomai nuo jų pajamų ar išreiškiamo pasitenkinimo valdžia: pernelyg didelę mokestinę naštą šešėlinės veiklos priežastimi laiko tiek 70 proc. daug uždirbančių, tiek 70 proc. mažai uždirbančių, taip pat 68 proc. patenkintų ir 68 proc. nepatenkintų valdžia asmenų.

Dar 1972 m. Allingham ir Sandmo nustatė, kad gyventojų mokestinis paklusnumas priklauso nuo mokesčių mokėtojo kaštų ir naudos. Mokesčių nemokėjimo naudą sąlygoja individualus ribinis mokesčių lygis bei realiosios individualios pajamos. Šešėlinės ekonomikos atveju individualus ribinis mokesčių lygis gaunamas apskaičiuojant bendrąją ribinę mokesčių naštą, kurią sudaro tiesioginiai, netiesioginiai mokesčiai ir socialinio draudimo įmokos. Individualios pajamos, uždirbamos šešėlinėje ekonomikoje, apima darbo pajamas bei kapitalo pajamas. Tikėtini mokestinio nepaklusnumo kaštai priklauso nuo šalies / regiono naudojamų atgrasymo priemonių (Feld, Frey, 2007). Vadinas, mokestinis nepaklusnumas priklauso nuo valstybinio tikrinimo veiklos kokybės bei tikimybės būti sugautam ir mokėti baudą.

Valstybinės infrastruktūros veiksmų įtaka šešėlinei ekonomikai, pasak Tafenu

et al. (2010) ir Schneider et al. (2010), gali būti dvikryptė: viena vertus, tinkamai suformuota valstybinė infrastruktūra gali siūlyti geresnės kokybės viešąsias paslaugas ir taip motyvuoti verslininkus veikti skaidriai, tačiau nepagrįstai dideliame valstybiniame sektoriui yra sudėtinga vykdyti savo funkcijas. Šiuo atveju susidaro sąlygos formuotis biurokratijai ir korupcijai, o tai, savo ruožtu, mažina viešųjų paslaugų kokybę bei skatina verslininkus trauktis į šešėlį. Pasak Enste (2010) ir Enste (2015), valstybinių patikrinimų kiekis ir kokybė taip pat gali turėti reikšmingą poveikį šešėlinės ekonomikos mastui: jeigu patikrinimai yra pernelyg dažni, o valstybės pareigūnų darbo kokybė prasta, verslininkai pradeda vengti patikrinimų, pasitraukdami į šešėlį arba perkeldami operacijas ar dalį jų į užsienį. LLRI (2016) tyrimų duomenimis, nepasitenkinimą valstybinio sektoriaus paslaugomis kaip reikšmingą šešėlinės ekonomikos veiksnį nurodo 26 proc. respondentų Lietuvoje, 28 proc. respondentų Estijoje, o Latvijoje šią priežastį pažymi net kas antras respondentas. Nejausdami viešųjų paslaugų naudos, gyventojai tampa demotyvuoti mokėti mokesčius, prasta viešųjų paslaugų kokybe pateisindami savo šešėlinę veiklą.

Su viešojo sektoriaus paslaugomis ir šalies administravimo sistemos veikimu yra susijusi ir socialinių pašalpų gyventojams mokėjimo sistema. Jei pastaroji sistema yra prastai subalansuota su gyventojų įsidarbinimo bei savarankiško darbo ir verslo skatinimo sistemomis, gyventojai gali imtis šešėlinės veiklos, nenorėdami prarasti gaunamų socialinių pašalpų. Kitaip tariant, „neefektyvi ir perteklinė valstybės pašalpų sistema neskatina žmonių ieškoti darbo legalioje rinkoje“ (LLRI, 2016, p. 19). Remiantis LLRI (2016) tyrimo duomenimis, baimę prarasti socialines pašalpas kaip vieną iš reikšmingų šešėlinės ekonomikos veiksnių akcentuoja moterys, namų šeimininkės, ne visą darbo dieną dirbantys darbuotojai bei kaimo vietovių gyventojai, t. y. asmenys, atitinkantys tipinį socialinių pašalpų gavėjo profilį.

Finansų rinkos veiksnių įtaka šešėlinei ekonomikai, visų pirma, pasireiškia kaip finansavimo (paskolų, kreditų) prieinamumas. Tai glaudžiai siejasi su šalies / regiono finansų sistemos išsivystymo lygiu bei finansinių institucijų tarpininkavimo funkcijomis. Kaip pastebi Blackburn et al. (2012), subjektai, kuriems būdingi heterogeniniai įgūdžiai, nori gauti išorinį finansavimą, kad galėtų dalyvauti investiciniuose projektuose. Informacijos tarp skolintojų ir besiskolinančių finansų rinkoje asimetrija būdinga finansavimo kontraktams. Susidūrę su šiais kontraktais, subjektai renkasi, kiek savo gaunamų pajamų (turto) galės pasiūlyti kaip užstatą, o kiek nedeklaruos, nenorėdami pasididinti mokestinių prievolių.

Todėl ribinė grynoji pajamų deklaravimo nauda mažina šešėlinės ekonomikos tikimybę. Kitaip tariant, kuo labiau išsivysčiusi yra šalies / regiono finansų rinka, tuo labiau subjektams prieinamas išorinis finansavimas, tad tuo mažesnis yra šešėlinės ekonomikos lygis.

Aukštas nedarbo lygis (t. y. didelis bedarbių skaičius) skatina šešėlinės ekonomikos plėtrą, kadangi nenorėdami prarasti valstybės mokamų bedarbio pašalpų, tačiau tuo pat metu ieškodami alternatyvių pajamų šaltinių, bedarbiai asmenys yra linkę vykdyti šešėlinę veiklą. Glaudžius ryšius tarp šešėlinės ekonomikos ir neformaliosios darbo rinkos patvirtina Perry et al. (2007), Fialova (2010), Pocius (2015) ir kiti. Pasak Fialovos (2010), ekonominiai subjektai gali būti neįsitraukę į darbo rinką tiek dėl galimybių trūkumo, tiek gali būti savanoriškai palikę formalųjį sektorių dėl piniginės ar nepiniginės naudos. Perry et al. (2007) sieja savanorišką pasitraukimą iš formalios darbo rinkos su savarankiško darbo veikla, tuo tarpu nesavanoriškas pasitraukimas laikomas sąlygotu atleidimo, sveikatos problemų ir pan. Reikia pažymėti, kad pasitraukimo į neformalų darbo sektorių įtaka šešėlinės ekonomikos mastui laikoma daug mažiau svarbia išvystytose, nei besivystančiose ekonomikose dėl egzistuojančių platesnių oficialaus darbo galimybių (Oviedo et al., 2009).

Pasak Friedman et al. (2000), Loayza et al. (2005), Schneider et al. (2015) ir kt., *teisiniai veiksniai* gali skatinti šešėlinę ekonomiką per tiesioginius (pvz.: nustatytos ekonominio subjekto registravimo įmokos, įmokos už dokumentų tvarkymą ir pan.) ir netiesioginius (laiko sąnaudos, dėl uždelsimo negautas pelnas ir pan.) kaštus. Be to, įtakos turi ir įstatymų bei nuostatų kiekis ir kokybė (Fialova (2010)). Labiausiai akcentuojama fiskalinių, darbo ir produktų rinkos reguliavimo įstatymų, kuriais reguliuojama verslo pradžia, įėjimas į rinką, finansinių rinkų veikla, prieiga prie išteklių, kontraktų sudarymas, įtaka (Loayza et al., 2005; Fialova, 2010).

Socialinių veiksnių įtaka šešėlinei ekonomikai pasireiškia per visuomenės vertybes, sąmoningumo lygį, socialinius ryšius tarp bendruomenių narių, ryšį tarp asmeninės ir bendrosios (valstybinės nuosavybės) bei reliatyvų kultūrinių, socialinių ir teisinių normų interpretavimą. Visuomenėje, kurios narių sąmoningumo lygis žemas, daug labiau tikėtina, kad neformali veikla bus traktuojama kaip priimtina, nei visuomenėje, kurios narių sąmoningumo lygis aukštas (LLRI, 2015). Be to, žemas visuomenės sąmoningumo lygis sąlygoja takoskyrą tarp asmeninės ir bendrosios (valstybinės) nuosavybės visuomenės narių požiūriu. Šio tipo pavyzdys gali būti postsovietinio režimo piliečių mąstymo modelis, pagal kurį valstybinis turtas traktuojamas kaip „niekieno“, tad valdžios apgaudinėjimas

laikomas normalia praktika. Glaudūs socialiniai ryšiai tarp bendruomenių narių skatina tarpusavio pasitikėjimo pagrindu grįstus neformalius mainus, kurie, savo ruožtu, didina šešėlinės ekonomikos lygį (Reimer, 2000; Higgins et al., 2008; Yu et al., 2015). Galiausiai, visuomenės nariai gali būti linkę reliatyviai interpretuoti (t. y. laikyti ne absoliučiomis, neprivalomomis) įvairias normas, ir taip pateisinti neformalios veiklos vykdymą (Arli et al., 2015).

Rizikos veiksniams priskiriami minimalių investicijų rizikos sąlygomis bei mažos baudžiamumo baimės veiksniai. Tai reiškia, kad šešėlinė ekonomika skatinama tada, kai neformalios veiklos pradžiai / vykdymui reikalingos investicijos subjektui neatrodo didelės, kadangi rizika būti sugautam ir nubaustam yra maža, t. y. nesėkmės kaštai yra mažesni, nei investicijų kaštai (Vida et al., 2012). Tokį patį poveikį sukelia ir maža baudžiamumo baimė. Vartotojų atžvilgiu rizikos veiksnių įtaka šešėlinei ekonomikai pasireiškia tuo, kad vartotojai yra linkę pirkti produktus net ir žinodami ar numanydami, kad perka juos iš neformaliai veikiančio subjekto. Tai ypač pasakytina apie žemės ūkio produktus, kadangi šiuo atveju vartotojams yra svarbu įsigyti produktus mažesne kaina bei būti tikriems, kad gauna ekologišką produktą, nei gilintis į tiekėjo veiklos teisėtumo laipsnį. Šis požiūris, savo ruožtu, dar labiau sumažina tiekėjų riziką.

Moralinių veiksnių įtaka pasireiškia kaip akivaizdžių šešėlinės veiklos aukų nepastebimumas ir sunkiai suvokiama neformalios veiklos pasekmių svarba. Tai reiškia, kad šešėliname sektoriuje tiek tiekėjams, tiek vartotojams yra sunku suvokti, jog jie daro žalą kokiam nors konkrečiam subjektui (Ingram, Hinduja, 2008). Valstybė, kurios biudžetas nukenčia dėl nesumokėtų mokesčių, nėra traktuojama kaip nukenčianti pusė, kadangi, viena vertus, biudžeto apimtytis, išreikštos skaitinėmis vertėmis, ir taip atrodo didelės, kita vertus, gaunama asmeninė nauda iš neformalios veiklos atrodo pernelyg maža, kad galėtų būti traktuojama kaip žalinga valstybei (Chiou et al., 2005; Williams et al., 2010).

Galiausiai, dabartiniame informacinių technologijų amžiuje negalima pamiršti ir *technologinių veiksnių įtakos*. Tačiau reikia atkreipti dėmesį į tai, kad technologinių veiksnių įtaka šešėlinei ekonomikai gali būti dvikryptė: viena vertus, besiplečiančios elektroninės bankininkystės sistemos mažina grynųjų pinigų cirkuliaciją, o kadangi šešėlinėse rinkose paprastai atsiskaitoma grynaisiais pinigais, galima teigti, kad šiuolaikinės technologinės sistemos mažina šešėlinės ekonomikos dalyvių prieigą prie jiems patrauklaus atsiskaitymų būdo (Reimer, 2000; USAID, 2013). Kita vertus, šešėlinė ekonomika gali būti skatinama per paklausos generavimą elektroninėmis komunikavimo priemonėmis (mobiliaisiais ryšiais,

interneto ir socialiniais tinklais). Pavyzdžiui, minėtais tinklais tiekėjai gali siūlyti savo produkciją dideliame potencialių vartotojų ratui, vartotojai gali dalintis informacija, kur, iš ko ir už kiek įsigyti tam tikrų produktų ir pan.

Pripažįstant bendrųjų šešėlinės ekonomikos veiksmų įtaką žemės ūkiui, kaip šalies / regiono ekonomikos struktūriniam komponentui, būtina atsižvelgti ir į žemės ūkio sektoriaus specifiškumą, kadangi specifiniai sektoriaus bruožai gali sąlygoti ir kitų, bendriesiems nepriskirtų, veiksmų įtaką šešėlinei ekonomikai analizuojamame sektoriuje. Kaip jau buvo minėta ankstesniuose poskyriuose, šešėlinė ekonomika žemės ūkyje yra artima šešėlinei ekonomikai kaimo vietovėse, kadangi pagal susiklosčiusias istorines tradicijas žemės ūkio veikla vykdoma kaimo vietovėse. Ši tradicija pastebima ir Lietuvoje. Todėl šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriuje priežastys yra artimos šešėlinės ekonomikos kaimo vietovėse priežastims. Mokslinės literatūros analizė leido nustatyti šiuos sektoriaus specifiškumo sąlygotus šešėlinės ekonomikos žemės ūkyje veiksmus (žr. 4 lentelę).

4 lentelė

Sektoriaus specifiškumo sąlygoti žemės ūkio šešėlinės ekonomikos veiksniai

Veiksmų grupė	Veiksmas	Autorius (-iai), metai
Ekonominės-politinės padėties veiksniai	Globalus, regioninis ir vietinis ekonominis klimatas, kaimo vietovių regionalizacija, kaimo gyventojų reakcija į politikos intervencijas, valdžios atstovų ignoravimas neformaliajai ekonomikai būdingo atsparumo ir dinamiškumo, siekiant, kad neformali veikla pasitarnautų kaip rinkos nuosmukių amortizatorius, PVM tarifai maisto produktams, kaimyninių šalių valiutų kursai, vartojimo, apsirūpinimo, prekių rodikliai	Reimer, 2000; Reimer, Bollman, 2009b; Gapšys, Eičaitė, 2010; Chambwera et al., 2012; Vorley et al., 2012; Weng, 2015; Gadsby, Samson, 2016
Realizavimo kanalų veiksniai	Neformalių subjektų tarpininkavimas, neformalios prekybos taisyklės, ryšiai su formalios vertės grandinėmis, paklausos intensyvumas	Gapšys, Eičaitė, 2010; Weng, 2015
Teisiniai veiksniai	Paprotinės teisės ir normos, laipsnis, kuriuo formalios taisyklės (įstatymai) patenkina kaimo gyventojų poreikius	Meinzen-Dick, Pradhan, 2002; Benjamin, 2008; Manji, 2006; Perry et al., 2006; Bihuniwara et al., 2012; Pozo-Vergnes, 2013; USAID, 2013; Putzel et al., 2013; Benson et al., 2014
Žmogiškojo kapitalo veiksniai	Menkas išsilavinimas, mažas kaimo gyventojų mobilumas	Palmer, 2007; Reimer, Bollman, 2009a; Gadsby, Samson, 2016

Veiksmų grupė	Veiksny	Autorius (-iai), metai
Demografiniai veiksniai	Migracija iš kaimų į miestus, mažėjantis gimstamumas, kaimo bendruomenių senėjimas	Reimer, 2000; Polese, Shearmur, 2002; Corbett, 2007; Gadsby, Samson, 2016
Geografiniai veiksniai	Atstumas iki rajono / miesto centrų, klimato sąlygos	USAID, 2013; Weng, 2015
Infrastruktūros veiksniai	Atstumas iki rajono / miesto centrų, gamtinės sąlygos, išteklių prieinamumas	USAID, 2013; Gadsby, Samson, 2016

Šaltinis: sudaryta autorių.

Weng (2015) nustatė, kad neformali žemės ūkio veikla gali būti trijų tipų: 1) vietinėse rinkose savarankiškai veikiančių smulkių ūkininkų veikla; 2) smulkių ūkininkų, veikiančių kaimo ir miesto rinkose, veikla; 3) ūkininkų, veikiančių formaliame sektoriuje, išitraukimas į neformalią veiklą. Vykdam pirmojo tipo veiklą, smulkūs ūkininkai daugiausia aptarnauja kaimo bendruomenes, produktai parduodami galutiniams vartotojams ir nepatenka į formaliosios ekonomikos tiekimo grandinę. Vykdam antrojo tipo veiklą, smulkūs ūkininkai parduoda savo produkciją tiek galutiniams vartotojams, tiek neformaliems prekeiviams, kurie gautus produktus gali parduoti vartotojams formaliose maisto rinkose, per prekybos centrus, retesniais atvejais – net per eksporto kompanijas. Kai neformali produkcija pasiekia eksporto grandį, ji tampa formaliosios ekonomikos tiekimo grandinės dalimi ir yra „legalizuojama“. Vykdam trečiojo tipo veiklą, ūkininkai gali nuspręsti parduoti dalį savo produkcijos neformaliems prekeiviams, taip gaudami naudos tiek iš formaliosios, tiek iš neformaliosios ekonomikos kanalų.

Galimas produktų realizavimas vietinėje, regioninėje ir globalioje rinkoje (turtint galvoje minėtų trijų tipų ūkininkų veikimo rinkos spektrą) sąlygoja *vietinio, regioninio ir globalaus ekonominio klimato* svarbą. Pavyzdžiui, grūdų kainų kilimas tarptautinėse rinkose vietinės rinkos atžvilgiu gali sąlygoti šešėlinės (bent jau dalinės) prekybos užsienio rinkose patrauklumą vietiniams grūdų augintojams. Taip pat pastebėta, kad neformalios žemės ūkio veiklos griebiamasi kaip alternatyvaus pajamų generavimo šaltinio šalies ar regiono ekonominio nuosmukio laikotarpiams (Chambwera et al., 2012). Pažymėtina, kad mažas pajamas uždirbančių vartotojų sukuriama paklausa pigesniems nei formalioje rinkoje maisto produktams ir medienai taip pat veikia kaip šešėlinę ekonomiką žemės ūkyje skatinantis veiksnys, o kaimo ūkininkai ir vietinės bendruomenės dažnai gauna didesnės ekonominės naudos iš neformalios, nei iš formalios veiklos (Weng, 2015). Smulkios bendrovės ar individualūs ūkininkai gali nesitikėti uždirbti tiek pelno,

kad patirti formalizavimo kaštai taptų pateisinami, todėl neformali veikla tampa logišku sprendimu.

Pasak Gapšio ir Eičaitės (2010), įtakos šešėlinei ekonomikai žemės ūkio sektoriuje turi ir PVM tarifai maisto produktams bei kaimyninių šalių valiutų kursai, o vertinant šešėlinės ekonomikos grėsmės tikimybes skirtinguose subsektoriuose žemės ūkio sektoriaus viduje, akcentuojama vartojimo, apsirūpinimo, kainų lygio ir prekingumo rodiklių įtaka. Gapšio ir Eičaitės (2010) teigimu, prielaidos žemės ūkio ir maisto produktų šešėlinės ekonomikos augimui Lietuvoje susiformavo 2008 m. pabaigoje, „kai žymiai sumažėjo kaimyninės šalies Lenkijos pinginio vieneto – zloto – kursas. Nuo 2009 m. pradžios išaugęs PVM tarifas žaliai mėsa labiausiai darė įtaką mėsos sektoriui, kur beveik pusei gaminamos produkcijos PVM padidėjo 14 proc. punktų, o nuo rugsėjo mėnesio – dar papildomai 2 proc. punktais“. (Gapšys, Eičaitė, 2010, p. 4–5). Sumažėjus kaimyninių šalių valiutų kursams, vietos gyventojai pradeda mieliau pirkti produktus kaimyninėse šalyse, nei vietinėje rinkoje. Norėdami konkuruoti su kaimyninėmis rinkomis, vietos gamintojai yra priversti arba mažinti kainas (pvz., turgavietėse), arba ieškoti neformaliai veikiančių prekybos tarpininkų. Tokiu būdu dalis produkcijos perkeliama į šešėlį. Viena iš galimų šešėlinės ekonomikos formų, norint apeiti padidėjusį PVM, yra perteklinės žemės ūkio produkcijos (skirtumo tarp užaugintos ir supirktos), pardavimas, nemokant PVM. Prielaidas tokiai prekybai patvirtina ir žemės ūkio produktų prekingumo lygis (santykis tarp supirktos ir pagamintos produkcijos). Gapšio ir Eičaitės (2010) tyrimo rezultatai atskleidė, kad pagal žemės ūkio produktų supirkimo (prekingumo) lygį Lietuvoje superkama mažiausiai bulvių, daržovių, kiaulių ir grūdų, o daugumos žemės ūkio produktų kainos Lietuvoje yra mažesnės už vidutinės ES šalyse (išskyrus kiaušinius ir kiaulieną), tačiau jos didesnės nei kaimyninėje Lenkijoje (išskyrus jautieną ir grūdus). Norėdamos kontroliuoti šešėlinę perteklinės produkcijos pardavimą nemokant PVM, daugelis ES šalių maisto produktams taiko PVM tarifus, artimus kaimyninių šalių tarifams (žr. 1 priedą). Taip išvengiama nereikalingos konkurencijos.

Ekonominės-politinės padėties veiksniams taip pat priskiriami kaimo vietovių regionalizacijos bei kaimo gyventojų reakcijos į politikos intervencijas veiksniai. Viešųjų paslaugų teikimo regionalizavimas (pvz.: medicinos punktų, finansinių institucijų padalinių kaimo vietovėse uždarymas), kai gyventojai tampa priversti dėl šių paslaugų vykti į rajonų centrus, prisideda prie gerovės nuosmukio kaimo regionuose. Dėl regionalizacijos uždaromi kaimo vietovių verslo konsultaciniai, administraciniai gyventojų aptarnavimo centrai. Vietos gyventojai yra nukrei-

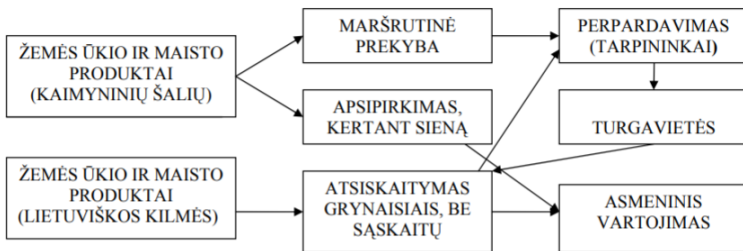
piami ieškoti informacijos ir pildyti dokumentų formas internetu, tačiau šiuo atveju jie negauna pagalbos ieškodami minėtos informacijos ar pildydami dokumentų formas. Dėl to veiklos registravimo procedūros jiems gali pasirodyti pernelyg sudėtingos. Taip pat nereikia pamiršti, kad interneto ryšys kaimo vietovėse dažnai yra nepatikimas ir neefektyvus dėl techninių priežasčių. Nors paslaugų teikimo optimizavimas iš pirmo žvilgsnio atrodo racionalus sprendimas viešosios politikos požiūriu, kadangi orientuojamasi į didesnes bendruomenes, faktiškai tai nėra optimalus sprendimas, kadangi taip didėja kaimo gyventojų kaštai (daugiausia – transporto kaštai) naudotis viešosiomis paslaugomis, vadinasi, didėja ir bendrosios išlaidos. Be to, prarandamos dalį paslaugų, kaimo vietovės praranda ir dalį turėtos autonomijos (pvz., finansinių institucijų padaliniuose, veikiančiuose kaimo vietovėse, gali būti leista taikyti kitokius įkainius, indėlių ir paskolų palūkanas, nei miestų gyventojams). Tai ne tik sukelia sunkumų dėl kaimo bendruomenių identiteto, bet ir didina nepasitenkinimą vykdoma valdžios politika (Reimer, Bollman, 2009b), o tai, savo ruožtu, skatina veikti šešėlyje, t. y. valdžiai už nugaros. Kaimo gyventojų atsako į politikos intervencijas veiksnys yra grįstas analizavimu, kaip žemės ūkio sektoriuje veikiančių subjektų suvokimas apie jų veiklos srities reguliavimą atitinka šių subjektų interesus ir poreikius, t. y. siekiama išaiškinti, ar esamas žemės ūkio veiklos reguliavimas skatina žemės ūkio sektoriuje veikiančius subjektus paklusti šiam reguliavimui, ar jie skatinami kurti naujas, neformalias veiklos taisykles. Galiausiai, nors žemės ūkio subjektus dažnai vargina viešosios kontrolės ir priežiūros institucijos, pasitaiko atvejų, kai formaliosios politikos kūrėjai ignoruoja neformaliajai ekonomikai būdingą atsparumą ir dinamiškumą, kad tokiu būdu būtų sukuriami maži įėjimo į rinką barjerai, o neformali veikla pasitarnautų kaip rinkos nuosmukių amortizatorius, ypač kalbant apie labiausiai socialiai pažeidžiamas gyventojų grupes (Chambwera et al., 2012; Vorley et al., 2012).

Vietinio, regioninio ir globalaus ekonominio klimato veiksnys glaudžiai siejasi su *realizavimo kanalų veiksmu* (neformalių subjektų tarpininkavimu, neformalios prekybos taisyklėmis, ryšiais su formalios vertės grandinėmis, paklausos intensyvumu). Kaip pabrėžia Weng (2015), ekonomikos jėgos yra stiprus neformaliosios žemės ūkio veiklos variklis. Kai žemos globalios žemės ūkio produktų kainos sumažina kaimo ūkininkų uždarbį, jie yra priversti ieškoti alternatyvių pajamų šaltinių (Minot, 2011). Pagrindinė priežastis, kodėl ūkininkai veikia neformaliai, yra neformaliosios ekonomikos užtikrinama didesnė pelno marža, palyginus su formaliosios ekonomikos pelno marža. Neformali veikla ne tik padeda ūkininkams

uždirbti daugiau pinigų (kadangi neformalūs prekybininkai pasiūlo geresnes produktų supirkimo kainas), bet taip pat leidžia peržengti tokius barjerus, kaip aukštos skolų grąžinimo palūkanos bei informacijos apie supirkimo kainas trūkumas iki derliaus (Minot, 2011). Be to, neformalūs prekybininkai pažada atsiskaitymus grynaisiais laiku, čia nėra jokių transportavimo kaštų, ne tokia griežta kokybės kontrolė, yra erdvės (Vorley et al., 2015). Didėjantis mažas pajamas gaunančių vartotojų, reikalaujančių pigių produktų, skaičius taip pat skatina neformalią žemės ūkio veiklą (Benson et al., 2014). Pavyzdžiui, net šiandien galime sutikti gyventojams į daugiabučių kiemus pieną pristatančių smulkių tiekėjų (kartais tai ir patys ūkininkai), kurie atvyksta dėl didelės vartojimo paklausos.

Neformaliai veikiantys žemės ūkio sektoriaus subjektai gali turėti aktyvių ryšių su formaliąja ekonomika. Ryšiai tarp formalios ir neformalios vertės grandinių tam tikroms prekių grupėms gali būti labai stiprūs. Weng (2015) pabrėžia formalios ir neformalios vertės grandinių ryšio stiprumą maisto produktams, mineralams ir medienai, kai stambios kompanijos tiekia neformaliai pagamintą minėtų rūšių produkciją vietiniam ar tarptautiniam pardavimui (šiuo atveju itin reikšmingas neformalių subjektų tarpininkavimo vaidmuo) ir šiame procese neformalūs produktai tampa „legalizuoti“, kadangi jie įsilieja į formalios vertės grandinę. Ir atvirkščiai, šalyse, kurioms būdingas aukštas korupcijos lygis, valstybės pareigūnai kartais aktyviai dalyvauja neformalioje veikloje, pavyzdžiui, reikalaudami neformalių mokesčių už medieną, maisto produktus ar mineralus, išgautus ar pagamintus kaimo vietovėse (Weng, 2015). Realizavimo kanalų svarbą pripažįsta ir autoriai Gapšys ir Eičaitė (2010), kurie pateikia šešėlinės ekonomikos susidarymo prekybos žemės ūkio ir maisto produktais sektoriuje schemą (žr. 1 pav.):

1 pav. Šešėlinės ekonomikos susidarymo prekybos žemės ūkio ir maisto produktais sektoriuje schema

Siūlomoje schemoje akcentuojama perpardavimo per tarpininkus ir prekybos turgavietėse svarba. Kadangi, anot schemos autorių, didžiausią įtaką šešėlinei prekybai žemės ūkio ir maisto produktais daro augantys PVM tarifai, ūkininkai yra linkę didinti nedeklaruojamos prekybos per neformalius tarpininkus ir turgavietėse apimtis. Kita vertus, jeigu šalyje yra taikomi paprasti veiklos įregistravimo reikalavimai, pagrįsti mokesčių tarifai, teisiniu ir mokestiniu požiūriu skatinamas smulkusis verslas, neformalios veiklos pasirinkimas naujai veiklą pradantiems subjektams pasirodys neracionalus, o anksčiau neformaliai veikę subjektai bus paskatinti įforminti savo veiklą. Taigi, suveiks verslo legalizavimo mechanizmai.

Reikia pastebėti, kad vertės grandinės lygmenyje kai kurių žemės ūkio produktų gamyba sieja smulkiuosius ūkininkus tik su formaliąja ekonomika. Pavyzdžiui, energetinių augalų, iš kurių gaminamas biokuras. Didelės energijos kainos sąlygoja gamybos kaštų didėjimą bei stimuliuoja alternatyvių energijos šaltinių (tokių, kaip biokuras) paklausą. Energetinių augalų (gluosnių, karklų, rapsų, grūdinių kultūrų) augintojams teikiamos subsidijos, kurios sąlygoja masinę minėtų augalų kultivaciją. Kadangi energiniai augalai parduodami biokurą gaminančioms įmonėms (pvz., „Agrochema“ superka grūdus degalams iš ūkininkų), sandoriai vyksta formalioje rinkoje.

Neformalios veiklos paprotinių *teisų ir normų* žemės ūkyje egzistavimą (su-siklosčiusį istoriniu pagrindu dar nuo laikotarpių, kai ūkininkai veikdavo bendruomenėmis, tad vadovaudavosi bendruomeninėmis normomis) patvirtina Meizen-Dick ir Pradhan (2002), Benjamin (2008), USAID (2013), Weng (2015) ir kiti tyrimai. Neformalios žemės ūkio veiklos problema yra susijusi su tradicine žemės nuosavybe. Egzistuoja ir požiūris, kad smulkusis ūkininkavimas yra teisėtas dėl smulkių ūkininkų turimų teisų į žemę (Weng, 2015). Todėl kaimo bendruomenėse smulkusis ūkininkavimas neretai interpretuojamas kaip norma, tuo tarpu valstybiniu požiūriu tai neformali veikla, kurios nutraukimui ar formalizavimui reikia politinių intervencijų. Pliuralistinė teisų sistema taip pat skatina bendrą formalių ir neformalių taisyklių egzistavimą. Įvairiomis žemės ir teisų į ją reformomis istoriškai bandyta integruoti paprotines teises ir nuosavybės teises į šiuolaikinių įstatymų sistemas, tačiau kartais ši integracija yra problemiška (Pacheco et al., 2008). Istoriniai titulų suteikimo ir žemės paskirstymo procesai kaimo gyventojams atrodė neteisingi, todėl sukėlė nepasitenkinimą kaimo bendruomenėse, kurios reagavo atmesdamos naujus įstatymus bei grįždamos prie neformalių normų, kurias laikė teisėtomis (Pacheco et al., 2008). Neformaliosios normos kuria pasitikėjimą ir suteikia socialinį leidimą veikti neformaliems ga-

mintojams ir prekeiviams. Pasitikėjimas, gautas iš socialinio kapitalo, efektyviai veikia kaip kontrolės mechanizmas neformaliose rinkose (Bihunirwa et al., 2012; Benson et al., 2014). Gamintojai ir pardavėjai sinchronizuoja kainas, pardavimų apimtis bei pasinaudodami socialiniais ryšiais suderina neformalios prekybos kanalus ir vietas (Bihunirwa et al., 2012). Kaimo ūkininkams jų turimos žemės (dažnai paveldėtos iš tėvų ir / ar senelių) dirbimas, t. y. neformalus ūkininkavimas be leidimų ir mokesčių deklaravimo) atrodo toks pat teisėtas ar net labiau teisėtas nei valstybės sankcionuota veikla. Formalumas šiuo požiūriu yra traktuojamas kaip „tik dar vienas pajamų diversifikavimo būdas“, o ne principinis veiklos modelis (Vorley et al., 2012).

Kaip pastebi Manji (2006), net vystantis teisinėms valstybėms su jų įstatyminėmis bazėmis, formalios ir neformalios normos egzistavo ir plėtojosi kartu, lygiagrečiai vienos kitoms. Tiek istoriškai susiklosčiusios paprotinės teisės, tiek asmenų siekis išlikti (o kartais ir klestėti) sąlygoja šešėlinės ekonomikos subjektų tarpusavio pasitikėjimą vertės grandinės lygmenyje. Perry et al. (2006) bei Putzel et al. (2013) nustatė, kad šis pasitikėjimas yra didžiausias šalyse, kuriose kaimo gyventojai labiausiai kenčia nuo pajamų nelygybės ir priegigos prie išteklių ribotumo (pvz., kai sektoriuje remiami tik stambūs subjektai ir / ar monopolijos ir pan.), kadangi būtent šiomis sąlygomis didėja smulkių ūkininkų nepasitikėjimas valstybiniu valdymu ir atsiranda pagrindai neformaliosios kultūros vystymuisi. Neformali žemės ūkio veikla skatinama ir tuomet, kai tik vadinamasis elito ratas turi prieigą prie reikiamų išteklių (pvz., žemės, vandens telkinių), o kiti subjektai yra marginalizuojami (t. y. traktuojami kaip nereikšmingi) (Pozo-Vergnes, 2013; Benson et al., 2014). Tokį pat poveikį turi ir šalyje ar rajone esantis aukštas neformalumo, toleruojamo valstybės pareigūnų, lygis. Kaip pastebi Weng (2015), net anksčiau formalią veiklą vykdę subjektai gali nuspręsti pasitraukti į šešėlį dėl žemos valstybinių institucijų teikiamų paslaugų kokybės, didelio biurokratijos lygio, pernelyg didelio kontrolės ar atskaitomybės reikalavimo lygio ir pan. Jausdamiesi bejėgiai prieš sistemą, neturintys pakankamai galios priimti racionalius veiklos sprendimus, ir būdami priklausomi nuo veiksmų, kurių negali kontroliuoti, smulkūs subjektai gali pradėti teikti pirmenybę neformaliai veiklai tam, kad galėtų teikti žemės ūkio produktus rinkai pagal savo poreikius (Bihunirwa et al., 2012). Taigi, išimtis įtvirtinantys įstatymai ir normos, elito kontroliuojama prieiga prie išteklių bei neformalumo, toleruojamo valstybės pareigūnų, lygis – visa tai sąlygoja pateisinantį požiūrį į neformalią veiklą bei priešinimąsi formalioms taisyklėms ir nuostatoms mikrolygmenyje.

Reikšmingiems šešėlinės ekonomikos žemės ūkyje veiksniams priskiriami su *žmogiškuoju kapitalu* bei jo kokybe susiję veiksniai, sąlygojantys galimybę uždirbti pajamas per laiko tarpą. Remiantis Ontarijo Žemės ūkio, maisto ir kaimo reikalų ministerijos (2011) informacija, tai yra su asmenų išsilavinimu, žiniomis ir mobilumu susijusios charakteristikos, kurios pasitarnauja asmens produktyvumui. Žmogiškasis kapitalas laikomas bendruomenės gyventojų kolektyvine vertybe. Šiuolaikinė žiniomis grįsta ekonomika, technologinė pažanga bei globalizacija reikalauja nuolat didinti žinių lygį, tačiau būdami mažo mobilumo, kaimo gyventojai dažnai negali ar neturi motyvacijos tobulėti. Kaip pastebi Gadsby ir Samson (2016), kaimo bendruomenės dažnai net neturi vadinamosios „mokylosi kultūros“. Pasak Reimer ir Bollman (2009a), kaimo vietovių gyventojai nėra motyvuoti siekti žinių ir išsilavinimo, kadangi, esant galimybei dirbti tik mažos kvalifikacijos reikalaujančius darbus ir ribotoms galimybėms pradėti verslą dėl proceso sudėtingumo bei didelės rizikos, pastangos didinti išsilavinimą bus iššvaistytos, o asmuo patirs kaštus, kurie vėliau neatsipirks.

Kita reikšminga su žmogiškojo kapitalo kokybe kaimo vietovėse susijusi problema yra mažas kaimo gyventojų mobilumas, t. y. kaimo vietovių gyventojams dažnai yra sudėtinga pakeisti gyvenamąją vietą (Gadsby, Samson, 2016). Pavyzdžiui, jiems gali būti sunku parduoti namą, kuris neturi paklausos ar kurio rinkos vertė yra pernelyg maža, kad būtų galima įsigyti kitą būstą, gyventojų gaunamos pajamos gali būti nepakankamos nuomotis naują būstą, padengti persikėlimo kaštus ir pan. Turint galvoje didelį kaimo gyventojų amžiaus vidurkį (pvz., 2017 m. duomenimis, Lietuvos kaimuose gyveno 69031 20–24 metų amžiaus asmuo ir 57586 25–29 metų amžiaus asmenys, o 50–54 bei 55–59 metų amžiaus asmenys atitinkamai sudarė 75030 ir 74084 asmenis) (išsamiau žr. 2 priede) (Lietuvos statistikos departamentas, 2018) bei žemą išsilavinimą (pagal 2011 m. Lietuvos Respublikos visuotinio gyventojų surašymo duomenis, miesto gyventojų su aukštuoju išsilavinimu dalis sudarė 26 proc., kaimo – 11,8 proc.; miesto gyventojų dalis su pagrindiniu išsilavinimu sudarė 12,5 proc., kaimo – 19 proc.; miesto gyventojų dalis su pradiniu išsilavinimu sudarė 12,4 proc., kaimo 20,1 proc.) (Lietuvos statistikos departamentas, 2013), jiems netgi persikėlimo atveju dažnai yra sunku susirasti darbą. Todėl bedarbiai kaimo vietovėse imasi neformalios žemės ūkio veiklos, jeigu negali susirasti darbo formalioje rinkoje (Palmer, 2007).

Remiantis Polese ir Shearmur (2002), daugeliui nuo miestų nutolusių gyvenviečių yra būdingas gyventojų skaičiaus mažėjimas, sąlygotas tokių *demografinių priežasčių*, kaip gyventojų migracija iš kaimų į miestus, mažėjantis gimstamumas

bei visuomenės senėjimas. Kaip pastebi Corbett (2007), gyventojų migracija iš kaimų į miestus globaliu mastu prasidėjo jau po Pirmojo pasaulinio karo. Šią migraciją pirmiausia lėmė didesnės išsilavinimo galimybės miestuose, t. y. galimybė gauti aukštesnį nei vidurinis išsimokslinimą. Svarbiausia problema tapo ne jaunimo išvykimas studijuoti, tačiau tai, kad jie nebesugrįždavo, kadangi gimtuosiuose kaimuose būdavo tikrai mažai ar iš viso nebūdavo galimybių gauti darbą pagal įgytą išsilavinimą. Taip gyventojų migracija iš kaimų į miestus tapo vienu esminių pramoninio kapitalizmo bruožų (Corbett, 2007).

Remiantis Lietuvos statistikos departamento (2018) duomenimis, 2017 m. gyventojų, persikėlusių į kaimo vietas, bendras skaičius sudarė 30758 asmenis, o į miesto vietas – 38 659 asmenis (žr. 5 lentelę).

5 lentelė
Lietuvos gyventojų vidaus migracija 2013 – 2017 m.

	Į miesto vietas					Į kaimo vietas				
	2013	2014	2015	2016	2017	2013	2014	2015	2016	2017
Išvykimai iš miesto ir kaimo vietovių	35837	37245	37358	37450	38659	21406	24170	24068	31122	30758
Išvykimai iš miesto vietovių	15669	16546	16412	17066	16563	18041	20671	20342	26817	25755
Išvykimai iš kaimo vietovių	20168	20699	20946	20384	22096	3365	3499	3726	4305	5003

Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2018.

<https://osp.stat.gov.lt/EN/statistiniu-rodikliu-analize?hash=13128e3a-2391-4920-957d-fd75887d3cc2#/>

2017 m. daugiau gyventojų į kaimo vietas persikėlė iš miesto, nei iš kitų kaimo vietovių (atitinkamai 25755 ir 5003 asmenys). Lyginant su 2016 m. rodikliais, pastebimas Lietuvos vidaus migracijos į kaimo vietas sumažėjimas (2016 m., į kaimo vietas iš viso persikėlė 31122 asmenys, o 2017 m. – 30758 asmenys).

Reimer (2000) pastebi, kad kai jaunimas sukuria šeimas, jie kartais grįžta į kaimus, kadangi laiko kaimo vietas saugesne vieta auginti vaikus ar gauna paramą iš kaimo gyvenančių tėvų ar kitų kaimo bendruomenės narių. Net ir tuo atveju,

kai šeimos nusprendžia gyventi kaime dėl pastarųjų priežasčių, vienas šeimos narių (dažniausiai – vyras) remia šeimą, dirbdamas už kaimo vietovės ribų (Reimer, 2000). Tačiau grįžtančių skaičius vis tiek nėra didelis, palyginus su išvystančiųjų skaičiumi. Polese ir Shearmur (2002) migraciją iš kaimų į miestus sieja ne tik su pramonės plėtra, bet ir su didėjančiais išteklių (daugiausia, gamtinių) eksploatavimo apribojimais bei mažo gimstamumo lygio ir senstančios visuomenės problemomis. Pasak autorių, gyventojų migracijos iš miestų į kaimus pradžioje gyventojų skaičiaus mažėjimas kaimo vietovėse neatrodė tokia rimta problema, kadangi ją atsverdavo palyginus aukštas gimstamumo lygis, tačiau jam sumažėjus, ši vidaus migracijos kryptis tapo kritinė. Mažėjantis gyventojų skaičius kaimo vietovėse sąlygoja ne tik potencialių oficialiai registruotos žemės ūkio veiklos vykdytojų skaičių, bet ir mažėjančią paklausą žemės ūkio prekėms ir paslaugoms vietinėje rinkoje. Dėl šios priežasties iki tol veikę smulkiojo verslo vienetai (pvz., smulkūs ūkininkai) yra priversti nutraukti veiklą arba perkelti ją į šešėlį.

Šešėlinę ekonomiką žemės ūkio sektoriuje skatinantiems veiksniams galima priskirti ir tam tikrus *geografinius veiksnius* – atstumą iki rajono / miesto centrų, gamtines sąlygas, išteklių prieinamumą. Atstumas iki rajono / miesto centrų yra susijęs ne tik su anksčiau aptarta regionalizacijos politika, bet ir su atskirtimi, kurią sau linkę priskirti kaimo gyventojai (USAID, 2013): gyvenant per geografinį atstumą nuo miestų / rajonų centruose įsikūrusių valdymo ir priežiūros institucijų, susidaro iliuzija, kad valdžia yra pernelyg toli, kad matytų, kas vyksta atokesniuose kampeliuose. Tuo tarpu palankios gamtinės sąlygos (derlinga žemė, arti esantys vandens telkiniai, miškai) pasitarnauja kaip veiklos (taip pat ir šešėlinės) vykdymui lengvai prieinami išteklių (Weng, 2015).

Infrastruktūros veiksnių įtaka šešėlinei ekonomikai žemės ūkio sektoriuje daugiausia pasireiškia tuo, kad nemaža dalis žemės ūkio sektoriuje veikiančių subjektų turi ribotą prieigą prie viešosios infrastruktūros (Gadsby, Samson, 2016). Pavyzdžiui, dėl didelio geografinio atstumo ar reljefo sąlygų galima susidurti su problemomis diegiant ir / ar užtikrinant sklandų mobiliojo telefono, interneto ryšį, susisiekimą lengvuoju transportu pravažiuojamais keliais, kelių valymu žiemą ir pan.

Šešėlinės ekonomikos grėsmės tikimybę skirtinguose Lietuvos žemės ūkio subsektoriuose atsižvelgiant į įvairių veiksnių įtaką tyrė Gapšys ir Eičaitė (2010) (žr. 6 lentelę).

6 lentelė

Šešėlinės ekonomikos grėsmės tikimybė skirtinguose Lietuvos žemės ūkio subsektoriuose pagal Gapšį ir Eičaitę (2010)

Žemės ūkio subsektorius	Vartojimo įtaka	Apsirūpinimo įtaka	Prekingumo lygio įtaka	Kainų lygio įtaka	Atsiskaitymas grynaisiais pinigais
Kiaulienos	Didelė	Didelė	Didelė	Didelė	Didelė
Paukštienos	Maža	Maža	Didelė	Maža	Didelė
Galvijų	Maža	Maža	Maža	Maža	Maža
Avienos	Maža	Maža	Maža	Maža	Didelė
Grūdų	Maža	Maža	Didelė	Maža	Didelė
Pieno	Maža	Maža	Vidutinė	Didelė	Maža
Kiaušinių	Maža	Maža	Didelė	Didelė	Didelė
Bulvių	Didelė	Maža	Didelė	Didelė	Didelė
Vaisių, uogų	Didelė	Didelė	Didelė	Didelė	Didelė
Daržovių	Didelė	Didelė	Didelė	Didelė	Didelė

Šaltinis: Gapšys, Eičaitė (2010), 4 p.

6 lentelėje matyti, kad šešėlinės ekonomikos tikimybės grėsmę skirtinguose Lietuvos žemės ūkio subsektoriuose labiausiai didina tokie veiksniai, kaip atsiskaitymo grynaisiais pinigais galimybė, prekingumo (t. y. santykio tarp supirktos ir pagamintos produkcijos) lygis bei kainų lygis (tiek vietinėse, tiek tarptautinėse rinkose). Skirtingų veiksmų įtakai labiausiai jautrūs yra kiaulienos, vaisių ir uogų bei daržovių sektoriai, mažiausiai jautrus – galvijų sektorius. Nuo situacijos išorinėse rinkose labiausiai priklauso Lietuvos pieno gamintojai, galvijų augintojai, paukštynai ir vaisių bei daržovių perdirbėjai (Gapšys, Eičaitė, 2010).

Apibendrinant atliktos mokslinės literatūros analizės rezultatus dėl bendrųjų šešėlinės ekonomikos veiksnių, kurie daugiau ar mažiau lemia ir šešėlinę ekonomiką žemės ūkyje kaip viename iš bendrosios ekonomikos sektorių, pažymėtina, kad veiksniai, pripažinti turinčiais didžiausią įtaką šešėlinei ekonomikai (t. y. mokesčių

ir socialinės apsaugos įmokų našta, prasta valstybinių institucijų veiklos kokybė, darbo rinkos reguliavimas, nepakankamos ir prastos kokybės viešojo sektoriaus paslaugos bei žema visuomenės mokesčių moralė) atspindi neformalios ekonomikos priešasčių aiškinimą pagal subjektų racionalios elgsenos teoriją: šie veiksniai paaiškina neformaliąją ekonomiką tiek, kiek tai yra susiję su subjektų demotyvacija dalyvauti formalioje ekonomikoje. Tuo tarpu siekiant išsamesnės analizės, yra tikslinga įvertinti ne tik veiksnius, demotyvuojančius veikti formalioje ekonomikoje, bet ir veiksnius, motyvuojančius veikti šešėlyje (pvz., socialinius, moralinius, technologinius veiksnius). Taip pat būtina atsižvelgti į sektoriaus specifiškumo sąlygotus veiksnius. Svarbiausios nustatytos žemės ūkio sektoriaus specifiškumo sąlygotos veiksnų grupės apima: ekonominės-politinės padėties veiksnius, produkcijos realizavimo kanalų veiksnius, teisinius veiksnius, žmogiškojo kapitalo veiksnius, demografinius veiksnius, geografinius veiksnius ir infrastruktūros veiksnius. Šešėlinės ekonomikos tikimybės grėsmę skirtinguose Lietuvos žemės ūkio subsektoriuose labiausiai didina tokie veiksniai, kaip atsiskaitymo grynaisiais pinigais galimybė, prekinumo (t. y. santykio tarp supirktos ir pagamintos produkcijos) lygis bei kainų lygis (tiek vietinėse, tiek tarptautinėse rinkose).

1.3. Žemės ūkio šešėlinės ekonomikos sektoriuje veikiantys subjektai

Išanalizavus šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriuje veiksnius, kitas svarbus aspektas yra nustatyti, kokie subjektai šiame sektoriuje veikia. Kaip pastebėjo Hjort ir Lantz (2012), subjektų elgsenos skirtumus gali sąlygoti ne tik siekis sumažinti veiklos kaštus, bet ir tam tikros demografinės ir asmeninės savybės, pavyzdžiui, amžius, pajamos, išsilavinimas ir pan. Dalyvavimo šešėlinėje ekonomikoje variacijas analizavo Slavnic (2010), Arunatilake ir Jayawardena (2010), Schneider ir Williams (2013), Taiwo (2013), Sahoo ir Neog (2015), Williams et al. (2015), Williams et al. (2017) ir kt.

Mokslinės literatūros analizė leido nustatyti bendrąsias šešėlinėje ekonomikoje veikiančių subjektų ekonomines, demografines ir asmenines (ego) savybes (žr. 7 lentelę).

7 lentelė

Bendrosios šešėlinėje ekonomikoje veikiančių subjektų charakteristikos

VEIKSNIAI	TYRIMŲ REZULTATAI	MOKSLINIAI ŠALTINIAI
Ekonominės charakteristikos		
Poreikis didinti gaunamų pajamų srautus	Dalyvaujantiems subjektams išskyla poreikis generuoti didesnius / papildomus pajamų srautus ar padidinti vykdomos ekonominės veiklos grąžą	Canagarajah, Sethuraman, 2001; Arunatilake, Jayawardena, 2010; Hazans, 2011; Williams et al., 2015; Lietuvos laisvosios rinkos institutas, 2015 ir kt.
Poreikis mažinti veiklos kaštus	Poreikis mažinti veiklos kaštus išskyla dėl didelių mokesčių bei aukštų žaliavų kainų	Eilat, Zinnes, 2002; Williams et al., 2010; Williams et al., 2015; Schneider, 2008; Schneider, 2015; Enste, 2018
Dalyvaujančio subjekto sprendimų priėmimo / finansinės nepriklausomybės stoka	Subjektai linkę įsitraukti į šešėlinę veiklą, kai esant pernelyg dideliame veiklos reguliavimui ir didelei mokesčių naštai, jiems atitinkamai trūksta sprendimų priėmimo laisvės bei finansinės nepriklausomybės	Piron, Young, 2002; Levin et al., 2007; Schneider, 2015; Williams et al., 2015
Demografinės charakteristikos		
Lytis	Išsivysčiusiose šalyse vyrai yra labiau linkę įsitraukti į šešėlinę veiklą, nei moterys	Tarptautinė darbo organizacija, 2002; Sirkeci, Magnusdottir, 2011; Stoevska, 2012; Amasiatu, Shah, 2014
Amžius	Jaunesni (15–24 metų amžiaus) asmenys yra labiau linkę įsitraukti į šešėlinę veiklą, palyginus su vidutinio amžiaus ar vyresniais asmenimis	Harris, 2008; Sirkeci, Magnusdottir, 2011; Chavdarova, 2013
Šeimninė padėtis	Išsiskyrę, išsituokę asmenys ir našliai yra labiau linkę įsitraukti į šešėlinę veiklą, palyginus su vienišais ar susituokusiais asmenimis	Amasiatu, Shah, 2014
Išsilavinimas	Žemą išsilavinimą turintys asmenys yra labiau linkę įsitraukti į šešėlinę veiklą, palyginus su aukštesnį išsilavinimą turinčiais asmenimis	Sirkeci, Magnusdottir, 2011; Gerxhani, Werfhorst, 2011
Pajamos	Mažas pajamas gaunantys asmenys yra labiau linkę įsitraukti į šešėlinę veiklą, palyginus su didesnes pajamas gaunančiais asmenimis	Rosenbaum et al., 2011; Sirkeci, Magnusdottir, 2011; Lietuvos laisvosios rinkos institutas, 2015
Socialinė padėtis	Žemesnės socialinės padėties asmenys yra labiau linkę įsitraukti į šešėlinę veiklą, palyginus su aukštesnės socialinės padėties asmenimis	Hsu, Shiue, 2008; Prelipcean et al., 2016
Asmeninės charakteristikos		
Asmeninės aplinkos veiksniai		
Kitų asmenų įtaka	Draugai, šeima ir įtakingi asmenys gali paskatinti dalyvauti subjektą šešėlinės ekonomikos veikloje	King, Dennis, 2006

VEIKSNIAI	TYRIMŲ REZULTATAI	MOKSLINIAI ŠALTINIAI
Prasta ir neveiksminga auklėjimo praktika	Tėvų dėmesio stoka, prastas auklėjimas gali skatinti jaunų žmonių dalyvavimą šešėlinėje ekonomikoje	Katz et al., 2007; Williams et al., 2010
Stebėsenos stoka	Tėvų ir institucinės stebėsenos stoka gali skatinti subjektų (ypač jaunų) įsitraukimą ir dalyvavimą šešėlinėje ekonomikoje	Williams et al., 2010
Asmeninės savybės		
Patirtis	Sėkminga ankstesnė patirtis perkant / parduodant prekes / paslaugas neoficialiai gali skatinti gilesnę šešėlinę veiklą	Foscht et al., 2013
Asmens įvaizdis	Tam tikri asmens bruožai, pvz., impulsyvumas, žemas savimonės, savigarbos lygis ir t. t. gali skatinti skaitmeninę šešėlinę veiklą	Higgins et al., 2008; Williams et al., 2010; Amasiatu, Shah, 2014; Yu et al., 2015
Socialinio keršto polinkis	Neigiamas požiūris į didelį nuasmenintą verslą, stambias bendroves gali skatinti šešėlinę veiklą	Amasiatu, Shah, 2014; Yu et al., 2015

Šaltinis: sudaryta autorių.

Kaip matyti 7 lentelėje, ekonominės charakteristikos, kurios lemia subjektų įsitraukimą į šešėlinę ekonomiką, apima poreikį didinti gaunamų pajamų srautus ar vykdomos ekonominės veiklos grąžą, poreikį mažinti veiklos kaštus bei subjekto sprendimų priėmimo / finansinės nepriklausomybės stoką. Poreikis didinti gaunamų pajamų srautus atsiranda tuomet, kai esami pajamų srautai subjektui atrodo per maži (namų ūkis negali išgyventi iš vieno asmens pajamų, pajamų nepakanka net pirmojo būtinumo prekėms / paslaugoms ar pakanka tik pirmojo būtinumo prekėms / paslaugoms, norima sukaupti lėšų brangesniam pirkiniiui (automobiliui, vaikų išsilavinimui), subjektui tokie, jo nuomone, maži pajamų srautai atrodo neteisingi socialiniu požiūriu ir kt.) (Arunatilake, Jayawardena, 2010; Williams et al., 2015: Lietuvos laisvosios rinkos institutas, 2015 ir kt.). Poreikis mažinti veiklos kaštus siejamas tiek su pernelyg didele mokesčių našta, tiek su aukštomis žaliavų kainomis – mokesčių ir žaliavų kaštai „suryja“, subjekto nuomone, per didelę jo pajamų dalį ir nepagrįstai mažina pelną (Williams et al., 2010; Williams et al., 2015; Schneider, 2008; Schneider, 2015; Enste, 2018 ir kt.). Galiausiai, subjekto sprendimų priėmimo / finansinės nepriklausomybės stoka reiškia tai, kad subjektai įsitraukia į šešėlinę veiklą dėl patiriamų disponuojamų išteklių (finansinių, materialiuųjų, nematerialiuųjų (pvz., žmogiškųjų) trūkumo bei pernelyg didelio valstybinio veiklos reguliavimo – abu šie veiksniai, savo ruožtu, riboja subjektų veikimo laisvę (Levin et al., 2007; Amasiatu, Shah, 2014), taip pat

dėl pačių subjektų nesugebėjimo atrasti būdų, kaip patenkinti savo ekonominius, asmeninius ir / ar altruistinius poreikius (Piron, Young, 2000).

Demografinių veiksnių grupėje tyrėjai pripažįsta lyties (Tarptautinė darbo organizacija, 2002; Sirkeci, Magnusdottir, 2011; Stoevska, 2012; Amasiatu, Shah, 2014), amžiaus (Harris, 2008; Sirkeci, Magnusdottir, 2011; Chavdarova, 2013), šeiminės padėties (Amasiatu, Shah, 2014), išsilavinimo (Sirkeci, Magnusdottir, 2011; Gerxhani, Werfhorst, 2011), pajamų (Rosenbaum et al., 2011; Sirkeci, Magnusdottir, 2011; Laisvosios rinkos institutas, 2015) ir socialinės padėties (Hsu, Shiue, 2008; Prepilcean et al., 2016) įtaką subjektų sprendimui įsitraukti į šešėlinę veiklą. Remiantis Tarptautinės darbo organizacijos (2002) statistiniais duomenimis, vyrai dalyvauja šešėlinėje veikloje dažniau, nei moterys, ir ši tendencija pastebima tiek Rytų Europos (7 moterys ir 11 vyrų), tiek Vakarų Europos (11 moterų ir 17 vyrų), tiek kitose išsivysčiusiose šalyse (9 moterys ir 12 vyrų). Didesnio vyrų procentinio dalyvavimo šešėlinėje ekonomikoje rezultatus atskleidė ir Stoevska (2012) tyrimas. Pastebimas ir aktyvesnis jaunesnių (15–24 metų amžiaus) nei vidutinio ar vyresnio amžiaus subjektų dalyvavimas (Harris, 2008; Sirkeci, Magnusdottir, 2011; Chavdarova, 2013). Ši tendencija aiškinama faktu, kad išsivysčiusioms šalims būdingas aukštas jaunimo nedarbo lygis (tai patvirtina ir „Eurostat“ (2018) statistiniai duomenys, žr. 3 priedą), sudėtingos naujo verslo įsitvirtinimo perpildytose rinkose sąlygos, ir tai skatina jaunas žmones imtis šešėlinės veiklos. Kaip pastebi Chavdarova (2013), blogiausia yra tai, kad šie jauni žmonės atsiduria spąstuose: pradinė darbo patirtis yra labai svarbi pradedant darbinę veiklą, o jeigu dalyvauti ekonomikoje pradedama įsitraukiant į jos šešėlį, tuomet tikimybė, kad asmuo išliks panašioje padėtyje visą gyvenimą, yra labai didelė. Amasiatu ir Shah (2014) tyrimas atskleidė, kad išsytuokę, išsiskyrę ar našliai yra labiau linkę veikti šešėlyje, nei vieniši ar susituokę asmenys. Tuo tarpu Gerxhani ir Werfhorst (2011) tyrimas parodė, kad aukštesnio išsilavinimo asmenys rečiau užsiima šešėline veikla. Gerxhani ir Werfhorst (2011) teigia, kad aukštesnis išsilavinimas reiškia didesnę žmogiškąją kapitalą – turėdamas pastarąjį, subjektas turi daugiau galimybių uždirbti didesnes pajamas, tad jo paskatos veikti šešėlyje yra mažesnės, visų pirma, dėl finansinių motyvų. Kitas su išsilavinimu susijęs aspektas yra tas, kad labiau išsilavinusiems asmenims yra būdingi aukštesni moraliniai principai ir vertybės, įdiegtos skaidrios veiklos civilinės normos. Remdamiesi apklausos metodu, autoriai nustatė stiprų neigiamą ryšį tarp išsilavinimo ir asmenų dalyvavimo neformaliajame sektoriuje. Didesnes pajamas gaunantys asmenys praranda vieną svarbiausių – ekonominį motyvą –

įsitraukti į šešėlinę veiklą, tad ši veikla būdinga mažas pajamas uždirbantiems asmenims (Rosenbaum et al., 2011; Sirkeci, Magnusdottir, 2011; Lietuvos laisvosios rinkos institutas, 2015 ir kt.). Tas pats pasakytina ir apie žemesnės socialinės padėties asmenis, palyginus su aukštesnės socialinės padėties asmenimis (Hsu, Shiue, 2008; Prelipcean et al., 2016). Hsu ir Shiue (2008) nustatė, kad mažą socialinį pripažinimą (pvz., dėl nepatrauklios fizinės išvaizdos, nerespektabilaus užsiėmimo, anksčiau turėto kriminalinio teistumo ir pan.) turintys asmenys yra labiau linkę vykdyti šešėlinę veiklą. Prelipcean et al. (2016) tyrimas atskleidė, kad oficialioji socialinė ekonomika sąveikauja su neformaliąja ekonomika per tokius veiksnius, kaip pradinis kapitalo panaudojimas bei skirtingos žmogiškojo kapitalo formos. Neformalioji ekonomika yra pagrįsta neteisėto ir nemoralaus kapitalo naudojimu, tuo tarpu socialinė ekonomika reikalauja kurti tarpusavio pasitikėjimo ryšių su kitomis asmenų grupėmis ir institucijomis tinklus. Šiuo atveju socialiniai-ekonominiai ryšiai yra pagrįsti visuomenės pripažįstamomis normomis ir vertybėmis.

Asmeninių charakteristikų grupėje galima išskirti du subjektų įsitraukimą į šešėlinę veiklą skatinančių veiksnių pogrupius: tai asmeninės aplinkos veiksniai (kitų asmenų įtaka, prasta ir neveiksminga auklėjimo praktika, stebėsenos stoka) bei asmeninės savybės. Analizuodami subjektų asmeninę aplinką skaitmeninio piratavimo atvejais, autoriai King ir Dennis (2006) atskleidė kitų asmenų (pvz., draugų, šeimos narių, garsenybių ir kt.) įtaką subjekto elgsenai. King ir Dennis (2006) pabrėžė, kad ši įtaka gali pasireikšti kaip paskatinimas, spaudimas ar tam tikras primetamas elgsenos modelis. Subjektui svarbių žmonių sėkminga ankstesnė patirtis, vykdant šešėlinę veiklą, gali taip pat pasitarnauti kaip paskata dalyvauti šešėlinėse rinkose (King, Dennis, 2006). Autoriai Williams et al. (2010) savo tyrime didžiausią dėmesį sutelkia į veiksnius, atsirandančius šešėlinės ekonomikos subjektų vaikystėje ir / ar paauglystėje, pvz., prasta tėvų priežiūra, neefektyvus bendravimas su tėvais, prastas auklėjimas (įskaitant ir pačių tėvų netinkamos elgsenos pavyzdžius (tėvai vengia mokėti mokesčius, perka prekes / paslaugas be dokumentų), priežiūros trūkumas ir pan. Visa tai skatina subjektus įsitraukti į šešėlinę veiklą.

Asmeninių savybių grupėje pastebima tai, kad mokslininkai akcentuoja sėkmingą ankstesnę šešėlinės ekonomikos subjektų patirtį vykdant panašią veiklą, asmeninį įvaizdį bei galimus keršto motyvus. Pavyzdžiui, Foscht et al. (2013) nustatė, kad teigiama subjektų ankstesnė patirtis perkant / parduodant prekes neoficialiai (autoriai nagrinėjo prekybos internetu atvejį) gali pastūmėti subjektus

gilyn į šešėlinę ekonomiką. Subjektų asmeninis įvaizdis, pvz., jų impulsyvumas (Higgins et al., 2008), žemas savimonės (Amasiatu, Shah, 2014) ar savikontrolės lygis (Williams et al., 2010), maži savigarbos poreikiai (Yu et al., 2015; Amasiatu, Shah, 2014), kartais pasireiškiantys kaip nuo normos nukrypęs heroizmas laužant įstatymus ir taisykles (Yu et al., 2015; Amasiatu, Shah, 2014) ar netgi dezorganizacija ir cinizmas (Yu et al., 2015; Amasiatu, Shah, 2014), taip pat gali lemti dalyvavimą šešėlinėje ekonomikoje. Retesniais atvejais subjektai gali būti vedini socialinio keršto motyvų, t. y. neigiamo požiūrio į didelį, nuasmenintą, verslą, stambias bendroves ir pan. (Amasiatu, Shah, 2014; Yu et al., 2015).

Apibendrinus, bendrosios šešėlinėje ekonomikoje veikiančių subjektų charakteristikos apima visą rinkinį ekonominių, demografinių ir asmeninių veiksnių, atspindinčių subjekto socialinę-ekonominę padėtį, asmenybę bei aplinką. Pagrindiniais subjektų įsitraukimą į šešėlinę ekonomiką skatinančiais veiksniais laikomi ekonominiai veiksniai, nors pripažįstama, kad šiam sprendimui įtakos gali turėti ir subjekto demografinės charakteristikos (lytis, amžius, šeimtinė padėtis, išsilavinimas, pajamos bei socialinė padėtis), asmeninė aplinka (kitų žmonių įtaka, auklėjimas, tėvų elgsenos pavyzdžiai, tėvų priežiūros trūkumas) bei būdo bruožai, būdingi konkrečiam subjektui.

Kadangi šioje monografijoje nagrinėjami šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriuje aspektai, toliau tikslinga išanalizuoti, kurios iš bendrųjų šešėlinėje ekonomikoje veikiančių subjektų charakteristikų bei kokie specifiniai bruožai yra būdingi šešėliniame žemės ūkio sektoriuje veikiantiems subjektams. Edgcomb ir Thetford (2004) tyrimas atskleidė, kad neformalioje kaimo vietovių ekonomikoje daugiausia dalyvauja suaugusieji 20–65 metų amžiaus asmenys, gaunantys mažas pajamas. Neformalią ekonominę veiklą šie subjektai vykdo einamuoju laikotarpiu ar per pastaruosius 12 mėn. Asmenys priskiriami trimis pagrindinėms subjektų grupėms: kaimo vietovių namų ūkių nariai, kaimo gyventojai, esantys ar norintys taip ūkininkais, ir miestiečiai, kurių veikla netiesiogiai siejasi su žemės ūkio ekonomika.

Edgcomb ir Thetford (2004) apklausos rezultatai parodė, kad *kaimo vietovių namų ūkių narių* grupei priklauso apie 45 proc. asmenų, tarp jų vyrų ir moterų, kurie arba laiko ūkininkavimą savo pagrindine ekonomine veikla, arba kurie dirba / dirbo žemės ūkio srityje, norėdami užsidirbti pragyvenimui iš žemės ūkio veiklos kaip iš antrinio šaltinio. Nustatyta, kad į šią grupę patenka vyrai ir moterys, kurie vadovauja namų ūkiui, turi nuosavos žemės ir / ar gyvulių, asmenys, kurie dirba / dirbo pagyvenusių tėvų ūkyje, asmenys, kurie dirba / dirbo pagyve-

nusių tėvų ūkyje dėl numatomo turto perleidimo iš kartos į kartą, asmenys, kurie nuomojasi žemę / ūkį ir taupo asmeninės nuosavybės įsigijimui, bei asmenys, kurie turi nuosavų gyvulių ir užsiima gyvulininkyste ne sau priklausančioje žemėje.

Kaimo gyventojų, esančių ar norinčių tapti ūkininkais, grupei priskirtini esami ar tokiais norintys tapti smulkūs ūkininkai, kurie vykdo ar nori vykdyti žemės ūkio veiklą ne tik dėl poreikio pragyventi, tačiau todėl, kad jiems patinka šios veiklos pobūdis (buvimas arti gamtos, šalia kaimo bendruomenių, ir šis gyvenimo būdas laikomas saugiu ir pilnaverčiu). Palyginus su žemės ūkio veikloje dalyvaujančiais miestiečiais, šie asmenys pasižymi daug geresne ekonomine padėtimi. Žemė dažnai yra didelės vertės turtas jų veiklos regione. Kita vertus, žemės nuosavybė dar neužtikrina, kad šeimos metinės pajamos bus bent jau vidutinės. Ūkininkai dažniausiai žino apie savo profesijos riziką, tačiau jie tiki, kad gali sukurti kokybišką produktą. Tai išradingi asmenys, kurie jaučia rinkos ir aplinkos jėgas, ir gali šias jėgas bent jau iš dalies suvaldyti, darydami tai, kas jiems patinka ir suvokdami, ką daro. Šio tipo asmenys (tiek vyrai, tiek moterys) nebūtinai turi savo žemės. Tačiau tie, kurie neturi, siekia turėti jos ateityje. Pavyzdžiui, šie asmenys gali formuoti gyvulių bandas, kurias kol kas laiko išsinuomotoje ar pasiskolintoje žemėje, kiti dirba žemę, turėdami tikslą ją ateityje įsigyti. Nepaisant išskylančių sunkumų, būtent tokio gyvenimo būdo šie asmenys nori. Daugelis iš jų dirba ilgas valandas, atlieka įvairius ūkio darbus ir tikisi pakankamai uždirbti ateityje.

Šešėliniame žemės ūkio sektoriuje veikiančiais subjektais gali tapti ir *miesto gyventojai*. Tai dažniausiai yra asmenys, gyvenantys mažuose miesteliuose, atliekančiuose aplinkinių kaimų centro funkciją, ar aplink šiuos miestelius. Edgcomb ir Thetford (2004) tyrimas atskleidė, kad šalia įsitraukimo į neformalią žemės ūkio veiklą, šiai kategorijai priskirtini asmenys dažnai dirba kaimo kelių bendrovėse, sezoninėse poilsio ir rekreacijos įstaigose, kavinėse, mokyklose, sveikatos priežiūros įstaigose (pvz., sanitarais) ar pakelės moteliuose. Dalis šių subjektų dirba ne visą darbo dieną, dalis – visą darbo dieną. Šie subjektai gali turėti savo žemės (pvz., paveldėtos iš tėvų) ar papildomai dirbti ūkio darbininkais. Juos į šešėlinę ekonomiką pastūmėja ribotų galimybių ekonominis gyvenimas mieste. Kai kurie iš šių subjektų pradeda teikti žemės ūkio produktus ar paslaugas vyresniems ar labiau pasiturintiems rezidentams, kiti randa mažų rinkų kaimynystėje ar tarp draugų, ir tik labai maža dalis bando plėsti rinką bendruomenės ar regiono mastu.

Pagrindinės šešėliniame žemės ūkio sektoriuje dalyvaujančių subjektų charakteristikos apibendrinta forma pateikiamos 8 lentelėje.

8 lentelė

Pagrindinės žemės ūkio sektoriuje dalyvaujančių subjektų charakteristikos

CHARAKTERISTIKOS	TYRIMŲ REZULTATAI	ŠALTINIAI
Ekonominės charakteristikos		
Poreikis didinti gaunamų pajamų srautus	Darbas šešėlinėje žemės ūkio srityje subjektams dažnai yra antrinis pajamų šaltinis	Edgcomb, Thetford, 2004; Vorley et al., 2012; Weng, 2015; Gadsby, Samson, 2016
Poreikis mažinti veiklos kaštus	Dėl intensyvaus valstybės institucijų stebėjimo, aukštų reikalavimų produkcijai ir pan. padidėja oficialios žemės ūkio veiklos kaštai, o tai skatina šią veiklą vykdyti neformaliai	Edgcomb, Thetford, 2004; Weng, 2015; Gadsby, Samson, 2016
Dalyvaujančio subjekto sprendimų priėmimo / finansinės nepriklausomybės stoka	Patiriamas disponuojamų išteklių (įgūdžių, transporto, įrengimų, kapitalo), reikalingų oficialiai veiklai, trūkumas didina motyvaciją veikti šešėlyje	Leonard, 1998
Demografinės charakteristikos		
Lytis	Neformalioje žemės ūkio sektoriaus veikloje dalyvaujančių vyrų ir moterų skaičiai yra panašūs, tik vyrai aktyviau dalyvauja ūkio darbų veikloje, o moterys – amatų, prekybos žemės ūkio produktais veikloje	Ratner, 2000; Weng, 2015
Amžius	Vidutinio amžiaus asmenys (31–45 metų asmenų skaičius yra šiek tiek didesnis, nei 46–60 metų amžiaus asmenų skaičius)	Edgcomb, Thetford, 2004
Šeimninė padėtis	Susituokę ar gyvenantys su partneriu; namų ūkio dydis – 3–4 asmenys	Ratner, 2000; Edgcomb, Thetford, 2004
Išsilavinimas	Asmenys su viduriniu ir koleginiu-techniniu aukštesniu išsilavinimu	Edgcomb, Thetford, 2004; Gadsby, Samson, 2016
Pajamos	Mažos	Edgcomb, Thetford, 2004; Vorley et al., 2012; Gadsby, Samson, 2016
Socialinė padėtis	Žemesnės ir vidutinės socialinės padėties asmenys, tačiau ne bedarbiai, kaimo ir miesto gyventojai	Leonard, 1998; Edgcomb, Thetford, 2004
Asmeninės charakteristikos		
Asmeninės aplinkos veiksniai		
Kitų asmenų įtaka	Poveikis nenustatytas	-
Tėvų auklėjimas	Vykdyti žemės ūkio veiklą oficialiai jos neįforminus, gali būti tėvų / senelių perduota socialinė norma	Weng, 2015
Tėvų ir institucinės stebėsenos stoka	Poveikis nenustatytas	-

CHARAKTERISTIKOS	TYRIMŲ REZULTATAI	ŠALTINIAI
Asmeninės charakteristikos		
Kultūrinių ryšių plėtros poreikis	Asmenys, linkę į bendruomeninius ryšius, jaučiantys įsipareigojimą bendruomenės nariams, yra labiau linkę į natūrinius mainus, savitarpio pagalbą, taigi, ir neoficialią veiklą	Ratner, 2000; USAID, 2013; Weng, 2015
Asmeninio pasitenkinimo poreikis	Asmenys, kurie mėgsta būti arti gamtos, kuriems patinka kaimiškas gyvenimo būdas, gali vykdyti šią veiklą savo malonumui, nemanydami, kad turi ją įforminti (produktai tuomet realizuojami smulkiose rinkose, tarp bendruomenės narių)	Ratner, 2000

Šaltinis: sudaryta autorių.

8 lentelėje matyti, kad ekonominės žemės ūkio sektoriuje dalyvaujančių subjektų charakteristikos iš esmės sutampa su bendrosiomis šešėlinėje ekonomikoje veikiančių subjektų charakteristikomis: abiem atvejais subjektams būdingas poreikis didinti gaunamų pajamų srautus (žemės ūkio veikla dažnai tampa antriniu pajamų šaltiniu šalia gaunamo darbo užmokesčio samdomame darbe), poreikis mažinti veiklos kaštus (dėl intensyvaus valstybės institucijų stebėjimo, aukštų reikalavimų žemės ūkio produkcijai ir pan. padidėja oficialios žemės ūkio veiklos kaštai, o tai skatina šią veiklą vykdyti neformaliai) bei galimybių laisvai priimti ekonominius sprendimus / įgyti finansinę nepriklausomybę stoka dėl išteklių (įgūdžių, transporto, įrengimų, kapitalo, finansų), reikalingų oficialios veiklos vykdymui, trūkumo. Iš visų minėtų ekonominių veiksnių itin akcentuojama galimybių užsidirbti papildomų pajamų svarba. Dalyvavimas šešėlinėje žemės ūkio veikloje yra ilgalaikis ir itin įprastas būdas subjektams užsidirbti pragyvenimui arba užsidirbti šiek tiek papildomų pinigų. Šis neformalus darbas gali įgyti daugybę formų: darbo, už kurį gaunami gryniesi pinigai, natūriniai prekių ar paslaugų mainai, papildoma savarankiško užimtumo veikla, generuojanti nereguliaras ar sezonines pajamas subjektui / namų ūkiui, net mikroįmonių šešėlinė veikla (Edgcomb ir Thetford (2004) apibūdina šias mikroįmones kaip verslą, turintį augimo galimybių). Daugelis šešėlinės ekonomikos žemės ūkyje dalyvių traktuoja šią veiklą tik kaip vieną iš daugelio būdų užsidirbti (ar papildomai užsidirbti) pragyvenimui ir retai čia išvelgia sėkmingo verslo galimybių, neižvelgiamos ir verslo plėtros kryptys. Darbo pobūdis, vienu veiklų kaitaliojimas su kitomis atsiradus laiko ir galimybių, darbo pobūdžio keitimas priklausomai nuo sezono ir panašūs veiksniai sąlygoja tai, kad įdedamos pastangos ir ateities perspektyvos nėra tinkamai įvertinamos. Kaip ir kiti smulkūs verslininkai, neformaliosios

ekonomikos subjektai yra „dėliotojai iš gabaliukų“ (angl. *patchers*). Šis terminas yra naudojamas apibūdinti daugialypei ekonominei veiklai, į kurią individas įsitraukia norėdamas uždirbti sau pajamų. Pagal šį terminą neformalaus žemės ūkio sektoriaus subjektai taip pat yra „dėliotojai iš gabaliukų“, kadangi jie dažnai derina neformalią veiklą žemės ūkyje su formaliu darbu arba derina kelias neformalias veiklas (Edgcomb ir Thetford (2004) apklausa parodė, kad respondentai derina 3–8 ekonominės veiklos rūšis). Kai kurie iš šių darbų yra sezoniniai, o kai kuriais atvejais pajamų srautai generuojami visus metus, nors pajamų lygis namų ūkio ekonominiame portfelyje metų bėgyje ne visuomet išlieka toks pat.

Namų ūkio ekonominis portfelis apibrėžiamas kaip:

- a) Namų ūkio išteklių rinkinys (įskaitant žmogiškuosius, fizinius ir finansinius išteklius).
- b) Namų ūkio vykdomų veiklos rūšių rinkinys (įskaitant vartojimą, gamybą, paslaugų teikimą, investicijas).
- c) Apykaitinis srautas tarp namų ūkio išteklių ir atliekamos veiklos rūšių. Savo ekonominio portfelio ribose namų ūkai naudoja įvairius išteklių, darbo ir ekonominės veiklos rūšių derinius, siekdami ekonominių ir / ar socialinių tikslų bei įveikdami nenumatytus atvejus. Ši namų ūkio ekonominio portfelio koncepcija buvo pristatyta tyrėjų Martha Alter Chen ir Elizabeth Dunn (1996) USAID finansuojamų projektų vertinimui. Ji taip pat naudojama tiriant, kaip mažas pajamas gaunantys namų ūkiai įsitraukia į mikroįmonių veiklą besivystančiose šalyse bei padeda suprasti įvairius jungtinio ir individualaus sprendimų priėmimo aspektus, kai šie sprendimai priimami mažas pajamas gaunančių šeimų. Autoriai Edgcomb ir Thetford (2004) šį modelį naudoja neformalaus žemės ūkio sektoriaus tyrimui, kadangi šiam sektoriui būdingi daugialypiai pajamų srautai, valdomi tiek individualių asmenų, tiek priimant bendrus (šeimyninius) ar kolektyvinius (su ūkiu susijusius) sprendimus. Ekonominės veiklos rūšys yra nuolat derinamos su atsirandančiomis galimybėmis.

Nustatyta, kad subjektų pajamos iš neformalios žemės ūkio veiklos sudaro 0–59 proc. visų metinių namų ūkio pajamų (vidurkis – 17 proc.). Neformalios veiklos griebiamasi siekiant padidinti namų ūkio pajamas, tačiau veiklai išibėgėjus tik keli respondentai išreiškė interesą verslo plėtra ar norą, kad ši veikla taptų jų užsiėmimu visai darbo dienai. Taigi, pagrindinis namų ūkių ir individualių subjektų tikslas įsitraukiant į šešėlinę žemės ūkio veiklą yra tikslas uždirbti papildomų pajamų, tačiau ši veikla retai kada traktuojama kaip alternatyva, kuri

ateityje gali perraugti į darbą visai dienai ir pakeisti subjekto dabartinį užsiėmimą. Taip yra dėl keleto priežasčių:

1. Kai subjektai dirba tik ūkyje, ūkis yra jų namų ekonominio portfelio pagrindinis elementas, o visos kitos veiklos rūšys sukasi apie ūkio ciklus. Kitos ekonominės veiklos rūšys yra vykdomos siekiant išlaikyti ūkį, uždirbti papildomų pajamų arba (plėtos siekiančių ūkininkų atveju) sukaupti santaupų, už kurias būtų galima įsigyti žemės ir / ar gyvulių.
2. Daugeliu atvejų tiek ūkininkų, tiek ne ūkininkų šeimoms reikia naudos bei pastovių pajamų srautų, kurie sukuria pridėtinę vertę ir padeda išsilaikyti formaliame darbe. Pavyzdžiui, formaliame darbe užtikrinamas socialinis, sveikatos, kaupiamasis gyvybės draudimas ir pan. yra traktuojamas kaip nauda, kadangi, jei subjektas tik ūkininkauja, socialinių garantijų jis neturi arba už jas turi mokėti pats. Sprendimas vykdyti neformalią žemės ūkio veiklą daug priklauso nuo įsidarbinimo regione galimybių. Pavyzdžiui, esant galimybei dirbti regioninių kelių departamente ar vietiniame prekybos centre, didžioji dalis respondentų sumažino neformalios žemės ūkio veiklos apimtį, kad galėtų dirbti formalų darbą bent pusę dienos, kadangi formalus darbas su socialinėmis garantijomis laikomas geresne galimybe (respondentai jam priskiria didesnę vertę), net nepaisant griežtų darbo reikalavimų ir struktūros.
3. Dar vienas veiksnys, mažinantis šešėlinės veiklos žemės ūkio sektoriuje apimtį, yra respondentų požiūris į tokią veiklą. Daugelis subjektų yra jautrūs neteisėtam šešėlinės veiklos pobūdžiui, vengimui deklaruoti pajamas. Jie pateisina pajamų ar jų dalies nedeklaravimą dėl didesnio pajamų dydžio ar dėl pajamų srautų nereguliarumo. Jie taip pat pateisina savo šešėlinę veiklą dėl to, kad šios veiklos mastai yra maži. Jeigu subjektų vykdomos šešėlinės veiklos mastai didėtų, tuomet būtų tikėtina, kad sąlygomis, kuriomis subjektai veikė iki šiol, jų požiūris pasikeistų.

Literatūros analizė taip pat parodė, kad demografinės bendrosios ir žemės ūkio šešėlinės ekonomikos subjektų charakteristikos yra gana skirtingos. Ne taip, kaip bendrosios šešėlinės ekonomikos atveju, kur šešėlinė veikla yra būdingesnė vyrams, nei moterims, žemės ūkio šešėlinėje veikloje dalyvaujančių vyrų ir moterų skaičius yra panašus, tik vyrai aktyviau dalyvauja ūkio darbų veikloje, o moterys – amatų bei prekybos žemės ūkio produktais veikloje (Weng, 2015). Taip pat šešėlinę žemės ūkio veiklą dažniau vykdo ne jauni, kaip bendrosios šešėlinės ekonomikos atveju, o vidutinio ir vyresnio amžiaus asmenys (31–45 metų asmenų skaičius yra šiek tiek didesnis, nei 46–60 metų amžiaus asmenų skaičius, nors ir

pastarasis yra didesnis, nei jauno amžiaus asmenų skaičius) (Edgcomb, Thetford, 2004). Nors šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriuje dalyvių išsilavinimas yra pakankamai aukštas (tuo tarpu bendrajame šešėlinės ekonomikos sektoriuje daugiausiai dalyvauja žemo išsilavinimo ir nekvalifikuoti asmenys), jų gaunamos pajamos yra mažos, ir būtent tai juos pastūmėja neformalios žemės ūkio veiklos link. Daugelis subjektų šešėliniame žemės ūkio sektoriuje yra susituokę ar gyvena su partneriu (tuo tarpu bendrosios šešėlinės ekonomikos atveju daugelis subjektų yra išsiskyrę, išsituokę ar našliai), kuris taip pat yra ekonomiškai aktyvus, sutuoktiniai ar partneriai dažnai gyvena nuosavuose namuose (Ratner, 2000). Pagal socialinę padėtį šešėliniame žemės ūkio sektoriuje veikia žemesnės ir vidutinės socialinės padėties asmenys (bendrosios šešėlinės ekonomikos atveju tai – daugiausia žemos socialinės padėties asmenys). Ratner (2000) pastebi, kad priešingai viešajai nuomonei, šešėlinėje žemės ūkio veikloje nedalyvauja didelis skaičius bedarbių. Priešingai, autorė teigia, kad bedarbių dalyvavimas neformaliajame žemės ūkio sektoriuje yra mažai tikėtinas dėl bedarbiams būdingo (turi mi galvoje ilgalaikiai bedarbiai) ekonominio pasyvumo, o veikiant žemės ūkio sektoriuje atsiveria daug galimybių. Be to, neformali veikla yra stebima valstybės įgaliotų institucijų pareigūnų, ir neformalios veiklos fakto nustatymas subjektui gali grėsti bauda, kurios bedarbiai nenorėtų, o dažnai ir neturėtų už ką mokėti. Taip pat pastebima, kad bedarbiai vengia neformalios žemės ūkio veiklos dėl įgūdžių, transporto, įrengimų ir kapitalo trūkumo (Leonard, 1998). Be to, šešėlinės žemės ūkio veiklos dalyviai gali būti tiek miesto, tiek kaimo gyventojai (Edgcomb, Thetford, 2004).

Kaip ir bendrosios šešėlinės ekonomikos atveju, šešėlinės žemės ūkio veiklos subjektus motyvuoja asmeninės aplinkos veiksnys – tėvų (senelių) auklėjimas ir pavyzdys. Asmenys, kurių tėvai ir / ar seneliai vykdė žemės ūkio veiklą neformaliai, ir tai buvo laikoma savaime suprantama norma, perėmę tėvų / senelių veiklą, vargu, ar nuspręš ją oficialiai įforminti (Weng, 2015). Analizuotoje literatūroje, deja, neaptikta tyrimų, atskleidžiančių, kokios įtakos subjektų sprendimui dalyvauti šešėlinėje žemės ūkio veikloje turi kitų asmenų įtaka bei tėvų ir institucinės stebėsenos stoka, tačiau pabrėžiamos tokios subjektų asmeninės charakteristikos, kaip kultūrinių ryšių plėtros ir asmeninio pasitenkinimo poreikis. Pirmuoju atveju pastebėta, kad asmenys, linkę į bendruomeninius ryšius bei jaučiantys išpaigojimą bendruomenės nariams, yra labiau linkę į natūrinius mainus, savitarpio pagalbą, taigi, ir neoficialią veiklą (USAID, 2013; Weng, 2015). Pasak Ratner (2000), neformalioji ekonomika tuomet veikia kaip alternatyvus produktų / pas-

laugų paskirstymo tinklas, kuriame tie, kurie neturi pinigų įsigyti tam tikrų prekių ar paslaugų, vis tiek gali naudotis šiuo tinklu ir iš jo gauti bent jau minimalią dalį jiems reikalingų prekių / paslaugų. Antruoju atveju asmenys, kurie mėgsta būti arti gamtos, kuriems patinka kaimiškas gyvenimo būdas, gali vykdyti šią veiklą savo malonumui, nemanydami, kad turi ją įforminti (Edgcomb, Thetford, 2004).

1.4. Šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriuje prevencijos priemonės

Išnagrinėjus šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriuje sampratą, bruožus, lemiančius veiksnius ir subjektų charakteristikas, galima pereiti prie prevencinių priemonių analizės, kadangi, kaip pastebi Ratner (2000), tik suprantant, kaip ir kodėl neformalusis sektorius veikia bendrosios ekonomikos sistemoje, galima tikslingai formuoti prevencijos politiką ir praktiką, kuri priešingu atveju būtų tik spekuliatyvi.

Remiantis LLRI (2014) ataskaita, didžioji dauguma šešėlinės ekonomikos prevencijos priemonių vis dar yra skirta šio reiškinio kontrolei (šešėlinės ekonomikos prevencijos priemonių rinkinys laikomas jos kontrolės planu), o ne tiesioginių jį lemiančių veiksnių eliminavimui. Tačiau toks požiūris mažina prevencijos efektyvumą, kadangi bet koks kontrolės mechanizmas gerai veikia tik tuomet, kai jo įdiegimui skiriama pakankamai išteklių (finansinių, institucinių ir kt.). Kita vertus, net jeigu išteklių pakanka ir jie yra paskirstomi tinkamai, planinės prevencijos priemonės gali nesuveikti, jeigu tiesioginiai motyvai (dideli mokesčiai, darbo galimybių nebuvimas ir kt.) subjektams veikti neformaliai išlieka stiprūs. Nepašalinus tiesioginių motyvuojančių veiksnių, gaunamas kontrolės rezultatas dažnai būna tik toks, kad iš sektoriaus pašalinami tik labiausiai nuo neformalios veiklos priklausantys subjektai, t. y. pažeidžiamiausios visuomenės grupės (Ratner, 2000), tad jų išlaikymas išlieka valstybės galvos skausmu.

Literatūroje aptinkama iš tiesų daug tyrimų, skirtų šešėlinės ekonomikos prevencijai. Kalbant apie šešėlinę ekonomiką žemės ūkio sektoriuje, tikslinga atsižvelgti į siūlomas tradicinės šešėlinės ekonomikos (žemės ūkio sektorius yra bendrosios ekonomikos dalis), šešėlinės ekonomikos kaimo vietovėse (žemės ūkio veikla vykdoma kaimo vietovėse) bei su analizuojamo sektoriaus specifika susijusias prevencijos priemones, kurios literatūros analizės pagrindu susistemintos 9 lentelėje.

9 lentelė

Galimos šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriuje prevencijos priemonės

PRIEMONĖ	DETALIZAVIMAS	AUTORIUS (-IAI), METAI
Politinės priemonės		
Valstybinio reguliavimo efektyvumo didinimas ir jo apimties optimizavimas	Makroekonominės, užimtumo ir socialinės politikos suderinamumas, verslo steigimo ir vykdymo reguliavimas, ekonominės veiklos reguliavimo mažinimas, darbo rinkos ir darbuotojų apsaugos reguliavimas, nuosavybės teisių reguliavimas, integruoti politiniai modeliai skurdo kaimo vietovėse mažinimui, prieigos prie viešųjų gamtinių išteklių reguliavimas	Ratner, 2000; Tarptautinė darbo organizacija, 2008; Smith, 2011; Tarptautinė darbo organizacija, 2015a
Žemės ūkio sektoriaus subjektų socialinės apsaugos plėtra	Socialinių garantijų sistemos plėtra, pajamų saugumo didinimas, išmokų sistemų patikimumo ir efektyvumo didinimas, draudimo nuo įvairių rizikos rūšių skatinimas	Smith, 2011; Tarptautinė darbo organizacija, 2015a
Ekonominės priemonės		
Formalios veiklos vykdymo kaštų mažinimas ir neformalios veiklos vykdymo kaštų didinimas	Mokesčių (darbo jėgos, akcizų, PVM, pajamų, pelno) mažinimas, socialinio draudimo įmokų mažinimas, gyventojų vidutinio pajamų lygio didinimas, gyvenimo kokybės kėlimas	Edgcomb, Thetford, 2004; Russel, 2010; Mroz, 2012; Manolas et al., 2013; Lietuvos laisvosios rinkos institutas, 2014; Schneider, 2015
Neformalios veiklos kaštų didinimas	Baudų už neformalios veiklos vykdymą, kyšininkavimą didinimas	Russel, 2010; Bihunirwa et al., 2012; Murphy, 2012; Vorley et al., 2012; LLRI, 2014
Institucinės priemonės		
Didesnio skaičiaus geresnių darbo vietų kūrimas kaimo vietovėse	Užimtumui draugiškos makroekonominės politikos vykdymas, ignoruojamojo ir diskriminuojamojo požiūrio į kaimo gyventojus mažinimas	Tarptautinė darbo organizacija, 2015a
Kaimo vietovių infrastruktūros plėtra	Investicijos į švietimą, transporto tinklus ir pagrindines viešąsias paslaugas, tolygios prieigos prie technologijų, rinkos informacijos ir verslo paslaugų užtikrinimas; registracijos ir mokėjimų struktūrų decentralizavimas	Ratner, 2000; Smith, 2011; Tarptautinė darbo organizacija, 2015a; Weng, 2015
Bendradarbiavimo tarp institucinių subjektų gerinimas	Kommunikacijos tarp viešojo sektoriaus institucijų, valdymo organų atstovų, teisės saugos institucijų atstovų bei visuomenės skatinimas, tarpusavio supratimo gerinimas	Holz et al., 2009; Williams et al., 2010; Vlachos et al., 2011

PRIEMONĖ	DETALIZAVIMAS	AUTORIUS (-IAI), METAI
Finansinės priemonės		
Investicijos į smulkiają žemės ūkio veiklą	Produktyvios ir pelningos smulkus ūkininkavimo sistemos vystymas, ūkininkų integracija į dinamiškas rinkas, integracija į vietines ir tarptautines tiekimo grandines, tvarumo ir atsparumo įvairioms rizikos rūšims ir ekonominiams šokams didinimas, galimybių programų plėtra	Tarptautinė darbo organizacija, 2015a
Platesnis ir lengvesnis kreditų ir paskolų prieinamumas	Išorinio žemės ūkio veiklos finansavimo skatinimas, administracinių kliūčių kreditų ir paskolų išdavimui mažinimas, palūkanų ir grąžinimo terminų optimizavimas	Edgcomb, Thetford, 2004
Grynujų pinigų išstūmimas	Atsiskaitymų grynaisiais pinigais ribojimas, elektroninių mokėjimų, banko kortelių naudojimo skatinimas	AT Kearney, 2013; LLRI, 2014
Teisinės priemonės		
Neformaliai dirbančių žemės ūkio darbuotojų teisių plėtra	Išimčių atsitiktiniams, sezoniniams darbuotojams suteikimas, darbo inspekcijų kūrimas kaimo vietovėse	Tarptautinė darbo organizacija, 2008; Tarptautinė darbo organizacija, 2015a; Tarptautinė darbo organizacija, 2018
Įstatymų, leidžiančių palengvinti bendrą viešojo ir privataus sektoriaus atstovų operacijų vykdymą, priėmimas	Įstatymų, leidžiančių palengvinti jungtinių operacijų vykdymą dalyvaujant viešojo ir privataus sektoriaus atstovams, priėmimas	Taylor et al., 2010; Yip et al., 2012, Bossler, Holt, 2012
Socialinės priemonės		
Žemės ūkio subjektų viešosios nuomonės išsakymo rėmimas	Žemės ūkio subjektų (ypač smulkių) dalyvavimo priimančiam politinius sprendimus skatinimas, būrimosi į organizacijas ir kolektyvijos veiklos skatinimas	Kaitibie et al., 2010; Vorley et al., 2012; Leahy, Goforth, 2014; Vorley, Thorpe, 2014; Tarptautinė darbo organizacija, 2015a; Weng, 2015
Visuomenės sąmoningumo didinimas	Visuomenės tolerancijos neformaliai veiklai mažinimas	Williams et al., 2010; Yip et al., 2012; Bossler, Holt, 2012
Informacinės priemonės		
Duomenų apie neformaliąją veiklą žemės ūkio sektoriuje ir kaimo vietovėse kokybės gerinimas	Žemės ūkio sektoriaus veiklos ir užimtumo bei veiklos ir užimtumo kaimo vietovėse sampratų atskyrimas, šios srities tyrimų kokybės gerinimas	Tarptautinė darbo organizacija, 2014b
Žemės ūkio subjektų mokymai ir verslo įgūdžių lavinimas	Rinkodaros, kainodaros, tiekimo kanalų formavimo, sąskaitų valdymo sričių mokymai, su sektoriaus specifika susijusių žinių ir įgūdžių lavinimas, žmogiškojo kapitalo lygio kėlimas, informacinių ir verslo paramos centrų steigimas kaimo vietovėse	Edgcomb, Thetford, 2004; Tarptautinė darbo organizacija, 2014a,b; Weng, 2015; Gadsby, Samson, 2016; Tarptautinė darbo organizacija, 2018

Kadangi neformali ūkinė veikla yra glaudžiai susijusi su valstybinio reguliavimo efektyvumu ir jo apimtimi, viena iš priemonių, galinčių pasitarnauti šešėlinės ekonomikos masto mažinimui, yra *valstybinio reguliavimo efektyvumo didinimas ir jo apimties optimizavimas*. Šiuo atveju valstybinis reguliavimas siejamas su verslo steigimo ir vykdymo reguliavimu, darbo rinkos ir darbuotojų apsaugos reguliavimu bei nuosavybės teisių reguliavimu.

Remiantis Tarptautine darbo organizacija (2015), šešėlinės veiklos formalizavimui valstybinio reguliavimo kontekste galėtų pasitarnauti trijų krypčių priemonės:

- Neformalių ekonominių vienetų įforminimas: neformalių vienetų registravimas; didesnio registruotų vienetų paklusnumo įstatymams, susijusiems su darbo santykiais ir socialinio saugumo prievolių vykdymu, užtikrinimas; verslo registravimo procedūrų ir mokestinių reikalavimų supaprastinimas žemės ūkio veiklos vykdytojų naudai; darbo ir socialinio reguliavimo įstatymų supaprastinimas ir plėtra žemės ūkio veiklos vykdytojų naudai.
- Neformalaus darbo formalizavimas: darbo įstatymų ir socialinės apsaugos įstatymų supaprastinimas ir plėtra žemės ūkio darbuotojų naudai; efektyvus komercinių ir darbo sutarčių sudarymo ir vykdymo skatinimas; neregistruotų darbo santykių registravimas; savarankiškos veiklos registravimas.
- Ekonominės politikos tobulinimas: platesnio masto ekonominių pokyčių žemės ūkio sektoriuje diegimas; rinkos galimybių plėtra; žemės ūkio sektoriuje veikiančių subjektų žinių ir įgūdžių vystymas.

Minėtos priemonės galėtų padėti sukurti sąlygas, kurios būtų palankios naujų, dinamiškų ūkio subjektų kūrimuisi, teigiamam darbo jėgos produktyvumo poslinkiui, didesnės vertės kūrimui sektoriuje bei sutartinių (kontraktinių) ryšių gerinimui. Ypatingas dėmesys turėtų būti skiriamas produktyvaus darbo galimybių skatinimui, ypač labiausiai socialiai pažeidžiamiems asmenims, kurie yra labiausiai linkę veikti šešėlyje (nepasiturintiems asmenims, jaunimui, moterims).

Kovos su šešėline ekonomika žemės ūkio sektoriuje politinių priemonių aptinkama ir išvadose dėl „Užimtumo kaimo vietovėse skurdo mažinimui“ (angl. „Promotion of rural employment for poverty reduction“), kurios 2008 m. buvo priimtose Tarptautinėje darbo konferencijoje (angl. International Labour Conference – ILC). Šiose išvadose kaip pagrindinis tikslas nurodomas subjektų veiklos formalizavimas bei pabrėžiama integruoto darbo perspektyva.

2015 m. patvirtintos Tarptautinės darbo organizacijos rekomendacijos Nr. 204 dėl perėjimo iš neformaliosios į formaliąją ekonomiką (angl. *the Recommenda-*

tion concerning the transition from the informal to the formal economy). Šiose rekomendacijose Tarptautinės darbo organizacijos šalys narės kviečiamos imtis skubių ir tinkamų priemonių neformaliajai ekonomikai mažinti nacionaliniame kontekste. Šalims narėms rekomenduojama į nacionalinės plėtros strategijas ir planus įdiegti integruotą politinį skurdo kaimo vietovėse mažinimo modelį, o subjektų perėjimo iš neformalios į formaliąją ekonomiką skatinimui imtis šių priemonių:

- gerbti darbininkų pamatines teises bei užtikrinti pajamų saugumo, pragyvenimo šaltinio ir verslininkystės galimybes;
- skatinti įmonių ir darbo vietų formalioje ekonomikoje kūrimą, išlaikymą ir tvarumą;
- užtikrinti suderinamumą tarp makroekonominės, užimtumo, socialinės apsaugos bei kitų tipų socialinės politikos;
- užtikrinti formalios veiklos perkėlimo į šešėlių prevenciją;
- reguliuoti prieigą prie viešųjų gamtinių išteklių.

Formalizuoti ir reguliuoti gamtinių išteklių naudojimą galima valstybinėms institucijoms bendradarbiaujant su vietos savivaldos organais ir vietinėmis bendruomenėmis. Ratner (2000) pastebi, kad šiuo atveju gali būti leidžiamas net tam tikro laipsnio neformalus išteklių naudojimas, jeigu to reikia išteklių apsaugos strategijai įgyvendinti (pvz., sumažinti ištekliams keliamą grėsmę dėl didelės paklausos ir vertės). Leidimas neformaliai naudoti gamtinius išteklius gali būti įgyvendinamas, pavyzdžiui, leidžiant naudotis miško gėrybėmis, išskyrus medieną. Siekiant riboti išteklių naudojimą, galima nukreipti naudos srautus, kuriuos vietos bendruomenė gauna iš tam tikro išteklių, į kitą sritį (pvz., miško kirtimo prevencijai remti kaimo turizmo plėtrą tikslinėse vietovėse ir pan.).

Žemės ūkio sektoriuje dirbančių asmenų socialinės apsaugos plėtra yra dar viena politinė priemonė, galinti pasitarnauti šešėlinės ekonomikos mažinimui analizuojamame sektoriuje. Žemės ūkio sektoriaus subjektai yra jautrūs įvairioms rizikoms rūšims (pvz., gamtos jėgų, stichinių nelaimių rizikai, augalų ir gyvūnų užsikrėtimo įvairiomis ligomis, kurios gali sukelti ir žmonių susirgimus, rizikai, bazinės infrastruktūros (sanitarinių mazgų, švaraus vandens) nebuvimo rizikai ir kt.). Plėsti žemės ūkio sektoriuje dirbančių asmenų socialinę apsaugą siūloma šiomis priemonėmis:

1. plečiant socialinių garantijų sistemą, t. y. didinant pajamų saugumą per grynujų pinigų pervedimus ir sveikatos apsaugos užtikrinimą, teikiant aukšto lygio socialinės saugos pašalpas priklausomai nuo žemės ūkyje dirbančių

asmenų pajamų ciklo (žemės ūkio subjektų pajamų srautams dažnai būdingas cikliškumas – pagrindinę pajamų dalį jie gauna rudens-žiemos sezonu pardavę derlių, o pavasario-vasaros sezonu pajamų srautai nutrūksta, nes turimos atsargos išparduotos, o naujas derlius dar neišaugęs) bei decentralizuojant registracijos ir mokėjimų struktūras;

2. padidinti išmokų sistemų patikimumą ir efektyvumą;
3. skatinti draudimą nuo įvairių rūšių rizikos, kuriems jautrūs žemės ūkio subjektai (Smith, 2011).

Itin efektyviomis priemonėmis neformalios veiklos apimčių mažinimui laikomos *ekonominės priemonės*, kadangi, kaip jau buvo minėta ankstesniuose poskyriuose, būtent ekonominiai motyvai veikia kaip vienos iš esminių paskatų subjektams veikti šešėlyje. Mokesčių (darbo jėgos, akcizo, PVM, pajamų, pelno ir kt.), taip pat socialinio draudimo naštos mažinimas padėtų padidinti formalios veiklos pajamas ir pelną, taigi, padidėtų formalios ūkinės veiklos patrauklumas. Edgcomb ir Thetford (2004) tyrimas atskleidė, kad mokėti socialinio ir sveikatos draudimo įmokas savarankiškai dirbančiam asmeniui yra itin brangu. Respondentų nuomone, socialinį ir sveikatos draudimą gali sau leisti turėti tik tie, kurie dirba samdomą darbą ir didžiąją dalį draudimo už juos sumoka darbdaviai. Dalis respondentų nurodo, kad trumpuoju laikotarpiu socialinio ir sveikatos draudimo įmokų nemokėjimas pasiteisina, kadangi nemokant didelių įmokų padidėja šeimos realiosios pajamos. Todėl dirbantys šešėlyje prisiima riziką patys mokėti už sveikatos priežiūros paslaugas jų prireikus, ir ši strategija pasiteisina, jeigu sveikatos priežiūros paslaugų neprireikia dažnai, arba jos nėra brangios (pastaruoju atveju, net mokėdamas už sveikatos priežiūros paslaugas savo lėšomis, subjektas sumoka mažiau, nei sumokėtų privalomųjų sveikatos draudimo įmokų). Tačiau ilguoju laikotarpiu prireikus rimtos medicininės pagalbos, minėta strategija nepasiteisina. Tai suvokdami, šešėlyje dirbantys asmenys dažnai įsidarbina ne visai darbo dienai. Remiantis LLRI (2014) ataskaita, vykdant neformalią veiklą, pilnas uždirbamas išvengiant didelių mokesčių kaštų (vadinamųjų „teisėtumo kaštų“), tad sumažinus šiuos kaštus iki subjektams priimtino lygio, eliminuojamas vienas iš esminių motyvų veikti šešėlyje. Lygiagrečiai reikėtų didinti su neformalių operacijų vykdymu susijusius kaštus (baudas už neformalią veiklą, kyšininkavimą, prekių konfiskavimo, turto arešto riziką, nuostolius dėl sutarties nevykdymo ir pan.) (Russel, 2010), kadangi minėtos priemonės padaro šešėlinės veiklos formas mažiau pelningas ir taip sumažina jų patrauklumą. Reikšmingos įtakos šešėlinės ekonomikos prevencijai turi ir gyventojų pajamų bei gyvenimo lygio didinimas.

Kaip pastebi Manolas et al. (2013), išsivysčiusios šalys, kuriose yra aukštas gyventojų vidutinis darbo užmokestis bei aukšto lygio gyvenimo kokybė, paprastai susiduria su mažesne rizika, kad gyventojai bus linkę įsitraukti į šešėlinę veiklą, kurią didele dalimi lemia aukšti mokesčių tarifai bei itin intensyvus verslo veiklos reguliavimas. Padidėjus pajamoms bei gyvenimo lygiui, santykinė sumokamų mokesčių dalis sumažėja, todėl šešėlinė veikla atrodo mažiau patraukli.

Dar vienas kritikos susilaukiantis formaliosios ekonomikos skatinimo aspektas yra smulkių ūkininkų siejimas su eksporto rinkomis, kadangi jis dažnai atliekamas tik po vadinamosios „rinkos vargšams“ sukūrimo, t. y. pirmiausia vietiniai neformalūs ūkininkai aptarnauja savo veiklos (ar gyvenamosios) vietos nepasiturinčių vartotojų rinkas, ir tik po to jie skatinami plėstis į eksporto rinkas (Murphy, 2012). Kaip pastebi Bihunirwa et al. (2012), kaimo prekeiviams yra įprasta būti „viena koja neformaliuose, o kita – formaliuose prekybos ryšiuose“ (2 p.). Ūkininkai nuolat vertina neformalių ir formalių operacijų naudą ir kaštus, kad rinka veiktų jų labui (Bihunirwa et al., 2012). Žinoma, tai nereiškia, kad neformali ir formali rinkos galiausiai nesusimaišo. Tiesiog daugelis vertės grandinių pirmiausia prasideda neformaliais sandoriais, o formalūs yra įtraukiami vėliau. Formuojant efektyvią ekonomikos formalizavimo politiką, reikėtų siekti, kad neformalios veiklos kaštai būtų per dideli, palyginus su nauda, ir jau pradinė veikla, t. y. pradinė vertės grandinė būtų formuojama per formalius sandorius (Vorley et al., 2012).

Institucinių priemonių lygmenyje, visų pirma išskiriamas poreikis sukurti daugiau ir geresnių darbo vietų kaimo vietovėse. Tarptautinė darbo organizacija (2015a) pabrėžia, kad norint sukurti geresnes darbo vietas kaimo vietovėse, reikia vykdyti užimtumui draugišką makroekonominę politiką, kuri palaipsniui pakeistų ignoruojamąjį ir diskriminuojantį požiūrį į kaimo vietoves miesto vietovių atžvilgiu, ypač besivystančiose šalyse. Konstruktyvios rinkos jėgos neprisiskverbia į tas kaimo vietoves, kuriose investicijų į švietimą, infrastruktūrą, transporto tinklus ir pagrindines viešąsias paslaugas lygis yra žemas. Kaimo vietovės taip pat kenčia nuo netolygios prieigos prie technologijų, rinkos informacijos ir verslo paslaugų. Ekonominės paskatos, valstybinių išlaidų didinimas, kaimo infrastruktūros plėtra, verslui draugiškos aplinkos kūrimas, vietos gyventojų žemės teisių apsauga, sklandi finansavimo politika gali padėti sukurti palankią investicijoms į kaimo vietoves aplinką. Per šią aplinką būtų stimuliuojamas darbo vietų kūrimas bei plečiamos galimybės veikti formaliosios ekonomikos sektoriuje.

Institucinėms priemonėms taip pat priskirtinas įvairių subjektų įtraukimas ir

bendradarbiavimo tarp institucinių subjektų gerinimas. Turint galvoje daugialypius šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriuje aspektus, privalu užtikrinti įvairių suinteresuotųjų šalių dalyvavimą kuriant ir įgyvenant kovos su šešėline ekonomika analizuojamame sektoriuje priemones. Čia svarbus tiek šalies valdžios (vyriausybės), tiek vietinės valdžios, tiek darbdavių ir darbuotojų organizacijų, verslo atstovų ir pačios neformaliosios ekonomikos atstovų dalyvavimas. Formuodama šalies efektyvią įstatyminę ir reguliuojamąją bazę, vyriausybė privalo remtis integruotu požiūriu ir kurti palankias sąlygas perėjimui iš neformalios į formalią veiklą. Pasak Tarptautinės darbo organizacijos (2015), šalies vyriausybės pirminė atsakomybė yra teikti viešąsias paslaugas, ypač tuose sektoriuose, kur to padaryti rinka nėra pajėgi (t. y., kur pastebimas rinkos nepakankamumas). Vyriausybė yra atsakinga už aplinkos, palankios tvarių formalių ūkinių vienetų kūrimuisi, sudarymą bei darbo ir socialinės apsaugos garantijų suteikimą dirbantiems asmenims.

Vietinės valdžios institucijos, būdamos arčiau kaimo bendruomenių, taigi ir žemės ūkio sektoriaus, gali geriausiai atlikti intervencines funkcijas, skirtas ekonominės plėtros ir užimtumo skatinimui, socialinės apsaugos plėtrai, socialinio dialogo užmezgimui bei subjektų įtraukimui. Partnerystė tarp vietinių ir nacionalinių valdžios institucijų yra būtina socialinių paslaugų, infrastruktūros bei švietimo vystymui kaimo vietovėse. Socialiniame dialoge taip pat turėtų dalyvauti darbdavių ir darbuotojų organizacijos, įskaitant ir neformaliosios ekonomikos atstovus, kurie galėtų aiškiau nušviesti problemas, su kuriomis susiduriama norint vykdyti formalią veiklą sektoriuje. Valdymo mechanizmai ir procesai privalo skatinti visų minėtų suinteresuotųjų šalių, ypač tų, kurios iki šiol buvo mažiausiai socialiai ir politiškai atstovaujamos, prasmingą dalyvavimą (Tarptautinė darbo organizacija, 2015a).

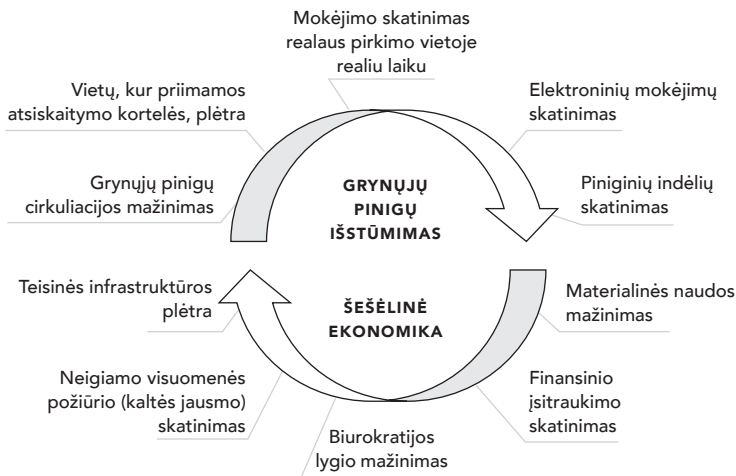
Bendradarbiavimo tarp institucinių subjektų gerinimas reiškia komunikacijos tarp viešojo sektoriaus institucijų, valdymo organų atstovų, teisėsaugos institucijų atstovų bei visuomenės skatinimą (Williams et al., 2010), kuris, savo ruožtu, padėtų užtikrinti geresnį tarpusavio supratimą ir taip pasitarnautų efektyvesnei kovai su šešėline ekonomika analizuojamame sektoriuje.

Iš finansinių priemonių pažymima investavimo į smulkiają žemės ūkio veiklą svarba, platesnis kreditų ir paskolų prieinamumas bei grynųjų pinigų išstūmimas. Remiantis Tarptautinės darbo organizacijos (2015a) informacija, žemės ūkis vis dar yra pagrindinis gyventojų pajamų šaltinis kovojant su skurdu. Pagrindiniai gyvybingos smulkiosios žemės ūkio veiklos veiksniai yra produktyvios ir pelnin-

gos smulkaus ūkininkavimo sistemos vystymasis, integracija į dinamiškas rinkas bei tvarumas ir atsparumas įvairioms rizikos rūšims ir ekonominiams šokams. Daugelis šalių išvelgia naujosios kartos žemės ūkio veiklos vystymo galimybes, kurios siejamos su vietinėmis ir tarptautinėmis tiekimo grandinėmis. Smulkių ūkininkų įtraukimo į minėtų galimybių plėtros programas yra efektyvesnis, jeigu pripažįstamas kaimo vietovių darbo jėgos heterogeniškumas, gamintojams suteikiamos produktų teikimo naujoms rinkoms galimybės, užtikrinamas rinkodaros žinių ir įgūdžių lavinimas, mokoma apie naujas gamybos technologijas, formuojama grupinės veiklos ir jungtinės rinkodaros politika bei didinama ūkininkų derybinė galia sudarant sutartis. Toks visapusiškas požiūris užtikrina geresnę sukuriamos vertės fiksavimą, glaudesnių rinkos ryšių formavimąsi ir padeda pagerinti prekybos sąlygas, ypač žemesnėse tiekimo grandinės grandyse, kuriose ir dominuoja neformali veikla. Didinant investicijas į smulkiąją žemės ūkio veiklą (arba smulkiųjų ūkininkavimą), stiprinami sektoriuje veikiantys subjektai, plečiami verslo ryšiai ir paslaugos, plečiama rinkos struktūra bei kuriama verslui palanki aplinka.

Ne mažiau svarbus veiksnys yra ir kreditų bei paskolų prieinamumas. Remiantis Edgcomb ir Thetford (2004) tyrimo duomenimis, 28 proc. respondentų nurodė, kad yra turėję neigiamos patirties su paskolomis ar kreditais: gauti paskolą ar kreditą reikalavo daug pastangų, teko įveikti daug administracinių kliūčių, palūkanos buvo aukštos, grąžinimo sąlygos ir terminai nepalankūs, o turėdami galvoje aukštą netikrumo laipsnį dėl ūkinės veiklos sėkmės, subjektai jautė nuolatinę įtampą dėl gautinos, o vėliau ir dėl turimos paskolos ar kredito. Tik trys iš apklausoje dalyvavusių respondentų išreiškė aiškų norą skolintis lėšų iš išorės. Tai, gi, nustatyta, kad daugelis respondentų vengia rizikos ir vengia paskolų. Neturėdami galimybės gerai iširti rinkos, potencialūs ir šešėlyje jau veikiantys subjektai baiminasi, kad pasiėmę paskolą ar kreditą turės visą savo uždarbį paversti paskolos grąžinimo įmokomis, ir tai nebūtinai padidins jų užimamą rinkos dalį. Netgi tie respondantai, kurių patirtis su paskolomis ir kreditais buvo teigiama, nurodė abejojantys, ar rinktųsi šį finansavimo būdą dar kartą. Kaupti nuosavus grynųjų pinigų rezervus ir vėliau juos panaudoti verslo plėtrai (verslo plėtrai priskiriamas ir veiklos formalizavimas) yra pagrindinė pripažįstama žemės ūkio sektoriuje veikiančių smulkių subjektų strategija. Be išorinio finansavimo nėra galimybių vystyti ir / ar plėsti verslą einamuoju laikotarpiu (gali prirėkti tikrai daug laiko sukaupti reikiamus asmeninius grynųjų pinigų rezervus), todėl vykdoma veikla atrodo pernelyg smulki, kad subjektai išvelgtų būtinybę ją įforminti. Dėl šios

priežasties platesnis ir laisvesnis paskolų bei kreditų prieinamumas, lengvatinės palūkanos ir grąžinimo sąlygos žemės ūkio sektoriuje veikiančiams subjektams sumažintų nerimą dėl galimos veiklos nesėkmės bei suteiktų galimybių vystyti verslą esant poreikiui, kai išvelgiamos nišos rinkoje, tuo pačiu verslą formalizuojant. Kita vertus, kaip pastebi Edgcomb ir Thetford (2004), nereikia pamiršti, kad dalis ūkinės veiklos nereikalauja daug išteklių (pvz., šunų veisimas namuose), tad paskolų ir kreditų teikimo sąlygų palengvinimas vargu ar paskatintų šio tipo ūkinę veiklą vykdančius subjektus pereiti iš neformalaus į formalų ekonomikos sektorių. Todėl dotacijų, subsidijų ir lengvatinių paskolų žemės ūkio subjektams skyrimas (pvz., tiek iš ES struktūrinių fondų, tiek savivaldos lygmenyse) galėtų pasitarnauti kaip šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriuje mažinimo priemonė. Be to, kadangi, kaip jau buvo minėta ankstesniuose poskyriuose, vienas iš šešėlinės ekonomikos bruožų yra subjektų polinkis atsiskaityti už sandorius grynaisiais pinigais (taip atsiskaitant sunku būti sugautiems vykdant šešėlinę veiklą), viena iš siūlomų šešėlinės ekonomikos mažinimo finansinių priemonių yra grynujų pinigų išstūmimas (AT Kearney, 2013; LLRI, 2014) (žr. 2 pav.).

2 pav. Šešėlinės ekonomikos prevencija per grynujų pinigų išstūmimą

Šaltinis: AT Kearney, 2013, p. 16.

2 pav. matyti, kad pirmiausia šiam procesui reikia padėti teisinius pagrindus, t. y. priimti atitinkamus įstatymus dėl atsiskaitymų grynaisiais pinigais ribojimo, mažinti biurokratijos lygį, skatinti neigiamą visuomenės požiūrį į šešėlinę ekonomiką (ugdyti kaltės jausmą, jei šešėlinė veikla yra vykdoma), taip pat sumažinti šešėlinės ekonomikos dalyvių gaunamą materialią naudą iš atsiskaitymų grynaisiais. Šiuo pagrindu galima skatinti elektroninius atsiskaitymus, banko kortelių naudojimą, didinti vietų, kur galimas atsiskaitymas mokėjimo kortelėmis, skaičių ir pan. Kadangi pastarojo tipo atsiskaitymai yra lengvai susekami, baimė būti sugautam mažins subjektų motyvaciją veikti neformaliai.

Teisinių priemonių lygmenyje vienu iš galimų žingsnių šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriuje prevencijai nurodoma neformaliai dirbančių žemės ūkio sektoriaus darbuotojų teisių plėtra. Šiuo atveju turima omenyje minėtų subjektų teisių apsauga bei jų neformalaus darbo formalizavimas pasitelkiant tokias priemones:

1. Įtvirtinant išimtis darbo įstatymuose – žemės ūkio darbuotojai ar tam tikros jų grupės (pvz., atsitiktiniai, sezoniniai darbuotojai) darbo įstatymuose gali būti traktuojami kaip išimtys (Tarptautinė darbo organizacija, 2008). Be to, siūloma plėsti įstatymus taip, kad jie būtų pritaikomi ne tik formaliajai, bet ir neformaliajai ekonomikai. 2010 m. Tarptautinė darbo organizacija paskelbė veikalą „Darbo įstatymų taikymo neformaliajai ekonomikai galimybių plėtra: Tarptautinės darbo organizacijos priežiūros organų komentarų, susijusių su neformaliaja ekonomika, suvestinė“ (angl. „Extending the scope of application of labour laws to the informal economy: a digest of comments of the ILO’s supervisory bodies related to the informal economy“). Šioje suvestinėje paneigiamas plačiai paplitęs įsitikinimas, kad tarptautiniai darbo standartai yra taikytini tik formaliajam ekonomikos sektoriui bei pateikiamos gairės politikos kūrėjams, kaip įvertinti savo nacionalinių įstatymų ir vykdomos praktikos turinį ir apimtis bei identifikuoti kliūtis taikyti darbo standartus socialiai neapsaugotiems neformaliai dirbantiems asmenims.
  2. Kuriant darbo inspekcijas kaimo vietovėse – įgyvendinant darbo įstatymus, gali kilti sunkumų taikant juos žemės ūkio darbuotojams dėl įvairiapusės, išsklaidytos ir nepastebimos neformalaus darbo šiame sektoriuje prigimties, todėl vietoje veikiančios darbo inspekcijos padėtų užpildyti esamas įstatymų įgyvendinimo spragas (Tarptautinė darbo organizacija, 2015a).
- Įstatymų, kurie palengvintų valstybinio ir privataus sektoriaus atstovų jungtinių operacijų vykdymą priėmimas sudarytų prielaidas privataus sektoriaus atsto-

vams aktyviau dalyvauti padedant valstybės pareigūnams išaiškinti neformalios veiklos atvejus (pvz., pranešti apie ūkiuose neformaliai samdomą neteisėtą darbo jėgą, žemės ūkio produktų realizavimo neformaliose rinkose atvejus ir pan.).

Šešėlinės ekonomikos mastui žemės ūkio sektoriuje mažinti gali pasitarnauti ir tokios *socialinės priemonės*, kaip žemės ūkio subjektų viešosios nuomonės išsakymo rėmimas ir skatinimas bei visuomenės sąmoningumo didinimas. Kartu su struktūriniais žemės ūkio produktų rinkų pokyčiais bei naujų dalyvių įtraukimu rekomenduojama skatinti smulkių žemės ūkio subjektų (smulkiųjų ūkininkų, ūkio darbininkų) dalyvavimą priimant politikos sprendimus. Ši dalyvavimą galėtų paskatinti minėtų subjektų būrimasis į organizacijas, kurios galėtų turėti savo interesų atstovus politinėje erdvėje ir taip užsitikrinti, kad sektoriuje išskylančios aktualios problemos bus išklaustytos. Be to, veikiant kolektyviai, būtų galima derėtis dėl palankesnių bendradarbiavimo sąlygų su tiekėjais ir vartotojais, rizikos draudimo bendrovėmis, mokymo paslaugų institucijomis. Taip būtų sukuriamos prielaidos konkurencingų, didesnės pridėtinės vertės produktų kūrimui. Kitaip tariant, smulkių žemės ūkio subjektų gebėjimas dalyvauti didelės vertės rinkose nemaža dalimi priklauso nuo jų gebėjimo veikti kolektyviai (Weng, 2015). Smulkieji ūkininkai paprastai geba kurti ir formuoti rinkos taisykles neformaliojoje ekonomikoje, ir tai daro juos atspariais ir autonomiškais neformaliosios ekonomikos veikėjais (Vorley et al., 2012). Tačiau, kaip pastebi Weng (2015), jiems gali tekti pakovoti, kai, vadovaujantis valstybinėmis nuostatomis, reikia organizuoti pardavimus formaliosiose rinkose. Veiklos formalizavimo procese kolektyvinės organizacijos (labiausiai įprastos kolektyvinės organizacijos formos tarp ūkininkų yra asociacijos ir kooperatyvai) susiduria su dideliais iššūkiais, susijusiais su socialinėmis ir galios struktūromis, praktikuojamomis kaimo bendruomenėse (Leahy, Goforth, 2014). Todėl siekiant efektyvaus reguliavimo, rekomenduojama atsižvelgti į neformaliosios ekonomikos subjektų interesus. Pavyzdžių, kai formuojant valstybinę politiką buvo atsižvelgta į neformaliosios ekonomikos subjektų interesus, galima aptikti pasaulio praktikoje. Pavyzdžiui, užuot baudus už nepaklusnumą, Kenijos pieno ūkio reformos priemonės buvo nukreiptos į ūkininkų rėmimą: aktyviai paremta 800 000 neformalių pieno pardavėjų, suteikiant jiems paskatų veiklai įregistruoti (Kaitibie et al., 2010). Pasaulinės smulkių gamintojų rėmimo iniciatyvos taip pat gali pasitarnauti aukštesnės vertės kūrimui tiekimo grandinėse, ir nors šiose iniciatyvose daugiausia dirbama su daugianacionalinėmis kompanijomis, pastarosios skatinamos integruoti į savo vertės grandines smulkius gamintojus, taigi, ir ūkininkus (pvz., „Unilever“ sąži-

ningos ir tvarios tiekimo grandinės iniciatyva (angl. *Unlever's fair and sustainable supply chain initiative*) (Vorley, 2013). Vis dėlto, kaip pažymi Vorley ir Thorpe (2014), minėtos smulkių gamintojų rėmimo iniciatyvos geriausiai suveikia organizuotiems ir kapitalizuotiems gamintojams, tačiau jos nepasiekia vargingiausio sluoksnio asmenų, kurie veikia neformaliosios ekonomikos sektoriuje tam, kad išgyventų. Norint platesnio poveikio, būtina didinti visuomenės sąmoningumą, t. y. laipsniškai formuoti visuomenei nuomonę, kad neformali veikla laikytina neigiamą ir baustina (Yip et al., 2012; Bossler, Holt, 2012; Williams et al., 2010). Siekiant ugdyti neigiamą visuomenės požiūrį į šešėlinę veiklą, siūloma imtis tokių priemonių, kaip socialinė reklama bei bausmių už šešėlinės veiklos vykdymą skyrimas.

Tarptautinė darbo organizacija (2014a, b) akcentuoja ir *informacinių priemonių* svarbą, o ypač poreikį padidinti duomenų apie neformaliąją ekonomiką žemės ūkio sektoriuje ir kaimo vietovėse kokybę bei šios srities tyrimų kokybę. Pagrindinis šiuo metu gaunamų duomenų ribotumas yra siejamas su aiškiausiu apibrėžimu, kas yra kaimo vietovės, nebuvimu, kuris būtų reikalingas statistiniais tikslais. Šiuo metu užimtumas žemės ūkio sektoriuje pasitarnauja kaip apytikris užimtumo kaimo vietovėse atitiktumuo. Siekiant didesnio statistinio tikslumo, siūloma atskirti žemės ūkio sektoriaus veiklos ir užimtumo bei veiklos ir užimtumo kaimo vietovėse sampratą, kadangi tai leistų tiksliau įvertinti tiek šešėlinės veiklos žemės ūkio sektoriuje, tiek kitos šešėlinės veiklos kaimo vietovėse pobūdį, apimtis ir modelius (Tarptautinė darbo organizacija, 2015b).

Taip pat itin svarbu mokyti žemės ūkio subjektus ir lavinti tiek jų bendruosius verslo įgūdžius, tiek su sektoriaus specifika susijusius įgūdžius. Vystantis technologijoms, žemės ūkio sektoriuje didėja didesnį išsilavinimą ir specializuotų žinių turinčių asmenų paklausa. Pastarojo laikotarpio ekonomikos augimą analizuojančios studijos parodė, kad šalies gyventojų žinios ir įgūdžiai yra reikšmingas ekonominio efektyvumo veiksnys (Tarptautinė ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija, 2013). Pateikta empirinių įrodymų, kad kaimo vietovių ekonominis augimas, nedarbo mažėjimas kaimo vietovėse ir žmogiškojo kapitalo plėtra yra glaudžiai susiję (Bollman, 1998; Tarptautinė ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija, 2013), ir egzistuoja teigiama koreliacija tarp vietinio išsilavinimo lygio ir vietos užimtumo augimo (Killian, Beaulieu, 1995; Reimer, 2009; Gadsby, Samson, 2016 ir kt.). Kaip pastebi Bollman (1998), darbas šiuolaikinėje globalioje ekonomikoje reikalauja aukšto lygio žmogiškojo kapitalo, kad būtų galima sušvelninti neprognozuojamus pokyčius. Todėl vietinės darbo

jėgos lygio kėlimas yra vienas esminių žingsnių, norint suteikti daugiau galimybių asmenims, kad ir kokiam sektoriuje jie dirba. Vadinasi, yra tikslinga sujungti asmenis, verslus, paslaugas ir žinias vietiniame lygmenyje tam, kad būtų galima tikėtis inovatyvios, konkurencingos ir efektyvios plėtros. Pasak Reimer (2009), kaimo gyventojai supranta, kad paslaugų lygis ir prieiga prie jų kaimo ir miesto vietovėse gali skirtis, tačiau yra galimybių sukurti vietinius inovatyvius sprendimus panaudojant žmogiškąjį kapitalą, ir taip pakelti vietovės ekonominį lygį.

Edgcomb ir Thetford (2004) tyrimo rezultatai rodo, kad daugumai respondentų trūksta žinių apie rinkodarą (ypač pabrėžiamas produktų pateikimo rinkai, kainodaros, tiekimo kanalų formavimo bei sąskaitų valdymo žinių trūkumas), ir jie išreiškia netgi didesnę poreikį lavinti verslo įgūdžius, nei imti kreditus ar paskolas. Kainodaros klausimai yra visuomet aktualūs: reikia nustatyti, kiek produktas ar paslauga iš tiesų kainuoja ir kiek vartotojas sutinka už produktą ar paslaugą mokėti. Labai nenorima prisiimti su veikla susijusių tikrųjų darbo kaštų (veikiant šešėlyje tikrieji darbo kaštai nėra pajuntami). Kai subjektų paprašoma susieti patiriamus kaštus su gaunamomis pajamomis, daugelis negali net apskaičiuoti valandų, kurios sunaudojamos produkto vieneto gamybai. Kita dalis subjektų išreiškia nerimą, kad net jeigu jie galėtų apskaičiuoti kainą, kuri suteiktų jiems sąžiningą grąžą už darbą, jiems būtų sunku realizuoti produktus rinkoje ta kaina. Taigi, pripažįstamas verslo valdymo ir rinkodaros žinių trūkumas, taip pat išreiškiamas poreikis įgyti apskaitos žinių ar jas atnaujinti, įvaldyti kompiuterines programas, kadangi tai padėtų lengviau kontroliuoti pajamas ir sąnaudas. Vis dėlto, dalis respondentų nenurodo verslo įgūdžių lavinimo kaip savo trumpojo laikotarpio tikslo: jie pažymi jaučiantys įtampą tarp poreikio lavinti verslo įgūdžius (šis poreikis yra pripažįstamas) ir kliūčių, kurias reikia įveikti šiam poreikiui įgyvendinti: teikiami mokymai gali būti toli, brangūs, vykti nepatogiu laiku, gali tekti ieškoti vietos, kur įsikurti sesijų metu ir pan. Nemaža dalis asmenų net neturi informacijos apie tai, kur šio pobūdžio mokymai vyksta, ir skeptiškai žiūri į tai, kad šios informacijos galima ieškoti internete, kadangi ji atrodo sunkiai surandama, o paieškoms prireiktų daug laiko. Informacinių ir verslo paramos centrų steigimas kaimo vietovėse padėtų išspręsti žemės ūkio sektoriuje veikiančių subjektų (tiek ūkininkų, tiek darbininkų) prieigos prie reikiamos informacijos kaimo vietovėse problemas (Tarptautinė darbo organizacija, 2018).

Šalia bendrųjų verslo ir rinkodaros įgūdžių lavinimo, svarbus ir su sektoriaus specifika susijusių įgūdžių lavinimas. Kad ir koks pagrįstas atrodytų tikslas kelti bendrąjį žemės ūkio sektoriaus subjektų išsilavinimą ir kvalifikaciją, išskyla di-

lema, ar regionuose bus darbo vietų, kur didesnės kvalifikacijos asmenys galėtų dirbti (Gadsby, Samson, 2016). Alasia ir Magnusson (2005) pažymi, kad dėl ekonomikos restruktūrizavimo procesų aukštesnės kvalifikacijos darbo jėga telkiasi miestuose, o žemesnės – kaimo vietovėse. Pasak Reimer ir Bollman (2009), jeigu būtų galimybė teikti kaimo bendruomenėse mokymus, geriau suderintus su kaimo bendruomenių poreikiais, toks mokymas būtų gerokai efektyvesnis, nes jeigu šis suderinamumas nėra užtikrinamas, aukštesniojo ir aukštojo mokslo institucijos faktiškai ruošia žmones emigruoti iš kaimo (tai dar vadinama „mokymo išvykti“ problema (angl. „learning to leave“). Veikiant žemės ūkio sektoriuje, subjektams dažnai trūksta agronomijos, chemijos (dirbant su trąšomis), gyvulininkystės, bitininkystės, žemės apdirbimo ir derliaus nuėmimo mechanizmų naudojimo ir pan. žinių bei įgūdžių. Vis dėlto, užtikrinti interesų suderinamumą praktikoje nėra paprasta: viena vertus, iš tiesų didelė kaimo verslo dalis yra pagrįsta šeimos žemės ūkio operacijomis, tad subjektų interesai nėra platus, tačiau kita vertus, orientuojantis tik į siaurus praktinius interesus, nebus galimybių suteikti verslo plėtros žinių, o teikiant jas nebus jų praktinio panaudojimo garantijų, kadangi plačioji verslininkystė yra sudėtinga ir rizikinga. Pasak Edgcomb ir Thetford (2004), kai aptarnaujama rinka yra labai maža, dalis respondentų mano, kad įgytos žinios nebus naudingos, kadangi esamų klientų aptarnavimui jų neprireiks (pvz., vejos pjovimo paslaugas teikiantis asmuo gali norėti kelti kvalifikaciją kraštovaizdžio planavimo srityje, tačiau veikdamas šešėlyje ir neturėdamas galimybių plėstis, jis nemano, kad esami klientai naudosis šia paslauga). Nematydami poreikio plėsti veiklą ir išlaikyti konkurencinį lygį, subjektai nėra linkę lavintis. Norint išspręsti šią dilemą, Gadsby ir Samson (2016) rekomenduoja ap rūpinti kaimo vietovėse veikiančias mokymo institucijas tokiais žmogiškaisiais ištekliais, kurie gebėtų teikti mokymus apie smulkųjų verslų bei generuoti idėjas apie tai, kokios verslo rūšys gali būti sėkmingos, kadangi taip atsiras daugiau galimybių gautas žinias realizuoti praktikoje, o su sektoriaus specifika susijusių įgūdžių lavinimas padės šešėlyje veikiantiems subjektams išsiveržti iš užburto rato „maža rinka – maži įgūdžiai“, ir ne tik pereiti iš neformalaus ekonomikos sektorių į formalų, bet ir išplėsti aptarnaujamą rinką. Pažymėtina, kad mokymai nebūtinai turi vykti įprasta formalia forma. Nemaža dalis naujų žinių ir įgūdžių gali būti įgyjama neformalaus mokymosi būdu (pvz., per gyvenimišką patirtį, vakarinius užsiėmimus, savanorišką veiklą, pasinaudojant moderniomis komunikacijomis (telefonais, vaizdo įrašais, televizija).

Apibendrinant šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriuje prevencijai reikalingas

politinių, ekonominių, institucinių, finansinių, teisinių, socialinių ir informacinių priemonių kompleksas, kuris leistų optimizuoti valstybinį sektoriaus reguliavimą, didinti sektoriuje veikiančių subjektų teisinę ir socialinę apsaugą, mažinti formalios veiklos vykdymo kaštus, didinti investicijas į kaimo vietovių infrastruktūrą ir gyventojų kvalifikaciją, gerinti bendradarbiavimą tarp institucinių bei valstybinių ir privačių subjektų, taip pat didinti visuomenės sąmoningumo lygį. Tik kompleksinis prevencijos priemonių naudojimas leis pasiekti pageidaujamų pokyčių žemės ūkio sektoriuje sprendžiant šešėlinės ekonomikos problemas.

1.5. Žemės ūkio subsidijų mechanizmai ir jų poveikis ūkininkų ekonominiams sprendimams

1.5.1. Žemės ūkio subsidijų samprata ir trumpa istorija

Plačiąja prasme žemės ūkio subsidijos gali būti suprantamos kaip valstybės institucijų veiksmai, kurie daro įtaką žemės ūkio subjektų pajamų / pelno lygiui (Schrang, Keithly, 1999). Pagal „US Legal“ (2019b) teisinių terminų žodyno apibrėžimą žemės ūkio subsidijos reiškia finansinę paramą, vyriausybių suteikiamą ūkininkams per žemės ūkio produktų kainų palaikymo programas. Siauresne prasme žemės ūkio subsidijos reiškia mokėjimus iš valstybės biudžeto, perdudamus žemės ūkio subjektams siekiant stabilizuoti maisto kainas, užtikrinti adekvačią maisto produktų pasiūlą, padidinti ūkininkų pajamas bei ekonomiškai stiprinti žemės ūkio sektorių (Poczta-Wajda, 2015). Kitaip tariant, žemės ūkio subsidijos (dar vadinamos žemės ūkio sektoriaus stimuliavimu) yra vyriausybės paskata papildomai mokėti žemės ūkio subjektams – įmonėms, organizacijoms ir pavieniams ūkininkams – siekiant padidinti šių subjektų pajamas, valdyti žemės ūkio produktų pasiūlą bei daryti įtaką šių produktų kainų ir pasiūlos lygiui (Karnik, Lalvani, 1996).

Įvairių šalių ir regionų vyriausybės pradėjo intervenciją į žemės ūkio sektorių (visų pirma, į maisto ir pluošto rinkas) dar 19-ajame amžiuje. Klasikinis ūkių subsidijavimo pavyzdys yra 1815 m. priimtas Didžiosios Britanijos grūdų įstatymas (angl. Corn Law), kuris reguliavo grūdų importą į Didžiąją Britaniją ir Airiją bei eksportą iš šių šalių iki 1846 m. (Sumner, 2016).

Žemės ūkio subsidijų sistemos buvo kuriamos siekiant stabilizuoti rinkas, padėti mažas pajamas uždirbantiems ūkininkams bei skatinti kaimo plėtrą (fo-

od-studies.net, 2019). 1929 m. JAV išleistas Žemės ūkio rinkodaros aktas (angl. Agriculture Marketing Act), kuriuo ir prasidėjo naujosios žemės ūkio politikos formavimas („US Legal“, 2019a). Modernios žemės ūkio subsidijavimo programos pradėtos JAV 1933 m., kai prezidentas Franklinas D. Ruzveltas pasirašė Naujojo susitarimo ir Žemės ūkio reguliavimo aktą (angl. the New Deal and the Agricultural Adjustment Act), pagal kurį buvo didinamos žemės ūkio produktų kainos mažinant šių produktų pasiūlą. Egzistuojant prekybos apribojimams, kurie buvo taikomi ir žemės ūkio produktams, šis aktas suteikė JAV vyriausybei galios nustatyti minimalias žemės ūkio produktų kainas, įsigyti žemės ūkio sektoriaus vertybinių popierių, įpareigoti ūkininkus laikyti tuščią (nedirbamą) žemę bei kurti schemas gyvulių pasiūlai mažinti. Remiantis aktu, sukurta šalies žemės ūkio reguliavimo administracija (JAV Žemės ūkio departamento agentūra), kuri padėjo pagrindus įvairių žemės ūkio sektoriaus skatinimo programų, viešųjų darbų projektų, finansinių reformų ir nuostatų kūrimui bei prižiūrėjo subsidijų paskirstymą. Žemės ūkio reguliavimo administracija padėjo reguliuoti žemės ūkio produktų gamybą, mažinti produkcijos perteklių bei kontroliuoti produkcijos pasiūlą visuomenei („The living new deal“, 2019). Kontroliuodamas septynių rūšių žemės ūkio produktų (kukurūzų, kviečių, medvilnės, ryžių, žemės riešutų, tabako ir pieno) produkciją, JAV Kongresas galėjo subalansuoti žemės ūkio produktų pasiūlą ir paklausą: buvo siūlomos išmokos ūkininkams mainais už tai, kad dalies savo žemės jie nenaudotų žemės ūkio produktams auginti. Priešingai nei tradicinių subsidijų atveju, kai subsidijos mokamos siekiant skatinti ūkininkus auginti tam tikros rūšies derlių, JAV Kongresas pripažino, kad žemės ūkio produktų kainas reikia padidinti, ir tai buvo padaryta ribojant derlių. JAV vyriausybė pirkė gyvulius skerdimui bei mokėjo ūkininkams subsidijas už tai, kad šie nieko nesodintų ir neaugintų dalyje savo žemės. Tuščios žemės laikymas bei gyvulių pasiūlos mažinimas kartais buvo pasitelkiami kaip privalomos, o kartais – kaip kompensuojamos vyriausybės intervencijos į žemės ūkio sektorių formos (Jungtinių Tautų maisto ir žemės ūkio organizacija, 1953). Pinigai subsidijoms buvo gaunami apmokestinus kompanijas, apdirbančias ūkių produktus.

Nuo pat 20-ojo amžiaus 3-iojo dešimtmečio (apytikriai nuo 1930-ųjų metų) labiau išsivysčiusių šalių vyriausybės visame pasaulyje pradėjo naudoti visą įvairovę schemų ūkininkams remti. Mažiau pasiturinčiose šalyse, kuriose didesnė gyventojų dalis dirbo žemės ūkio sektoriuje, vyriausybės iš pradžių buvo labiau linkusios apmokestinti ir reguliuoti žemės ūkio sektorių, negu jį remti. Tačiau augant pajamoms ir mažėjant žemės ūkio sektoriuje dirbančių gyventojų skai-

čiui tokiose šalyse, kaip Šiaurės Korėja ir Taivanas, šių šalių vyriausybės pakeitė savo politiką, pereidamos nuo ūkininkų apmokestinimo ir reguliavimo prie jų subsidijavimo bei apsaugos nuo importo. Dabar minėtoms šalims kartu su Japonija būdingas didžiausias ūkininkų subsidijavimo ir apsaugos nuo importo lygis globaliu mastu.

Pirmųjų mėginimų pristatyti nuo gamybos apimties atsietas išmokas JAV buvo imtasi 1949 m. pagal vadinamąjį Brannan planą, kuriame buvo siūloma mokėti išmokas ūkininkams, kurių pajamos nesiekė nustatyto lygio, tačiau Kongresas planą atmetė (Sheingate, 2003). Reali tiesioginių išmokų, atsietų nuo esamos gamybos apimties, mokėjimo praktika atsirado JAV 1985 m. remiantis Ūkių įstatymu (angl. Food Security Act of 1985 (Farm Bill of 1985) (JAV Kongresas, 1985). Kartu pradėtos mokėti ir tiesioginės išmokos grūdų gamintojams, priklausomai nuo buvusio derliaus.

Europoje bendroji žemės ūkio politika (angl. Common Agricultural Policy – CAP) pradėta 1962 m., siekiant pagerinti žemės ūkio sektoriaus produktyvumą. ES bendroji žemės ūkio politika apibrėžiama kaip bendroji regiono politika žemės ūkio sektoriaus atžvilgiu, kurios pagrindiniai tikslai yra užtikrinti, kad maisto produktai būtų įperkami ES piliečiams, o ūkininkams būtų garantuotas pakankamas pragyvenimo lygis (Europos Komisija, 2019). Nuo esamos gamybos apimties atsietų išmokų mokėjimo žemės ūkio produktų gamintojams praktika pradėta 1992 m. pagal McSharry reformą, t. y. pereita nuo rinkos prie gamintojų rėmimo tipo. Nuo 2003 m. ES pristatytos ūkininkų pajamų rėmimo priemonės – ūkininkai pradėjo gauti subsidijas su sąlyga, kad jie rūpinsis dirbama žeme bei užtikrins maisto produktų saugumą, gyvulių sveikatą, laikysis gerovės standartų bei aplinkosaugos principų. 2013 m. bendroji ES žemės ūkio politika reformuota siekiant sustiprinti sektoriaus konkurencingumą, diegti tvarias inovacijas, išlaikyti darbo vietas kaimo vietovėse bei teikti finansinę paramą produktyviam žemės naudojimui. Remiantis Europos Komisija (2019), bendrąja ES žemės ūkio sektoriaus politika yra siekiama šių uždavinių:

- remti ūkininkus bei didinti žemės ūkio sektoriaus produktyvumą tam, kad vartotojams būtų užtikrinta stabili maisto produktų prieinamomis kainomis pasiūla;
- užtikrinti, kad ES ūkininkai galėtų užsidirbti pragyvenimui;
- padėti įveikti klimato kaitos problemas ir prisidėti prie tvaraus gamtinių išteklių naudojimo;
- išsaugoti kaimo vietoves ir landšaftus ES;

- išlaikyti kaimo vietovių ekonomiką „gyvą“, skatinant užimtumą ūkininkavimo, žemės ūkio, maisto pramonės bei susijusiuose sektoriuose.

Estrada et al. (2017) akcentuoja tokius ES bendrosios žemės ūkio politikos uždavinius, kaip stabilus, tvaraus ir saugaus maisto produktų tiekimo vartotojams prieinamomis kainomis užtikrinimas bei 22 milijonų ūkininkų ir žemės ūkio darbuotojų užimtumo lygio užtikrinimas. Autoriai pabrėžia, kad per pastaruosius 50 metų ES bendroji žemės ūkio politika tapo svarbiausia ES politikos kryptimi, kurios įgyvendinimui skiriama didžiausia ES biudžeto dalis.

1.5.2. Valstybinės intervencijos į žemės ūkio sektorių priežastys

Vadinamoji „ūkių problemos“ teorija (angl. the theory of the farm problem) atsirado JAV po 1929 m. ekonominio nuosmukio, ir nuo pat 1930 iki 1980 metų šios teorijos principais buvo pagrįstos pagrindinės Amerikos žemės ūkio ekonomikos kryptys. Terminas „ūkių problema“ reiškia su žemės ūkio produktų pasiūla ir paklausa susijusių bruožų visumą, dėl kurios žemės ūkio sektorius yra nepajėgus be išorinės (vyriausybių) intervencijos išlaikyti pasiūlos-paklausos pusiausvyros lygio („Groupe AGECO“, 2015). Šis tęstinis disbalansas sąlygoja didelį žemės ūkio produktų kainų kintamumą bei pakartotinius rinkos nuosmukius.

Valstybių (vyriausybių) intervencijos į rinkos ekonomiką pagrindinis tikslas yra kurti palankias sąlygas vystytis tiems ekonomikos sektoriams, kurie dėl objektyvių priežasčių negali be išorinės pagalbos išlaikyti bendrojo augimo tempų. Žemės ūkis yra vienas iš tokių sektorių. Todėl valstybės intervencija į žemės ūkį yra ekonominės politikos dalis, pagrįsta sąmoningu ir kryptingu priemonių naudojimu rinkos mechanizmams koreguoti, papildyti, o tam tikrais atvejais ir šių mechanizmų aktyvumui mažinti (de Gorter, Swinner, 2002).

Valstybės intervencija į žemės ūkį yra sąlygota tam tikrų žemės ūkio sektoriaus bruožų. Pocza-Wajda (2015) išskiria šias intervenciją pateisinančias žemės ūkio sektoriaus bruožų grupes:

1. su žemės veiksmu susiję bruožai;
2. su žemės ūkio sektoriumi ir jo produkcija susiję bruožai;
3. su žemės ūkio rinkomis susiję bruožai;
4. su darbo jėga susiję bruožai.

Minėtas grupes aptarsime plačiau.

Su žemės veiksmu susiję bruožai. Vienas iš specifinių žemės ūkio sektoriaus bruožų yra artimas gamybos procesų ryšys su žeme kaip gamybos veiksmu.

Kadangi žemės pasiūla yra ribota (neelastinga) ir šiam gamybos veiksniai nėra pakaitalų, galimybės didinti produkcijos našumą ir optimizuoti operacijas yra ribotos. Žemė taip pat yra nejudrus gamybos veiksnys, o tai reiškia, kad nėra galimybių perkelti ją į kitą, gamybos našumo didinimui palankesnę, vietą. Išskirtinė žemės veiksnio savybė dar yra ir ta, kad žemė atlieka dvi funkcijas: tiek pagrindinio maisto produktų gamybos veiksnio funkcijas, tiek gamtos ir aplinkos veiksnio funkcijas, nors minėti du veiksniai savo pobūdžiu yra priešingi vienas kitam.

Su žemės ūkio sektoriumi ir jo produkcija susiję bruožai. Ryšys tarp žemės ūkio produkcijos ir žemės veiksnio bei pastarojo priklausomybė nuo gamtos dėsnų didina žemės ūkio veiklos riziką ir netikrumą, palyginus su kitų ekonomikos sektorių rizika ir netikrumu. Be to, žemės ūkio sektorių charakterizuoja sezoniškumas, o kapitalo apyvarta čia lėtesnė, nei kituose sektoriuose, ir tai mažina gamybos veiksmų efektyvumą. Žemės ūkio sektoriaus unikalumą taip pat atspindi gamybos subjektų struktūra: žemės ūkio veiklą dažniausiai vykdo daug smulkių, išsibarsčiusių subjektų, kurie produkto tiekimo grandinėje yra toli nuo galutinio vartotojo. Dėl šios priežasties žemės ūkio produktų tiekimo grandinėje itin svarbius vaidmenis atlieka užaugintos produkcijos perdirbėjai bei prekybos tarpininkai, kuriems dažnai būdingi oligopoliniai bruožai, kadangi rinkoje veikia keletas stambių subjektų.

Su žemės ūkio rinkomis susiję bruožai. Žemės ūkio vystymosi problemos siejamos ir su unikaliu žemės ūkio rinkų pobūdžiu. Žemės ūkio rinkoms būdinga santykinai neelastinga paklausa tiek kainų pokyčių, tiek pajamų atžvilgiu. Taip pat pastebima, kad trumpuoju laikotarpiu žemės ūkio produktų pasiūlos elastingumas yra didesnis, nei paklausos elastingumas (Poczta-Wajda, 2015), o tai savo ruožtu sąlygoja produktų kainų augimą. Dėl didesnių kainų rinkose pradeda augti pasiūla, jos augimas tampa didesnis už paklausos augimą, ir tai, galiausiai, sąlygoja produktų kainų mažėjimą. Vis dėlto, ribotos galimybės pakeisti gamiamų (tiekiamų) žemės ūkio produktų rūšį netgi ilguoju laikotarpiu sąlygoja tai, kad žemės ūkio produktų pasiūla išlieka santykinai neelastinga, palyginus su pramoninių produktų pasiūla.

Dar viena svarbi žemės ūkio rinkų savybė yra vadinamasis „kainų žirklių“ (angl. *price scissors*) reiškinys. Tai reiškia, kad pramoninių produktų kainos ir žemės ūkio gamybos priemonių kainos auga 11 kartų greičiau, nei žemės ūkio produktų kainos. Autorė Poczta-Wajda (2015) taip pat akcentuoja Kingo efektą (angl. *King effect*), pagal kurį mažas derlius dažnai reiškia didesnes ūkininkų pajamas, nei didelis derlius. Šis reiškinys siejamas su mažu maisto produktų kainų elastingumu.

Su darbo jėga susiję bruožai. Skirtingai nei industrinėje veikloje, į žemės ūkio veiklą yra įtraukiamas specifinis gamybos veiksnys – ūkininkaujanti bendruomenė (angl. *farming community*). Daugelis ūkininkų susiduria su dilema suderinti verslo įmonės ir namų ūkio funkcijas. Dėl šios priežasties žemės ūkio sektoriaus (taip pat ir individualių ūkininkų) reakcija į ekonomines sąlygas ir ekonominius pokyčius yra skirtinga, nei industrinio ar paslaugų sektoriaus. Darbo jėgai, kaip gamybos veiksmui, žemės ūkio sektoriuje būdinga specifinė (dažnai šeimyninė) struktūra ir ribotas mobilumas. Tai reiškia, kad net jeigu šeimyninio ūkio veiklos pelningumas mažėja, šie ūkiai negali sumažinti darbo kaštų, mažindami darbo jėgos kiekį. Šeimyniniai ūkiai tęsia veiklą net tuomet, kai joks pelnas nebegaunamas, kadangi taip yra tenkinami bent jau elementarūs šeimos poreikiai (Mishra, Hopkins, 2002).

„Groupe AGECO“ (2015) atliktame tyrime, kuriame nagrinėjamos vyriausybių intervencijos į žemės ūkį pagrįstumo 21-ajame amžiuje problemos, papildomai išskiriami kai kurie šiuolaikinės pasaulinės ekonomikos bruožai, kurie dar labiau didina žemės ūkio rinkų nepastovumą (manoma, kad šių bruožų įtakos svarba padidėjo nuo 21-ojo amžiaus pradžios (apytikriai nuo 2000-ųjų), kadangi jų negalima suvaldyti pasitelkus individualias operacijas, negalima numatyti, užkirsti jiems kelio ar jų sušvelninti):

- rinkos globalizacija dar labiau skatina kainų kintamumą bei verčia gamintojus susidurti su papildoma rizika, kurios jie negali kontroliuoti (pvz., palūkanų normų pokyčiai);
- klimato pokyčiai didina ekstremalių su klimato kaita susijusių įvykių dažnį ir intensyvumą, o šie įvykiai, savo ruožtu, gali atnešti daug nuostolių žemės ūkio sektoriui dėl prarasto derliaus, negautų pajamų bei taip didinti kainų kintamumo laipsnį;
- vis daugiau dėmesio globaliose rinkose skiriama maisto produktų biologinio saugumo klausimams, ir dėl to didėja žemės ūkio sektoriaus jautrumas rizikai, susijusiai su pasienio, maisto produktų kontrole, rinkų uždarymo dėl galimo ligos ar viruso protrūkio ir pan.

Visi aptarti specifiniai žemės ūkio sektoriaus bei šiuolaikinės pasaulinės ekonomikos bruožai ir sudaro pagrindą politinei-ekonominei intervencijai į šį sektorių tiek išsivysčiusiose, tiek besivystančiose šalyse.

Vis dėlto, praėjus milžiniškam laiko tarpui nuo istorinės žemės ūkio sektoriaus rėmimo pradžios, žemės ūkio sektorius išsivysčiusiose šalyse išgyveno reikšmingus struktūrinius, socialinius ir technologinius pokyčius. Šie pokyčiai ver-

čia žemės ūkio ekonomistus suabejoti „ūkio problemos“ egzistavimu. Tad iškyla klausimas, ar vyriausybės vykdoma intervencija į žemės ūkio sektorių iš tiesų yra pagrįsta.

Kaip pastebima „The Union des Producteurs Agricoles (UPA) by Groupe AGECO“ ataskaitoje („Momagri“, 2015), žemės ūkio sektoriaus nesugebėjimas išlaikyti pusiausvyros lygio, kuris, savo ruožtu, sąlygoja didelį maisto produktų kainų kintamumą bei pakartotinius nuosmukius ilguoju laikotarpiu, išlieka diskutuotinu klausimu šiuolaikinėje žemės ūkio ekonomikoje. Tačiau pagrindinė žemės ūkio sektoriaus rėmimo priežastis nepasikeitė: tai pasiūlos kainų neelastingumas trumpuoju laikotarpiu. Kitaip tariant, kai žemės ūkio produktų kainos yra aukštos, gamintojai investuoja ir didina gamybos apimtį, kol kainos pradeda mažėti, o gamintojai vis dar palaiko ankstesnį gamybos lygį tam, kad jiems atsipirktų investicijos, net jeigu tai reiškia nepakankamą atlyginimą už darbą bei nepakankamai atsiperkantį kapitalą. Specifiniai žemės ūkio sektoriaus bruožai, kurie ir sudaro „ūkio problemos“ pagrindą, vis dar pastebimi ir šiandien. Iki šiol niekas nenustatė, kad žemės ūkio produktų pasiūlos (gamybos ciklų egzistavimas, maisto produktams būdingas trumpas vartojimo laikas, klimato sąlygų įtaka, kenkėjai, darbo jėgos specifiškumas bei aukštas technologinių inovacijų lygis) ar paklausos (kainų ir pajamų neelastingumas, produkcijos struktūrizavimas atsižvelgiant į vietas, kuriose pirkėjų koncentracija yra didžiausia) pobūdis būtų smarkiai pasikeitęs. Net Gardner (1992), kurio darbams būdinga itin aštri „ūkio problemos“ kritika, sutinka, kad ekonometriniai rezultatai patvirtina „ūkio problemos“ egzistavimą, o dar svarbiau – neišvengiamumą. Todėl intervencija gali bent jau iš dalies sumažinti minėtų specifinių žemės ūkio sektoriaus bruožų neigiamą įtaką ūkininkų verslui. Vis dėlto, ji negali užtikrinti, kad rinkos gebės generuoti pakankamai pajamų gamybos išteklių atžvilgiu. Be to, santykinai didelė dalis pajamų net žemės ūkio veikla besiverčiančiuose namų ūkiuose yra gaunama ne iš ūkininkavimo (pvz., ūkininkai gali dirbti samdomą darbą kitose srityse), ir dėl šios priežasties tampa sunku nustatyti paritetą tarp pajamų iš žemės ūkio ir ne žemės ūkio veiklos. Analizuojant grynąsias žemės ūkio veiklos pajamas atmetus subsidijas pastebima, kad jos praktiškai visuomet yra smarkiai kintančios, o kartais net neigiamos. Toks pajamų kintamumas destabilizuoja žemės ūkio sektorių, o kartu ir kitus maisto pramonės segmentus. 2008-ųjų metų maisto krizė taip pat parodė, kad didelis žemės ūkio produktų kainų kintamumas gali turėti neigiamą poveikį vartotojams, bent jau tiems, kurių išlaidos maisto produktams sudaro didžiausią namų ūkio išlaidų dalį.

Svarbiausi argumentai šiuo metu kritikuojant paramą žemės ūkio sektoriui yra susiję su pajamų nelygybės tarp skirtingų namų ūkių (t. y. namų ūkių, besiverčiančių žemės ūkio ir ne žemės ūkio veikla) panaikinimu. Pastebima, kad kai kuriose išsivysčiusiose šalyse žemės ūkio veikla besiverčiančių namų ūkio uždirbamos pajamos yra didesnės už ne žemės ūkio veikla besiverčiančių namų ūkių pajamas (Poczta-Wajda, 2015). Todėl kritikuojant paramą žemės ūkio sektoriui siūloma kovoti su šia nelygybe. Kita vertus, rezultatai, rodantys, kad žemės ūkio veikla besiverčiančių namų ūkių pajamos yra didesnės nei ne žemės ūkio veikla besiverčiančių namų ūkių pajamos, taip pat kelia klausimų dėl to, ar „ūkio problema“ tikrai dar egzistuoja.

Kaip nurodoma „The Union des Producteurs Agricoles (UPA) by Groupe AGECO“ ataskaitoje („Momagri“, 2015), pastaruoju metu pastebima tarptautinė tendencija vyriausybėms susilaikyti nuo rizikos valdymo didinant išteklius privačiam rizikos valdymui. Nors reikia pripažinti, kad tokios priemonės gali padėti suvaldyti verslo riziką, rinkos vis dar nesugeba užtikrinti sąlygų, leidžiančių gamintojams apsaugoti nuo tiek daug rizikos rūšių, kiek yra būdinga žemės ūkio sektoriui, ypač sisteminės ir ilgalaikės rizikos atžvilgiu. Dėl minėtų priežasčių vyriausybės ir toliau vykdo intervenciją į žemės ūkio sektorių, o turint galvoje deklaruojamą tikslą iki 2050 m. pamaitinti devynis milijardus pasaulio gyventojų, ši intervencija atrodo neišvengiama ir 21-ajame amžiuje. Tačiau, kaip nurodoma „The Union des Producteurs Agricoles (UPA) by Groupe AGECO“ ataskaitoje („Momagri“, 2015), vyriausybių intervencija į žemės ūkio sektorių turėtų būti pagrįsta naujais viešaisiais lūkesčiais bei naujais apribojimais, ypač turint galvoje gamtinių išteklių ribotumą bei naujus rizikos šaltinius. Taip pat turi būti skatinamos privataus rizikos valdymo priemonės. Tuo pat metu kurti investicijoms palankią aplinką ir skatinti gamybos plėtrą yra vienas didžiausių iššūkių, su kuriais vyriausybės susiduria, tačiau šiuo būdu gali būti sumažintas ūkininkų pajamų nestabilumas, o žemės ūkio produktų gamintojai gali būti paskatinti atlikti užduotis, už kurias rinkoje nėra atlyginama ar atlyginama nepakankamai.

1.5.3. Valstybinės intervencijos į žemės ūkio sektorių instrumentai

Žemės ūkio politikos priemonės (instrumentai) skiriasi priklausomai nuo šalies (regiono), vykdomos ūkinės veiklos ir remiamų produktų. Vyriausybės intervencija nėra tikslas pats savaime, o tik instrumentas pasiekti bendriesiems

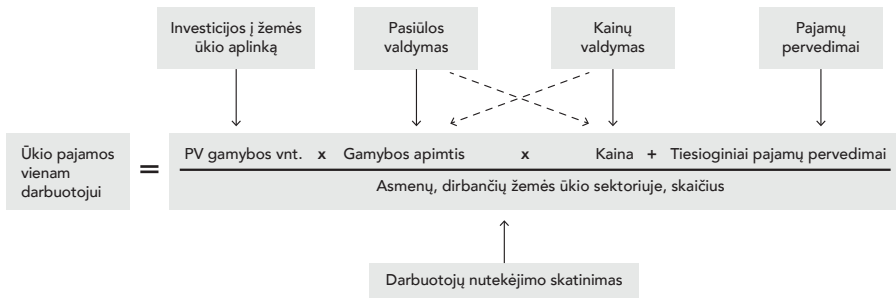
visuomenės tikslams ir uždaviniams (Hansen, 2016). Pagrindinės priemonės, kurias įvairių šalių vyriausybės taikė intervencijai į žemės ūkio sektorių 20-ajame amžiuje buvo šios: ūkių kreditavimo programos, žemės ūkio draudimas, subsidijos priemonių ir įrengimų įsigijimui, sienų apsaugos priemonės, eksporto subsidijos, produkcijos pertekliaus valdymas, kainų ir pajamų rėmimas, pasiūlos valdymas bei pagalbos priemonės žemės ūkio produktų rinkodarai. Šios priemonės, daugiau ar mažiau susietos vienos su kitomis, padėjo užtikrinti tai, kad vykdydami savo veiklą ūkininkai jaustųsi stabiliai prognozuojamoje aplinkoje, kad ši aplinka būtų palanki investicijoms ir gamybos plėtrai (Poczta-Wajda, 2015). Autorės Dan ir Popescu (2017) pastebi ir Europos kaimo plėtros programos, kurią kiekviena valstybė narė paverčia į Nacionalinę kaimo plėtros programą, reikšmę, kadangi minėta programa padeda plėtoti mažus ūkius, skatina ūkininkus rinktis įvairesnes veiklos rūšis bei investuoti į paslaugas geresnei gyvenimo kokybei užtikrinti. Pagal 2014–2020 m. kaimo plėtros programą ES skirs daugiau kaip 95 mlrd. eurų investicijoms į valstybes nares jų žemės ūkio konkurencingumui skatinti, tvaraus gamtos išteklių valdymui užtikrinti, kovai su klimato kaita bei teritorinėms kaimo ekonomikoms subalansuoti, įskaitant užimtumo kūrimą ir išlaikymą (Europos Komisija, 2019).

Kaip pastebi Sumner (2016), nors literatūroje sąvokos „parama“ ir „subsidiavimas“ dažnai naudojamos ta pačia rėmimo reikšme, nemaža dalis vyriausybių paramos žemės ūkiui priemonių yra netiesioginės, ir tai anaiptol nėra tiesioginis, nuo pajamų ar gamybos lygio priklausantis subsidiavimas. Vadinasi, žemės ūkio subsidijų samprata gali apimti tiesioginį ir netiesioginį subsidiavimą – intervencija gali būti tiesioginė ir netiesioginė.

Analizuotoje literatūroje žemės ūkio sektoriaus rėmimo tematika pagrindinės žemės ūkio politikos priemonės (instrumentai) grupuojamos įvairiai. Andreosso-O’Callahan (2003) išskiria dvi plačias žemės ūkio politikos priemonių kategorijas: pirmoji kategorija siejama su žemės ūkio produktų *kainų manipuliavimu* (pvz., subsidijos gamintojams (kaip ES atveju), subsidijos vartotojams (kaip besivystančių šalių atveju)), o antroji – su žemės ūkio *struktūrine politika* (priemonės, taikomos ilguoju laikotarpiu, kuriomis siekiama padidinti žemės ūkio veiklos efektyvumą). Andreosso-O’Callahan (2003) pastebi, kad struktūrinė politika jau radikaliai pakeitė žemės ūkio sektoriaus pobūdį kai kuriose Europos valstybėse (pvz., ryški pažanga sektoriaus modernizavimo srityje pastebima pietinėje Europos dalyje, vykdomi ir baigti privatizacijos procesai buvusiose planinės ekonomikos šalyse rytų ir centrinėje Europoje). Pabrėžiama, kad struktūri-

nės paramos priemonės taip pat gali apimti subsidijas investicijoms, mokymuisi, tyrimų ir infrastruktūros plėtrai, taip pat gali būti naudojamos ūkininkų išėjimo į pensiją bei žemės reformų schemas.

Autorė Poczta-Wajda (2015) žemės ūkio politikos priemones skirsto į *rinkos instrumentus*, kuriais daromas poveikis žemės ūkio produktų pasiūlai ir paklausai, bei *ne rinkos instrumentus*, kurie daugiausia naudojami siekiant daryti poveikį žemės ūkio produktų pasiūlai ir ūkininkų pajamoms. Ūkininkų bei ūkių darbuotojų pajamos priklauso nuo daugelio veiksnių, veikiančių žemės ūkio sektoriuje sukuriama pridėtinę vertę, gamybos apimtį, kainų lygį, darbo jėgą bei pelną (žr. 3 pav.).

3 pav. Ūkio pajamas vienam darbuotojui lemiantys veiksniai

Šaltinis: Poczta-Wajda (2015), 12 p.

Kaip matyti 3 pav., naudojant ne rinkos instrumentus ūkio darbuotojų pajamos yra veikiamos per investicijas į žemės ūkio aplinką, produktų pasiūlos valdymą, kainų valdymą bei tiesioginius išmokų pervedimus. Šios priemonės gali atitinkamai padidinti ar sumažinti gamybos vieneto pridėtinę vertę, gamybos apimtį ir produktų kainas. Rinkos instrumentų tikslas yra padėti geriau struktūrizuoti žemės ūkio rinkas, padėti ūkininkams geriau ir greičiau reaguoti į rinkų sutrikimus. Tam naudojamos tokios priemonės, kaip intervencinis produktų supirkimas, sandėliavimo pagalba, eksporto grąžinamosios išmokos, kita išskirtinė parama. Rinkos priemonės yra administruojamos ES nacionalinių valdžios institucijų paskirtų mokėjimo agentūrų (Europos Komisija, 2019).

Autorius Sumner (2016) išskiria tokias žemės ūkio sektoriaus rėmimo formas:

1. tiesioginės išmokos ūkininkams ir žemės savininkams;
2. kainų parama, atliekama per vyriausybinis pirkimus;

3. nuostatos, reguliuojančios minimalias kainas pagal vietovę, produktų galutinio vartojimo paskirtį ar kitas savybes;
4. derliaus draudimo, draudimų nuo gamtinių stichijų, rinkodaros, drėkinimo sistemų ir kt. subsidijavimas;
5. eksporto subsidijos;
6. importo barjerai – kvotos, tarifai, reguliavimas.

Žemės ūkio tiesioginių subsidijų sistemą sudaro tiesioginiai lėšų pervedimai iš valstybės biudžeto ar tikslinių fondų ūkininkams, kai lėšos pervedamos apeinant rinkos mechanizmus (Poczta-Wajda, 2015). Pagrindinis tiesioginių subsidijų tikslas – remti ūkininkų pajamas (Europos Komisija, 2019). Europos Sąjungoje tiesioginį subsidijavimą finansuoja du fondai: Europos žemės ūkio garantijų fondas (EŽŪGF), kuris, visų pirma, finansuoja tiesiogines išmokas ūkininkams bei žemės ūkio rinkų reguliavimo priemonių įgyvendinimą, bei Europos žemės ūkio fondas kaimo plėtrai (EŽŪFKP), kuris bendrai finansuoja valstybių narių kaimo plėtros programas. EŽŪFKP, kurio bendras biudžetas yra beveik 100 mlrd. eurų 2014–2020 m. laikotarpiui, skirtas stiprinti ES žemės ūkį, miškininkystės sektorių ir kaimo vietas. Pažymėtina, kad paramai skirtos lėšos iš minėtų fondų nepervedamos tiesiogiai išmokų gavėjams, tiesiogines išmokas administruoja nacionalinių valdžios institucijų paskirtos mokėjimo agentūros. Tam tikromis sąlygomis valstybės narės gali nuspręsti sumažinti tiesioginės išmokos sumą ir nutarti pagrįsti išmokas produkcijos ar gyvulių kiekiu (Europos Komisija, 2019).

Tiesioginis subsidijavimas gali būti įvairių formų, priklausomai nuo ryšio su esamu gamybos lygiu ar esamu kainų lygiu. Tiesioginės subsidijos yra paprastai mokamos ryšium su specifiniu ūkinės veiklos rezultatu (pvz., gyvulių skaičiumi, apsejama plotu ir pan.) arba specifiniu kainų lygiu. Gaudami tiesiogines išmokas, ūkininkai, savo ruožtu, įsipareigoja vykdyti žemės ūkio veiklą laikydamiesi maisto saugos, aplinkosaugos, gyvūnų gerovės standartų bei išlaikyti naudojamą žemę tinkamos aplinkosauginės bei agronominės būklės (Europos Komisija, 2019). Viena iš pirmųjų tiesioginio subsidijavimo formų buvo kompensacijos, t. y. išmokos, susijusios su skirtumu tarp žemesnės rinkos kainos ir valstybės garantuotos kainos. Šios išmokos paprastai buvo mokamos su sąlyga, kad produkcija bus realizuojama vietinėje rinkoje. Pasiūlos kontrolės priemonės, tokios kaip nederbamos žemės laikymas, gamybos kvotos ir pan., dažnai vykdomos kartu su kainų palaikymo programomis. Be to, labiau pasiturinčių šalių vyriausybės teikia paramą žemės ūkio tyrimams, žemės ūkio bei kaimo vietovių infrastruktūros plėtrai.

Hansen (2016) pastebi, kad intervencija į žemės ūkio sektorių per žemės ūkio politikos priemones dažnai vyksta per rinką, ypač kai siekiama pagerinti ar stabilizuoti ekonomines sąlygas, todėl konkrečių priemonių pasirinkimas siejamas su užsibrėžtais tikslais. Vykdydamos žemės ūkio politiką, išsivysčiusios šalys daugiausia siekia:

- padidinti ūkininkų ir žemės ūkio darbuotojų pajamas;
- perskirstyti ūkininkų pajamas;
- padidinti sektoriaus produktyvumą;
- padidinti produktų apdorojimo ir rinkos grandinės procesų efektyvumą;
- reguliuoti pasiūlą ir užtikrinti kainų stabilumą;
- paspartinti kaimo regionų plėtrą bei pagerinti demografinę situaciją;
- spręsti aplinkosaugos problemas;
- skatinti eksportą, užimtumą, pridėtinės vertės kūrimą.

Šiems tikslams įgyvendinti naudojama daug įvairių instrumentų. Kai kurie iš jų gali būti naudojami siekiant net keleto tikslų, tuo tarpu kiti gali padėti pasiekti vieną tikslą, tačiau riboti kitų tikslų įgyvendinimą. Pagrindinius vyriausybių intervencijos į žemės ūkio sektorių instrumentus Hansen (2016) grupuoja taip:

1. kainų rėmimas – tai aukštesnių nei, pavyzdžiui, pasaulio rinkose, žemės ūkio produktų kainų palaikymas;
2. neefektyvumo išmokos – tai iš mokesčių mokėtojų surinktų lėšų (kitaip tariant, biudžeto lėšų) dalies pervedimas ūkininkams priklausomai nuo pagaminamos produkcijos apimtys, siekiant sumažinti skirtumą tarp globalios rinkos kainos ir tikslinės kainos vietinėje rinkoje;
3. paramos priemonės, derinamos su gamybos veiksniais (tai išmokos už įvairios paskirties žemę, išmokos, priklausančios nuo galvijų skaičiaus, finansinė parama, kitos ūkininkų kaštus mažinančios paramos priemonės);
4. tiesioginė parama, derinama su kitais veiksniais (parama plėtrai, parama aplinkos ir kraštovaizdžio apsaugai, parama struktūrinių pokyčių skatiniui, parama ekonominei kaimo regionų plėtrai);
5. parama, visiškai atsieta nuo gamybos (kompensacijos už sausrų, potvynių ir kitų stichinių nelaimių padarytus nuostolius, papildomos pajamos, vienkartinės išmokos, ankstyvojo ūkininkų išėjimo į pensiją schemas).

Žinoma, galima aptikti ir kitokių vyriausybės intervencijos į žemės ūkio sektorių instrumentų, kurie nors ir nepadedą pasiekti anksčiau minėtų tikslų tiesiogiai, tačiau gali būti naudojami norint sumažinti žemės ūkio produktų pasiūlą ir / ar kaštus (pvz., kvotos, atidėjimai ir kt.).

Dar viena dažnai naudojama žemės ūkio paramos instrumentų klasifikacija buvo pasiūlyta derybų su Pasauline prekybos organizacija metu. Pagal šią klasifikaciją žemės ūkio paramos instrumentai skirstomi į tris pagrindines grupes:

1. eksporto subsidijos;
2. rinkos prieigą ribojantys instrumentai;
3. vidaus paramos instrumentai.

Eksporto subsidijos. Eksportas gali būti subsidijuojamas panaudojant tiesioginius instrumentus (pvz., biudžeto subsidijas kainų globaliose rinkose šoko sumažinimui, eksporto kreditus ir garantijas, kt.) bei paslėptus (netiesioginius) instrumentus (pvz., kaštų kompensavimo priemonės, rinkos tyrimus, reklamą, profesionalius mokymus, ne žemės ūkio operacijų vykdymo palengvinimą ir kt.). Eksporto subsidijavimas sąlygoja žemės ūkio produktų kainų kilimą, mažina vartojimo lygį bei pasiūlos augimą vietinėse rinkose, tačiau jis didina žemės ūkio produktų pasiūlą tarptautinėse rinkose. Be to, eksporto subsidijavimas iškraipo konkurencijos sąlygas, kadangi leidžia eksportuotojams iš išsivysčiusių šalių parduoti žemės ūkio produktus pasaulinėse rinkose pigiau, o eksporto subsidijavimas besivystančiose šalyse, kurių biudžetas yra ribotas, yra ypač sudėtingas, tad besivystančių šalių eksportuotojams tampa sudėtinga konkuruoti su išsivysčiusių šalių eksportuotojais. Besivystančiose šalyse daugiausia naudojamos eksporto kaštų kompensavimo priemonės, tačiau jos sukelia problemų dėl pasiūlos pertekliaus (Poczta-Wajda, 2015).

Iki 2013 metų ES taip pat plačiai naudojo eksporto subsidijavimo priemones. 2011–2012 metais bendroji eksporto subsidijų vertė ES siekė 190 mln. JAV dolerių, o pasaulyje – 500 mln. JAV dolerių (Díaz-Bonilla, Harris 2014). Eksporto subsidijų administracinė kontrolė ES buvo vykdoma per eksporto licencijas. ES teikė subsidijas grūdų, pieno produktų, kiaulienos, ryžių, jautienos, veršienos, cukraus, vaisių ir daržovių eksportui. Tačiau dabartiniu metu daugiausia remiamasi paslėptomis (netiesioginėmis) eksporto subsidijavimo formomis, tokiomis, kaip konkurencijos ir tarptautinio bendradarbiavimo rėmimas, vyriausybės ir nevyriausybės eksporto garantijos, maisto paramos programos (t. y. maisto produktų tiekimas regionams, kuriuose gyventojai jaučia maisto trūkumą). Tai reiškia, kad ES ėmėsi formalių žingsnių 2015 m. Nairobio (Kenija) Pasaulinės prekybos organizacijos ministrų konferencijos sprendimui eliminuoti ūkininkų eksporto subsidijavimą įgyvendinti (Europos Komisija, 2017). Eliminuojuant eksporto subsidijas, didesnis spaudimas tenka vietinėms kainų palaikymo programoms. Pagal eksporto subsidijų eliminavimo scenarijų šalių vidaus politika turės būti pritaiky-

ta prie mažėjančių vidaus kainų. Vis dėlto, užuot leidusios vidaus kainoms kristi, šalių vyriausybės gali nutarti imtis kitų kainas palaikančių politikos priemonių, tokių kaip pasiūlos kontrolė, alternatyvios eksporto konkurencijos programos ir kt. (Tarptautinio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija, 2015).

Rinkos priegią ribojantys instrumentai. Instrumentai, ribojantys priegią prie tam tikrų rinkų, yra žemės ūkio politikos dalis, kuria siekiama riboti eksporto srautus į tam tikrą šalį. Iš svarbiausių rinkos priegią ribojančių instrumentų pažymėtini tokie, kaip muitinės apsauga, kiekybiniai kontingentai, embargai, kompensacijos, savanoriškas eksporto ribojimas, diskrecinis importo licencijavimas, administraciniai ir komerciniai barjerai. Šiuo metu dažniausiai naudojamos rinkų apsaugos priemonės yra importo tarifai ir muitinės kvotos. Pagrindinis muitinės tarifų naudojimo tikslas yra išlaikyti vidaus kainų lygį aukštesnį, nei pasaulio vidurkis. Kitaip tariant, muitinės tarifai didina importuojamų prekių kainas siekiant išlaikyti vietinės rinkos konkurencinį pranašumą. Tuo pat metu nacionalinių produktų pardavimas laikomas prioritetu importuojamų produktų pardavimo atžvilgiu ((Poczta-Wajda, 2015). Tai viena plačiausiai naudojamų priemonių remiant įvairių rūšių produktų, įskaitant ir žemės ūkio produktus, realizaciją.

Vis dėlto, ekonominiu požiūriu, muitinės tarifai daro neigiamą poveikį tiek importuojančių, tiek eksportuojančių šalių socialinei gerovei, kadangi gamybos veiksniai yra lokalizuojami vietose, kuriose jie nėra iki galo išnaudojami. Nepaisant to, šis instrumentas yra vertinamas palankiau, nei kiti rinkos priegią ribojantys instrumentai, tad Pasaulio prekybos organizacija (2019) siūlo šalims narėms pakeisti kitus rinkų apsaugos instrumentus muitinės tarifų atitikmenimis, kad taip ribojimai žemės ūkio produkcijai būtų aiškesni. Muitinės kvotų esmė yra ta, kad leidžiama importuoti tam tikrus kiekius produktų (kartais nustatytos vertės produktų) iš atrinktų šalių, pasitelkiant lengvatinius muitinės tarifus ar net šių tarifų netaikant (Hansen, 2016). Produktų, viršijančių nustatytą kiekį ar vertę, importas net iš atrinktų šalių tampa apmokestinimo objektu pagal bazinį muitinės tarifų lygį.

Vidaus paramos instrumentai. Tai trečioji ir didžiausia žemės ūkio politikos instrumentų grupė žemės ūkio sektoriaus rėmimui šalies viduje. Vidaus paramos instrumentai yra daugiausia skirti rinkos santykių reguliavimui bei komercinių ryšių su trečiosiomis šalimis reguliavimui konkrečioje šalyje. Vidaus paramos priemonėmis pasiekiamas rezultatas yra tas, kad gaunamos kitokios rinkos prekybos apimtys, nei būtų gautos veikiant tik rinkos mechanizmams.

Vidaus paramos priemonių žemės ūkiui rinkinys apima mechanizmus, turinčius įtakos žemės ūkio produktų pasiūlai, jų kainoms, paklausai bei ūkininkų pajamoms. Pagrindiniai šios grupės instrumentai yra produktų pertekliaus supirkimas ir sandėliavimas, gamybos ribojimas, vartojimo subsidijavimas, kainų garantijos sistemos, tiesioginės subsidijos bei žemės ūkio kreditų finansavimas (Poczta-Wajda, 2015). Vidaus paramos instrumentai taip pat apima viso sektoriaus paramos priemones tiesiogiai nesikišant į funkcionuojančius rinkos mechanizmus. Tai infrastruktūros plėtros bei kaimo plėtros programos, kaimo vietovių struktūrinės transformacijos programos (Sumner, 2016). Pastarosiomis priemonėmis žemės ūkio sektoriuje palaikomi biologiniai procesai, teikiamos konsultacijos, atliekami tyrimai, vykdomas švietimas, rinkodara, teikiamos rėmimo priemonės, kartais naudojami išėjimo į pensiją planai, pasitelkiamos aplinkos apsaugos, regioninės paramos, struktūrinio reguliavimo priemonės. Išlaidos minėtiems instrumentams sudaro tik nedidelę viešųjų išlaidų žemės ūkio sektoriui dalį, nors išsivysčiusiose šalyse ši dalis palaipsniui didėja.

Pasaulio prekybos organizacijos derybiniuose forumuose vidaus paramos priemonės žemės ūkio sektoriaus rėmimui skirstomos į tris pagrindines grupes, vadinamąsias tris paramos priemonių „dėžutes“: „gintarinę dėžutę“, „mėlynąją dėžutę“ ir „žaliąją dėžutę“, priklausomai nuo kiekvienai dėžutei priskiriamų priemonių įtakos gamintojų sprendimams ir rinkos pusiausvyrai.

„Gintarinei dėžutei“ priskiriamos priemonės, turinčios įtakos gamybos lygiui bei tiesiogiai iškreipiančios rinkos procesus. Tai instrumentai, tiesiogiai susiję su gamyba: intervencinės kainos, subsidijos produkcijos vienetui, subsidijos gamybos veiksniams ir pan. (Petetin, 2018). Kadangi šie instrumentai tiesiogiai veikia žemės ūkio produktų gamybos apimtį, jiems taikomi apribojimai. Tačiau 32 Pasaulio prekybos organizacijos šalys narės (įskaitant ir ES) gali naudotis didesne parama, nei leidžiamas lygis, kadangi PPO yra įtvirtinta bendroji visuminės paramos (angl. a ‘Total Aggregate Measurement of Support’ (Total AMS)) suma. Europos Sąjungai ši bendroji suma siekia apie 72 mlrd. eurų, ir šiuo metu ES išnaudoja tik apie 10 proc. bendrosios sumos „gintarinės dėžutės“ paramos instrumentams (didžioji dalis – apie 70 mlrd. eurų, arba apie 90 proc. – bendrosios sumos išnaudojama „žaliosios dėžutės“ instrumentams, kurie bus aptarti vėliau).

„Mėlynajai dėžutei“ priskiriamos ūkininkų tiesioginės paramos priemonės, kurių tikslas – riboti gamybos apimtį (pvz., subsidijos už tai, kad žemė nebebus kultivuojama, išmokos už šienaujamas pievas ir kt.). „Mėlynosios dėžutės“ ins-

trumentais sukuriamos išmokų „lubos“ (t. y. fiksuotos išmokos, mokamos nuo vieneto, ploto ar derliaus), taip sumažinant rinkos iškraipymus (Petetin, 2018). Dažnai laikomasi prielaidos, kad šios subsidijos turi būti pagrįstos susitarimu dėl konkrečių žemės plotų, derliaus dydžio, turi būti mokama daugiausia už 85 proc. pradinio gamybos lygio ar už pastovų skaičių ūkio gyvulių (Poczta-Wajda, 2015). ES atveju „mėlynosios dėžutės“ išmokų bendroji suma nėra ribojama (Petetin, 2018).

„Žaliosios dėžutės“ priemonės neturi tiesioginės įtakos žemės ūkio produktų gamybos lygiui arba ši įtaka yra labai maža. Šiai dėžutei priskirtinos tokios priemonės, kaip tiesioginės pajamų išmokos netradiciniams gamintojams, struktūrinės adaptacijos pagalba ūkininkams teikiant investicijas, išmokos pagal aplinkosaugos programas, išmokos pagal regioninės plėtros programas, vyriausybės finansinis dalyvavimas pajamų draudimo ir kitose ūkininkų pajamų apsaugos programose, išmokos ryšium su stichinėmis nelaimėmis, derliaus draudimas, viešojo sektoriaus programos – tyrimai, apsauga nuo parazitų, ligų, mokymai, konsultavimas, agrotechninių žinių propagavimas ir populiarinimas, rinkodaros ir rėmimo paslaugos, infrastruktūrinio pobūdžio paslaugos ir kt. (Poczta-Wajda, 2015). Šios subsidijos mokamos iš biudžeto išteklių, tačiau jos neturi sąlygoti jokių rinkos iškraipymų (kraštutiniu atveju gali sąlygoti tik minimalius rinkos iškraipymus) (Petetin, 2018), todėl negali lemti didesnių žemės ūkio produktų kainų vartotojams bei negali apimti rinkos kainų palaikymo mechanizmų (Poczta-Wajda, 2015). ES „žaliosios dėžutės“ instrumentų naudojimas leidžiamas be apribojimų pagal parengtas programas.

Pažymėtina, kad jeigu naudojama daug instrumentų, kartais sudėtinga priskirti juos vienai iš minėtų kategorijų, kadangi šie instrumentai gali daryti poveikį tiek žemės ūkio produktų kainoms, tiek pasiūlai bei paklausai. Visos minėtos politinės-ekonominės intervencijos priemonės turi įtakos rinkos procesams, nors vienų instrumentų poveikis rinkai yra silpnesnis, kitų – stipresnis. Pastaruoju metu laipsniškai atsisakoma kainų palaikymo ir pasiūlos stimuliavimo mechanizmų – tiesioginio pajamų subsidijavimo, gamybos ribojimo, infrastruktūros investicijų, darbo jėgos nutekėjimo iš žemės ūkio sektoriaus ir kt., kurie laikomi stipriai veikiančiais rinką ir sukeliančiais daug problemų, tokių, kaip dideli fiskaliniai kaštai ir produkcijos perviršis. Taip pat pastebimi paramos instrumentų skirtumai atsižvelgiant į poreikį finansuoti, poveikį gamybai ir prekybai, sektoriuje vykstančių procesų skaidrumą ir kt. (Hansen, 2016). Vis didesnė parama ūkininkams skiriama aplinkosaugos tikslais: agrarinės aplinkosaugos schemas

pagal ES bendrosios žemės ūkio politikos antrosios pakopos (angl. Second Pillar) principus palaipsniui tampa vis svarbesniais žemės ūkio sektoriaus rėmimo instrumentais, skatinančiais ūkininkus laikytis tvarios verslo praktikos bei išlaikyti agrosistemas, kurioms be tikslinės paramos grėstų pavojus išnykti (Pasaulio banko grupė, 2014; Porter et al., 2014). Hansen (2016) tyrimo duomenimis, paramą aplinkos apsaugai pastaraisiais metais gauna apie 35 proc. Tarptautinės ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos šalių ūkininkų, kai 1986–1988 metais ją gavo tik apie 4 proc. ūkininkų. Papildomais instrumentais čia tampa pilietinės visuomenės iniciatyvos bei privataus sektoriaus projektai bei išipareigojimai.

Kadangi, kaip pabrėžia Estrada et al. (2017), šiuo metu paramos instrumentų įgyvendinimui skiriama didžiausia ES biudžeto dalis, yra itin svarbu užtikrinti, kad paramai skiriamos sumos būtų panaudotos tikslingai. Šiuo tikslu diegiamos įvairios paramos valdymo ir tikrinimo sistemos, kurios leidžia pagrįsti, kad sumos yra išleidžiamos tinkamai, bei leidžia identifikuoti nepagrįstų ir neteisėtų mokėjimų atvejus. Paramos valdymo ir tikrinimo sistemų įgyvendinimui naudojamos įvairiomis funkcijomis ir parametrais (ortografais, palydovų ir aeronautraukomis, drėkinimo žemėlapiais, ekologinės vertės ataskaitomis ir kt.).

1.5.4. Intervencijos instrumentų ekonominis poveikis

1.5.4.1. *Intervencijos instrumentų įtaka žemės ūkio subjektų ekonominiams sprendimams*

Intervencijos instrumentų įtaka žemės ūkio sektoriaus subjektų ekonominiams sprendimams gali skirtis, priklausomai nuo gaunamų subsidijų formos, t. y. jų ryšio su tam tikra vidaus paramos instrumentų „dėžute“. Kiekvienas subjektas, kuris maksimizuoja savo pelną, bando atsakyti į du klausimus:

1. Ar gamyba yra pelninga?
2. Koks yra optimalus gamybos lygis? (Poczta-Wajda, 2015).

Ūkininkų pajamos gali būti kintamos (jeigu jos priklauso nuo esamo gamybos lygio ir pardavimų) arba pastovios (jeigu jos nepriklauso nuo pardavimų ir nėra susijusios su esamu gamybos lygiu). Vykdomų operacijų kaštai taip pat gali būti kintami arba pastovūs. Trumpuoju laikotarpiu, kai dalis kaštų yra fiksuoti ir ūkininko pajamos taip pat yra iš dalies fiksuotos, žemės ūkio subjektų ekonominiai sprendimai priimami remiantis ryšiu tarp kintamų išlaidų (kaštų) ir kintamų pajamų. Tuo tarpu ilguoju laikotarpiu, kai visi kaštai ir pajamos įgy-

ja kintamą formą, žemės ūkio subjektas priima sprendimus remdamasis ryšiu tarp bendrųjų išlaidų (kaštų) ir bendrųjų pajamų. Jeigu skirtumas tarp kintamų pajamų ir kintamų išlaidų trumpuoju laikotarpiu yra teigiamas, žemės ūkio subjektas nusprendžia tęsti veiklą, net jeigu skirtumas tarp bendrųjų pajamų ir bendrųjų išlaidų yra neigiamas. Tuo tarpu ilguoju laikotarpiu žemės ūkio subjektas nutars tęsti veiklą tik tuomet, jeigu skirtumas tarp bendrųjų pajamų ir bendrųjų išlaidų bus teigiamas (Galperin, Doporto Miguez, 2009). Dėl šios priežasties su esamu gamybos lygiu susijusios subsidijos turėtų būti traktuojamos kaip kintamos pajamos, tuo tarpu su esamu gamybos lygiu nesusijusios subsidijos turėtų būti laikomos fiksuotomis pajamomis. Vadinasi, su esamu gamybos lygiu susijusios subsidijos turi poveikį žemės ūkio subjektų trumpoju laikotarpio sprendimams, o su esamu gamybos lygiu nesusijusios subsidijos veikia žemės ūkio subjektų ilgojo laikotarpio sprendimus. Bet kuriuo atveju abiejų rūšių subsidijos gali iškreipti efektyvaus išteklių paskirstymo principus. Šio poveikio stiprumas priklauso nuo to, kiek stiprūs yra tam tikro instrumento ryšiai su gamybos lygiu. Išmokos, nepriklausančios nuo esamojo gamybos lygio, mažiau iškreipia žemės ūkio subjektų ekonominius sprendimus, ir atvirkščiai (Poczta-Wajda, 2015).

Pasak Anton (2001), vidaus paramos instrumentų įtaka žemės ūkio subjektų ekonominiams sprendimams gali pasireikšti trimis kryptimis. Vidaus paramos instrumentai gali sukelti:

- *statinį poveikį*, t. y. pakeisti santykinį produktų kainų lygį ir / arba sąnaudas, ir dėl to pasikeis išteklių paskirstymo principai;
- *rizikos poveikį*, t. y. apriboti pajamų nestabilumą ir taip sumažinti rizikos netoleravimo lygį;
- *dinaminį poveikį*, t. y. kai kurie instrumentai gali turėti įtakos žemės ūkio subjektų dabarties ar ateities sprendimams, ir dėl to gali pasikeisti gamybos apimtis. Didesnės pajamų garantijos ateityje stimuliuoja didesnes išlaidas investicijoms, o lūkesčiai dėl paramos programų ateityje skatina subjektus didinti esamą gamybos lygį.

Analizuojant grynai statinį poveikį, reikia pažymėti, kad žemės ūkio subjektų sprendimus labai iškreipia kainų palaikymo instrumentai, kadangi jie tiesiogiai skatina subjektus didinti gamybos apimtis. Kai kainos yra dirbtinai palaikomos, vartojimo kainos tampa aukštesnės, o vartojimo lygis nukrenta, ir tai gali sukelti produkcijos pertekliaus problemų. Tiesioginės išmokos, pagrįstos esama gamybos apimtimi, didina subjektų pajamas ir stimuliuoja juos didinti pasiūlą, tačiau

vartojimo kainos nedidėja. Išmokos, kurios nėra susijusios su esama gamybos apimtimi, didina subjekto pajamas, tačiau jos tiesiogiai neskatina subjekto didinti pasiūlą (Poczta-Wajda, 2015).

Vidaus paramos mechanizmų ir instrumentų įtakos vertinimas pastaruosiu metu tampa dar sudėtingesnis, jeigu žemės ūkio subjektas gamina (augina) skirtingus produktus, ir dėl to yra remiamas skirtingais instrumentais, kuriems būdingas skirtingas ekonominis poveikis. Remiantis Tarptautinio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos tyrimais (2001, 2005), žemės ūkio subjektų ekonominius sprendimus labiausiai veikia subsidijos, susijusios su kintamomis sąnaudomis, kainų palaikymu bei subsidijos, susijusios su esamu gamybos lygiu, tuo tarpu mažiausią poveikį gamybos lygiui turi subsidijos, susijusios su (ne)dirbamos žemės plotais.

Pasak Sumner (2016), ekonomistai kritikuoja subsidijų mokėjimą ūkininkams dėl keleto priežasčių. Pirma, subsidijos reiškia, kad dalis vartotojų ir mokesčių mokėtojų pajamų yra pervedamos ūkininkams bei žemės savininkams, kurie ne visada yra socialiai nepasiturintys. Antra, visuomenės požiūriu subsidijos reiškia grynuosius nuostolius, ir nematyti jokios aiškios socialinės naudos (Alston, James, 2002). Trečia, šios subsidijos trukdo laisvam tarptautinės prekybos žemės ūkio produktais vystymuisi, taigi yra susijusios su didesniais globaliosios ekonomikos kaštais (Sumner, 2005; 2016).

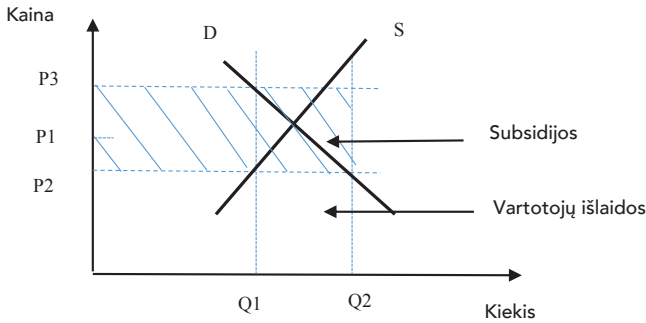
Subsidijų rėmėjai argumentuoja, kad subsidijos padeda stabilizuoti žemės ūkio produktų rinkas, padeda mažas pajamas uždirbantiems ūkininkams, padidina nepagrįstai mažą investicijų į ūkį grąžą, skatina kaimo regionų vystymąsi, atlygina už monopolio žalą žemės ūkio gamybos priemonių industrijoje, padeda užtikrinti nacionalinį maisto saugumą, atsveria subsidijų ūkininkams, kurias suteikia kitos šalys, poveikį ir kt. Tačiau minėtos naudos empiriniai įrodymai vis dar yra menki.

Subsidijų ūkininkams poveikis didele dalimi priklauso nuo pačių subsidijų formos. Pavyzdžiui, įrodyta, kad subsidijos už žemę didina nuomos kainą tokios žemės, kurios turėtojas įgyja teisę į išmokas. Kitaip tariant, subsidijos ūkininkams kai kuriais atvejais iš tiesų yra subsidijos žemės savininkams, o tai ne visuomet yra tas pats. Tokių intervencijos priemonių, kaip gamybos ar rinkodaros kvotų nustatymas bei paskirstymas rinkos vertė priklauso nuo programų, pagal kurias minėtos kvotos yra nustatomos ir paskirstomos, generuojamos naudos. Kai kvotos riboja gamybos apimtį, produktų kainos rinkoje kyla, o kartu kyla ir gamybos teisių, priskirtų kvotų savininkams, vertė (turimi galvoje atvejai, kai kvoto-

mis galima prekiauti rinkoje). Tokios kvotų programos dažnai tęsiasi ne vieną dešimtmetį (pvz., JAV tabako kvotų programa tęsiasi jau 6 dešimtmečius), ir yra įdomu tai, kad atsižvelgiant į programų ilgalaikiškumą, rinkoje parduodamų kvotų vertė yra tik maždaug keturis kartus didesnė nei metinė kvotos savininko nauda (Johnson, 1991). Tai reiškia, kad kvotų savininkai akivaizdžiai abejoja, ar naudos iš programų galės gauti ir ateityje.

Subsidijos stimuliuoja papildomą remiamų produktų gamybą: didėja paskatos naudoti retas, mažiau žemės ūkio veiklai tinkamas žemes, išnaudoti turimus gebėjimus ir gamybos veiksnius tam tikros rūšies produktams, tuo tarpu kiti produktai laikomi antraeilės svarbos. Vyriausybės programų specifiškumas lemia remiamų produktų gamybos stimuliacijos laipsnį. Tuo tarpu tikrosios ūkių rėmimo programos yra daug sudėtingesnės, nei išmokų, priklausančių nuo produkcijos vieneto, skyrimas ar paprastas kainų palaikymas. Todėl subsidijų, mokamų už tam tikros ūkinės kultūros derlių, panaikinimas neišvengiamai reikštų tos kultūros bendrojo derliaus sumažėjimą, kuris, ekonomistų skaičiavimais (Sumner, 2016), būtų daug didesnis, nei tuo atveju, jeigu subsidijos įvairių kultūrų derliams būtų panaikintos vienu metu.

Nereikia pamiršti, kad atskiri paramos instrumentai gali turėti netiesioginės įtakos žemės ūkio subjektų ekonominiams sprendimams, ir tiksliai suprasti įtakos kryptį bei mastą galima tik remiantis instrumentų taikymo patirtimi (geriausia – ilgalaikę). Neapibrėžtos įtakos instrumentams neabejotinai priskirtinos tiesioginės subsidijos, kurios nors ir nėra naujas paramos instrumentas, tačiau anksčiau nebuvo naudotos tokiu plačiu mastu, ir subsidijų formos nebuvo tokios įvairios, kaip šiuo metu. Tiesioginių išmokų mokėjimas siejamas tik su tam tikrais produktais. Išmokų dydis taip pat yra ribotas tiek gamybos ar ploto vieneto, tiek remiamų ūkininkų skaičiaus atžvilgiu. Tiesioginių išmokų sistema palaiko pagedaujama žemės ūkio subjektų pajamų lygį bei žemas maisto produktų kainas, o tai teigiamai veikia maisto produktų paklausą. Kadangi tiesioginės išmokos ūkininkams yra pervedamos tiesiogiai, tai leidžia laisviau funkcionuoti rinkos mechanizmui. Be to, tiesioginio subsidijavimo programos mažina kitų rūšių išorinės pagalbos žemės ūkio subjektams poreikį (pvz., reikia supirkti mažiau produkcijos pertekliaus, mažiau riboti gamybą ir pan.) (Cong, Brady, 2012). Ekonominis tiesioginių išmokų poveikis vaizduojamas 4 paveiksle.

4 pav. Ekonominis tiesioginių subsidijų poveikis

Šaltinis: Poczta-Wajda, 2015, 17 p.

4 paveiksle matyti, kad valstybės garantuota kaina P_3 yra aukščiau pusiausvyros kainos P_1 (taip yra dėl rinkos mechanizmų įtakos). Taip pat valstybės garantuota kaina atitinka pasiūlos lygį Q_2 ir vartojimo lygį Q_1 . Norint padidinti paklausą iki lygio Q_2 , kaina turi nukristi iki lygio P_2 . Taigi, tiesioginių išmokų suma produkcijos vienetui yra lygi skirtumui tarp valstybės garantuotos kainos P_3 ir kainos P_2 . Vartotojai gauna naudos dėl realios produktų kainos, kuri yra žemesnė už rinkos pusiausvyros kainą, tuo tarpu gamintojai gauna naudos tiek dėl didesnių gamybos apimčių, tiek dėl gaunamų išmokų.

Kadangi išmokos, priklausančios nuo esamo gamybos lygio (pvz., kompensacijos), dažnai sąlygoja pasiūlos perteklių bei skatina stambių ir stiprių ūkių formavimąsi, jų socialinis pagrįstumas yra diskutuotinas, ir paramos institucijoms tampa vis sunkiau įtikinti vartotojus ir mokesčių mokėtojus, kad tokios paramos žemės ūkio subjektams iš tiesų reikia. Siekiant neutralizuoti tiesioginių subsidijų įtaką nepagrįstam žemės ūkio produktų gamybos augimui, šios subsidijos gali būti skiriamos priklausomai nuo konkrečios gamybos apimties ar dirbamo žemės ploto dydžio fiksuotu laikotarpiu. Tai vadinamosios „atsietos“ išmokos (angl. *decoupled payments*). Kai šio tipo išmokos buvo pristatytos pirmą kartą, buvo manoma, kad jos turės minimalios įtakos esamiems ūkininkų sprendimams bei gamybos veiksmų naudojimui, kadangi jos buvo skaičiuojamos pagal istorinį dirbamos žemės plotą ir derlių, ir visai nesiejamos su esamais kainos, gamybos apimčių ir gamybos veiksmų naudojimo sprendimais (Peckham, Kropp, 2010). Šios išmokos net apibrėžiamos kaip mokėjimai, kurie nesukelia gamintojų ir vartotojų ekonominių sprendimų pokyčių (Poczta-Wajda, 2015). Šiuo

atveju tiesioginių išmokų dydis apskaičiuojamas pagal praėjusių metų gamybos apimties vidurkį ar dirbamos žemės plotą, ir tai suteikia ūkininkui laisvės priimti sprendimą dėl einamųjų metų gamybos apimties, kuris nėra susijęs su išmokų dydžiu. Minėtų išmokų tikslas yra remti žemės ūkio subjektus taip, kad nebūtų iškreiptas rinkos kainų, gamybos, vartojimo ir užsienio prekybos apyvartos lygis. Tai reiškia, kad atlikus išmokas produktų pasiūlos ir paklausos dydis tam tikroje rinkoje nesikeičia. Todėl „atsietos“ išmokos didina žemės ūkio subjektų orientaciją į rinką ir viso sektoriaus efektyvumą, mažina pasiūlos, paklausos ir prekybos iškraipymus ir kartu leidžia ūkininkams gauti papildomų pajamų.

Nepaisant to, egzistuoja keletas mechanizmų, pagal kuriuos „atsietos“ išmokos vis dėlto gali keisti gamybos sprendimus esamuju laikotarpiu. Pavyzdžiui, netikrumas dėl galimybės atnaujinti bazinį deklaruotą žemės plotą ir derlių, pagal kuriuos skaičiuojamos minėtos išmokos, gali skatinti ūkininkus didinti disponuojamos žemės plotą, keisti auginamas kultūras ar kitaip paskirstyti gamybos veiksnius (Peckham, Kropp, 2010; Moro, Sckokai, 2013). Remiantis Tarptautinės ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (2001) informacija, nors nuo esamo gamybos lygio atsietos išmokos nekeičia pasiūlos ir paklausos apimties, jos gali pakeisti pasiūlos ir paklausos kreivių formą. Pasak Baffes ir de Gorter (2005), šiose išmokose galima išžvelgti bandymą išlyginti įvairių šalių (tų, kuriose žemės ūkio sektorius yra remiamas, ir tų, kuriose žemės ūkio sektorius nėra remiamas) konkurencingumą, jos dažnai traktuojamos kaip alternatyvi žemės ūkio subjektų subsidijavimo forma, leidžianti vykdyti tarptautinius įsipareigojimus.

Taigi, ekonomistai vis dar ginčijasi dėl nuo esamo gamybos lygio atsietų išmokų poveikio ūkininkų ekonominiams sprendimams bei žemės ūkio produktų gamybos lygiui. Nors 1990–1995 metais nemaža dalis ekonomistų teigė, kad šios išmokos neturės įtakos esamo gamybos lygio sprendimams (Alston, Hurd, 1990; Borges, Thurman, 1994; Sumner, Wolf, 1996 ir kt.), šiuo metu, kai jau turima daugiau praktinės patirties, požiūris pasikeitė. Manoma, kad nuo esamo gamybos lygio atsieti mokėjimai gali būti nesusiję su gamybos apimties sprendimais tik tokiu atveju, *jeigu žemės ūkio rinkos yra tobulos bei veikia ūkininkų nuolatinės masto ekonomijos bei neutralaus požiūrio į riziką principai* (Sipilainen, Kumbhakar, 2010). Dabar vis daugiau ekonomistų pripažįsta, kad nuo esamo gamybos lygio atsieti mokėjimai iš tiesų yra susiję su ūkininkų gamybos apimties sprendimais dėl tokių priežasčių, kaip žemės pirkimo intensyvėjimas ir žemės kainos augimas, ūkininkų finansinio likvidumo bei mokumo didėjimas, jautrumo rizikai mažėjimas, lūkesčių dėl žemės ūkio politikos ateityje pokyčiai ir kt. (Moro, Sckokai, 2013).

1.5.4.2. *Poveikis ūkininkų gerovei, pasitikėjimui, lūkesčiams bei jautrumas rizikai*

Tiesioginių išmokų poveikis ūkininkų gamybos sprendimams priklauso nuo ūkininkų (ne)jautrumo rizikai. Jeigu ūkininkai yra jautrūs rizikai ir nenori jos prisiimti, tiesioginės išmokos gali sukelti vadinamąjį gerovės efektą (angl. *welfare effect*), t. y. išmokos padidina ūkininkų gerovę bei pakeičia jų požiūrį į riziką (Kravcakova-Vozarova, Kutulic, 2016). Gavę tiesiogines išmokas, ūkininkai gali nuspręsti didinti gamybą bei pasitelkti papildomų gamybos veiksmų, kurie iki išmokų gavimo atrodė pernelyg rizikingi (Roche, McQuinn 2004; Amare et al., 2015). Gerovės efektą galima paaiškinti remiantis klasikinais mikroekonomikos principais. Klasikinė pelno maksimizavimo problema išreiškiamą formule (Poczta-Wajda, 2015):

$$\text{Max}_Q \pi = P_T Q_T - C(Q_T) + S(Q_B), \quad (1)$$

kur:

π – pelnas

$P_T Q_T$ – bendrosios pajamos per laiką T,

$C(Q_T)$ – bendrieji kaštai per laiką T,

$S(Q_B)$ – subsidijų vertė, priklausanti nuo gamybos apimties laikotarpiu B.

Gamintojo pelnas apskaičiuojamas kaip skirtumas tarp bendrųjų pajamų ir bendrųjų išlaidų (kaštų) plus bendroji subsidijų vertė. Gamintojo pelnas maksimizuojamas, kai ribinės pajamos (MR) tampa lygios ribiniams kaštams (MC):

$$\text{MR} - \text{MC} = P - \frac{\delta C}{\delta Q} = 0 \quad (2)$$

Kadangi subsidijų vertė baziniu laikotarpiu (Q)_B priklauso nuo gamybos apimties, ji yra traktuojama kaip fiksuota pastovi vertė ir nėra pelno maksimizavimo sąlygos dalis. Tačiau gamintojo sprendimas gali pasikeisti, išanalizavus šiek tiek sudėtingesnę sprendimo optimizavimo atvejį – sprendimo priėmimą rizikos sąlygomis. Pagal tikėtinos naudos teoriją (angl. *expected utility theory*) verslininkai (analizuojamu atveju – ūkininkai), kurių sprendimo procese egzistuoja rizika, veikia taip, kad savo gaunamu pelnu maksimizuotų tikėtiną naudos funkcijos vertę (Gomez-Limon et al., 2002; Just, Peterson, 2010). Tikėtinos naudos teorija aiškina, kaip individai elgiasi rizikos sąlygomis. Šioje teorijoje daroma prielaida, kad individai veikia pagal naudos funkciją, t. y. tam tikrą galimų alternatyvų rin-

kinį, o rizikos sąlygomis privalo rinktis atsitiktinius įvykius, siekdami maksimizuoti tikėtiną naudos funkcijos vertę:

$$\text{Max}_Q EU(\pi) = E[U\{P_T Q_T - C(Q_T) + S(Q_B)\}] \quad (3)$$

Tuomet naudos maksimizavimo sąlyga išreiškiama įvertinant ir subsidijų vertę:

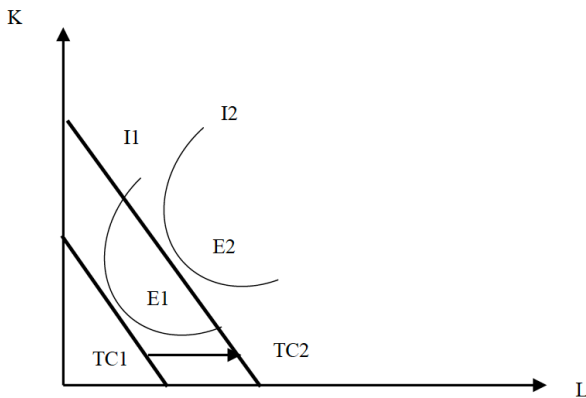
$$\text{MR} - \text{MC} = E[U'(\pi) \left(P - \frac{\delta C}{\delta Q} \right)] = 0 \quad (4)$$

Kadangi subsidijų vertė nėra eliminuojama iš pelno maksimizavimo sąlygos diferenciacijos metu, ji gali paveikti gamybos apimties sprendimą rizikos sąlygomis. Tai reiškia, kad nuo gamybos apimties atsietos išmokos didina ūkininkų gerovę ir skatina juos prisiimti riziką (Meyer, 2002; Poczta-Wajda, 2015).

Ūkininkų nenorą prisiimti riziką taip pat gali menkinti pajamų nestabilumo mažinimas (vadinamasis pasitikėjimo poveikis (angl. confidence effect)). Dėl generuojamo pastovaus tiesioginių pajamų srauto nuo gamybos apimties atsietos išmokos sumažina verslo netikrumo laipsnį, taigi, subsidijavimas tampa tam tikra ūkininkų draudimo forma (Banga, 2014). Didelė dalis empirinių tyrimų (Skokai, Moro, 2006; Serra et al., 2011; Just, Peterson, 2010; Just, 2011; Poczta-Wajda, 2015 ir kt.) patvirtina, kad tiesioginės subsidijos, įskaitant ir nuo gamybos apimties atsietas išmokas, gali daryti poveikį ekonominiams žemės ūkio produktų gamintojų sprendimams (sumažinti jų jautrumą rizikai), tačiau daugelis mirtų autorių mano, kad tiesioginio subsidijavimo poveikis ekonominiams žemės ūkio produktų gamintojų sprendimams yra palyginus menkas. Kita vertus, Tarpautinės ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (2005) tyrimas atskleidė, kad vadinamasis pasitikėjimo poveikis turi didesnės įtakos ūkininkų sprendimams, negu gerovės poveikis (angl. *wealth effect*), o kai kuriais atvejais pasitikėjimo poveikis gali būti net stipresnis už kainų palaikymo poveikį (angl. *price support effect*). Henderson ir Kauffman (2013) pastebi, kad ūkininkų gerovė didėja kartu su didėjančia žemės verte. Kaip ir ne žemės ūkio veikla užsiimančios namų ūkiai, ūkininkai istoriškai naudojami sukauptą gerovę tam, kad galėtų palaikyti vartojimą ir investicijas, kai pajamos išsenka. Laikotarpiu, kai uždirbamos mažos pajamos, ūkininkai naudoja sukauptą gerovę kapitalinių investicijų finansavimui (pvz., pastatų statybai, transporto priemonių ir įrengimų įsigijimui ir pan.). Vadinasi, gerovės efektas žemės ūkio sektoriuje dažnai sąlygoja ženklų skolų ir finansinio svėro padidėjimą. Kainų palaikymo poveikis pasireiškia rizikos dėl kintančių žemės ūkio produktų kainų sumažinimu, tačiau tuo pat metu

dirbtinis kainų palaikymas gali iškraipyti gamybos veiksnių paskirstymą pagal pasiekiamą produktyvumo lygį (Krishnaswamy, 2017).

Tiesioginės išmokos taip pat gali daryti poveikį ūkininkų sprendimams tuomet, kai ūkininkų požiūris į riziką yra neutralus, kadangi nuo gamybos apimties atsietos išmokos didina ūkininkų mokumą. Generuodamos pastovius pajamų srautus, nepriklausančius nuo rinkos sąlygų ir gamybos lygio, šios išmokos didina ūkininkų prieigą prie kreditų / kapitalo, ir todėl gali pakeisti jų esamus gamybos sprendimus. Be to, didėjantis finansinis likvidumas mažina su gamybos kreditavimu susijusius kaštus, kurie kartu su mažėjančio vartojimo tendencija pajamų augimo sąlygomis yra stimulus investicijoms (Roe et al., 2002; Sumner, 2016). Kituose empiriniuose tyrimuose (Rude, 2000; Benjamin, Phimister, 2002; Vercammen, 2003) patvirtintas teigiamas ryšys tarp investicijų į žemės ūkį, pinigų srautų ir mažėjančių kredito kaštų. Tiesioginės subsidijos, didinančios ūkininkų pajamas bei suteikiančios prieigą prie papildomo finansavimo, leidžia ūkininkams įsigyti daugiau gamybos veiksnių, todėl mažina gamybos potencialo ribotumo lygį (didina gamybos potencialą). Tiesioginių subsidijų poveikis gamintojo optimaliam gamybos lygiui ilguoju laikotarpiu iliustruojamas 5 pav.

5 pav. Gamintojo optimalaus gamybos lygio pokytis gaunant tiesiogines subsidijas

Šaltinis: Pocza-Wajda, 2015, 21 p.

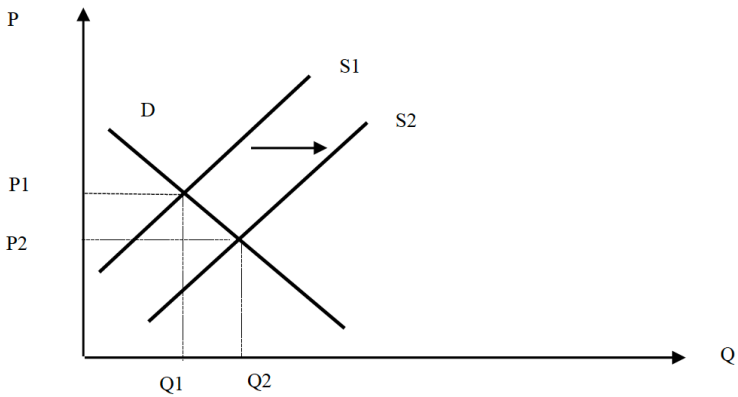
5 pav. matyti, kad tiesioginės subsidijos padidina gamintojo (ūkininko) galimybes nuo lygio TC_1 iki lygio TC_2 kryptimi, priešinga koordinačių sistemos pradžiai. Tiesioginės subsidijos leidžia pasiekti didesnę gamybos izokvantę I_2

bei kitas darbo ir kapitalo kombinacijas, išsidėsčiusias izokvantėje I_1 . Laikantis prielaidos, kad darbo ir kapitalo kaštai išlieka pastovūs, ūkininkas turi galimybę įsigyti daugiau kapitalo (K) ir / arba darbo (L), o tai sąlygoja gamybos lygio padidėjimą. Didesnis finansinio kapitalo lygis jo kainos atžvilgiu bei didesnės gamybos perspektyvos byloja apie galimybę didinti investicijas į fizinį kapitalą (modernias mašinas, įrengimus, gamybos technologijas) (Grimshaw, Kala, 2011; Bosc et al., 2018).

Nuo gamybos apimties atsietos tiesioginės subsidijos gali padėti sektoriuje išsilaikyti ūkininkams, kurie yra atsidūrę ant pelningos veiklos ribos. Šie ūkininkai tęsia gamybą, kadangi tiesioginės subsidijos leidžia jiems greitai padengti fiksuotus kaštus. Jeigu negautų išmokų, šie ūkininkai greičiausiai priimtų sprendimą nutraukti žemės ūkio produktų gamybą bei perkelti turimus gamybos veiksmui kitai paskirčiai (Kropp, Katchova 2011). Šis reiškinys sąlygotų uždelstus struktūrinius pokyčius žemės ūkio sektoriuje.

Kaip pastebi Banga (2014), ūkininkai puoselėja tam tikrus lūkesčius paramos programų atžvilgiu ir suvokia, kad ateityje tiesioginis subsidijavimas gali būti atnaujintas. Kadangi didesnis dabartinis gamybos lygis gali tapti reikšmingu veiksmu ateities subsidijoms gauti, ūkininkai gali nuspręsti padidinti gamybos apimtį, siekdami maksimizuoti savo ateities pajamų vertę (Banga, 2014). Key et al. (2006) įrodė, kad Amerikos ūkininkai, dalyvavę vyriausybės vykdomose subsidijavimo programose, padidino savo dirbamų žemių plotus nuo 38 iki 59 proc. Sckokai ir Anton (2005) bei Moro ir Sckokai (2013) nuo gamybos apimčių atsietų išmokų tyrimai parodė, kad Europos Sąjungoje išmokos, susijusios su žemės plotais, turi didesnės teigiamos įtakos žemės išlaikymui, nei žemės ūkio produktų kainų palaikymui. Bet kuriuo atveju pastebima, kad ūkininkai, bandydami numatyti ateitį, imasi panašių veiksmų, kurie gali turėti įtakos jų esamai gamybos apimčiai. Lūkesčiai paramos programų atžvilgiu ateityje bei galimi paramos programų pakeitimai gali paskatinti ūkininkus padidinti gamybą ir įsigyti žemės (Bhaskar, Beghin, 2010).

Tiesioginis subsidijavimas (investicijų rėmimas, su aplinkos apsauga susijusios išmokos, struktūrinės programos, konsultacinių paslaugų teikimas, tyrimų ir plėtros veiklos finansavimas ir pan.) ilguoju laikotarpiu gali turėti įtakos ūkių gamybos produktyvumui. Jeigu gamybos kaštai nesikeičia, produktyvumo padidėjimas sąlygoja pasiūlos padidėjimą, kaip vaizduojama 6 pav.

6 pav. Ūkio produktyvumo augimo pokyčiai dėl tiesioginio subsidijavimo

Šaltinis: Poczta-Wajda, 2015, p. 22.

Kaip matyti 6 pav., ūkio produktyvumo augimas lemia pasiūlos kreivės poslinkį iš padėties S1 į padėtį S2, o gamybos lygis padidėja nuo Q1 iki Q2. Tačiau didesnė pasiūla sąlygoja kainos sumažėjimą nuo P1 iki P2 (jeigu šalis, subsidiuojanti žemės ūkio produktų gamintojus, yra stambi, produkto kaina globalioje rinkoje taip pat sumažės). Kainos sumažėjimas (o maisto produktų atveju dar ir šiems produktams būdingas mažas kainos elastingumas paklauskos atžvilgiu (Carolan, 2018)) sumažins žemės ūkio produktų gamintojų pajamas.

Vis dėlto, kai kurie empiriniai tyrimai (Rizov et al., 2013) rodo, kad nuo gamybos apimties atsietų išmokų mokėjimas vis dėlto sąlygoja gamybos augimą dėl padidėjusio valdymo efektyvumo. Ši teigiama įtaka gamybos apimčiai yra padidėjusių išlaidų investicijoms rezultatas. Ji taip pat siejama su gerovės ir pasitikėjimo poveikiu bei padidėjusiu gamintojo (ūkininko) mokumo lygiu, ypač ūkiuose, kuriuose prieiga prie kapitalo yra ribota. Autoriaus Mary (2013) atliktas tyrimas, kuriame analizuotas įvairių tipų žemės ūkio subsidijų poveikis Prancūzijos grūdų augintojų produktyvumui, parodė, kad žemės ūkio subsidijos teigiamai veikia bendrąjį Prancūzijos grūdų augintojų produktyvumą, o tai reiškia didesnes gamybos apimtis.

Nepaisant to, tiesioginės subsidijos, atsietos nuo esamo gamybos lygio, gali sąlygoti mažesnę techninę efektyvumą, kuris daugiausia pastebimas mažesniuose ūkiuose. Jeigu išmokų gavimas nepriklauso nuo esamo gamybos lygio, ūkininkai gali mažiau dėmesio skirti pasiektam gamybos lygiui išlaikyti, ir tuomet žė-

mės ūkio subsidijos nustoja buvusios veiksniu, stimuliuojančiu didesnę gamybos efektyvumą (Sipilainen, Kumbhakar 2010).

Dar viena tiesioginių išmokų, mokamų ūkininkams, ekonominių pasekmių yra jų kapitalizacija, t. y. dalies šių išmokų vertės kaupimasis fiksuoto turto (pvz., žemės) ir nuomos vertėse (Latruffe et al., 2008; Van Herck et al., 2013). Šiuo metu ekonomistai vis dar diskutuoja, kokia būtent tiesioginių subsidijų vertės dalis kapitalizuojama žemės ir jos nuomos vertėse (t. y., koku laipsniu ji sąlygoja žemės ir nuomos vertės augimą). Pavyzdžiui, Lence ir Mishra (2003) teigia, kad net 86 proc. iš kiekvieno tiesioginių išmokų dolerio didina nuomą žemės savininkams. Tačiau autoriai Kirwan (2009) bei Van Herck et al. (2013) mano, kad ši dalis siekia apie 15–25 proc. Autoriai Hendricks et al. (2012) savo tyrime nustatė, kad trumpojo laikotarpio nuo esamos gamybos apimties atsietų išmokų kapitalizacija siekia 12 proc., o ilgojo laikotarpio – 37 proc. Atsižvelgiant į tokius skirtingus ankstesnių tyrimų rezultatus, negalima atmesti prielaidos, kad tiesioginių išmokų kapitalizacijos laipsnis priklauso paramos modelio, šalies ekonominės situacijos, taip pat nuo subsidijuojamo ūkio struktūros bei produkcijos tipo.

Kaip pastebi Van Herck et al. (2013), kapitalizacijos reiškinys riboja subsidijų įtaką ūkininkų pajamoms, kadangi, kaip jau buvo minėta, paramos gavimas subsidijų forma reiškia didesnę žemės nuomą (tai tampa ypač aktualu, kai ūkininkai vykdo veiklą ne savo turimoje, bet nuomojamoje žemėje). Dar viena iš subsidijų kapitalizacijos pasekmių yra gamybos veiksnių mobilumo ribojimas (Poczta-Wajda, 2015). Kadangi tiesioginių subsidijų vertės dalis kapitalizuojama žemės ir jos nuomos vertėse, naujai veiklą pradėdantys ūkininkai patiria didesnius patekimo į rinką kaštus, o ūkininkai, kurie jau vykdo veiklą, susiduria su didesniais veiklos plėtros barjeriais dėl didesnių žemės įsigijimo ar nuomos kaštų (Goodwin et al., 2011). Tai byloja apie mažą gamybos veiksnių mobilumą žemės ūkio sektoriuje, kuris lemia šio sektoriaus struktūrinę transformaciją. Kita vertus, didesnė turimo fiksuoto turto vertė didina ūkininkų mokumą bei mažina kapitalo įsigijimo kaštus. Autoriai Kropp ir Whitaker (2011) įrodė, kad padidėjus išmokų santykiui su bendru dirbamos žemės plotu, ūkininkai gali gauti trumpalaikių paskolų mažesnęmis palūkanomis. Mažesni veiklos kaštai mažina santykinę išlaidas, ir dėl to kinta esamas gamybos lygis. Tai gali paspartinti technologinius pokyčius žemės ūkio sektoriuje.

1.5.5. Išsivysčiusių šalių ir Lietuvos patirtis žemės ūkio sektoriaus subsidijavimo srityje: bendrojo ir šešėlinės ekonomikos konteksto vertinimas

Vienas iš labiausiai kritikuojamų aspektų subsidijuojant žemės ūkio sektorių išsivysčiusiose šalyse yra neigiama šio subsidijavimo įtaka tarptautinei prekybai. Šią problemą dar 1950 m. iškėlė D. Gale Johnson. Didėjant globalizacijos laipsniui, prekybos žemės ūkio produktais barjerai bei subsidijos mažina šalių, kuriose jie yra taikomi, lyginamąjį pranašumą ir taip ardo įprastus prekybos ryšius ir derybas su kitomis šalimis. Ūkių subsidijavimo programos, kurias, kaip pastebi Sumner (2016), daugiausiai ir taiko išsivysčiusios šalys, daro daugiašalius prekybos susitarimus sudėtingus.

Ankstyvaisiais Bendrosios sutarties dėl prekybos ir tarifų (angl. the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT)) laikais (t. y. 1940–1950 m.) JAV vyriausybė taikė ūkių subsidijavimo programas taip, kad jos neprieštaravo prekybos sutartims. Tačiau laikui bėgant žemės ūkio sektorius liberalėjo, o maždaug 1980 m. JAV vyriausybė pradėjo mažinti žemės ūkio produktų gamybos stimulus. Vykdydama prekybos derybas, JAV vyriausybė gynė laisvesnę prekybą žemės ūkio produktais bei deklaravo norą eliminuoti importo barjerus ir prekybai neigiamos įtakos turinčias subsidijas, jeigu kitos šalys pasiels taip pat. Tačiau Japonija, Korėja ir Europos šalys nesutiko. 1994-ųjų sutartis, kuria įkurta Pasaulio prekybos organizacija, paskatino JAV vyriausybę imtis žingsnių žemės ūkio subsidijavimo programoms liberalizuoti, o 1996 m. pradėta laipsniška subsidijavimo reforma. Tačiau 2002 m. priėmusi naujas tarptautinę prekybą iškraipiančias subsidijavimo programas, JAV tapo mažiau patikima tarptautinės prekybos derybų partnere, ir subsidijų bei prekybos barjerų mažinimas buvo atidėtas (Sumner, 2016).

Kai kurie autoriai (Moro, Sckokai, 2013; Hansen, 2016; Carolan, 2018 ir kt.) pastebi, kad žemės ūkio sektoriaus rėmimo procese svarbu apriboti nepageidaujamas paramos pasekmes, ypač kai parama siejama su esamu gamybos lygiu, kadangi tai lemia maisto produktų perteklių rinkoje. Kita vertus, patiriamas ir tarptautinių institucijų (įskaitant ir Pasaulio prekybos organizaciją) daromas spaudimas naudoti tokius paramos instrumentus, kurie neiškreiptų rinkos kainų bei komercinių mainų principų pasaulio rinkose.

Nors pirmosios nuo gamybos apimties atsietos išmokos pristatytos JAV 1985 m., jos tapo plačiai praktikuojamos tik 1996 m. pagal Federalinį žemės ūkio plėtros ir reformavimo aktą (angl. FAIR Act). Pagrindinis šio akto tikslas buvo re-

formuoti žemės ūkio politiką taip, kad reformos priemonės būtų suderinamos su Pasaulinės prekybos organizacijos Urugvajaus derybų metu įtvirtintomis susitarimo dėl žemės ūkio politikos nuostatomis. Su rinkos kainomis ir kompensacijomis susiję paramos instrumentai buvo iš dalies pakeisti tiesioginėmis subsidijomis pagal Produkcijos lankstumo sutarties (angl. Production Flexibility Contract) programą (Ekonominių tyrimų tarnyba, 1996). Pradžioje pagal minėtą programą skiriamos išmokos buvo vadinamos išmokomis pagal Žemės ūkio rinkos pereinamojo laikotarpio aktą (angl. Agricultural Market Transition Act Payments – AMTA), o nuo 2002 m. jos apibrėžiamos kaip tiesioginės subsidijos, priklausančios nuo dirbamos žemės ploto. Šios subsidijos buvo skiriamos už 85 proc. patvirtinto dirbamos žemės ploto ir nepriklausė nuo esamo gamybos lygio (Ahearn et al., 2006).

Dar vienas Ūkių įstatymas buvo išleistas 2002 m. Šis įstatymas buvo netikėtas, kadangi jis prieštaravo politikai riboti tolesnį žemės ūkio sektoriaus rėmimą (minėtai politikai pritarta Pasaulio prekybos forume). Pagal minėtą įstatymą buvo tęsiamos dar 1996 m. pradėtos rėmimo programos, ypatingą dėmesį skiriant vadinamosioms gamybos lankstumo sutarties (angl. production flexibility contract – PFC) išmokoms, taip pat pristatytos naujos ūkininkų rėmimo programos, susijusios su esamu gamybos ir kainų lygiu. Gamybos lankstumo sutarties išmokos leido ūkininkams atnaujinti pagrindus, pagal kuriuos buvo skiriamos išmokos (t. y. naujai deklaruoti dirbamos žemės plotus ar derlių), o tai iš principo prieštaravo išmokų, atsietai nuo esamos gamybos apimties, idėjai (Poczta-Wajda, 2015).

2008 m. priimtame Ūkių įstatyme palikta didžioji dalis ankstesniame įstatyme įtvirtintų nuostatų, tarp jų ir tiesioginio subsidijavimo programos, tačiau ūkininkams ir vėl buvo leista iš naujo deklaruoti dirbamos žemės plotus ir derlių. Taip pat pristatytos naujos paramos dėl įvykusių stichinių nelaimių bei ilgalaikio draudimo schemas. Vienas svarbiausių pokyčių 2008 m. įstatyme buvo naujų išmokų, priklausančių nuo vidutinių derliaus pajamų (angl. Average Crop Revenue Election – ACRE), t. y. nuo esamo ūkininkų pajamų lygio įvedimas. Šias išmokas ūkininkai galėjo rinktis kaip alternatyvą buvusioms subsidijoms, priklausiusioms nuo tikslinių kainų. Tai buvo dar vienas žingsnis paramos, priklausančios nuo produktų kainų lygio (tiesioginio subsidijavimo), mažinimo link.

Gana netikėtas buvo ir naujausio Ūkių įstatymo išleidimas 2014 m., kadangi šiuo įstatymu panaikintos tiesioginės išmokos. Vietoje jų pristatytos naujos programos (kainų nuostolio padengimo programa (angl. Price Loss Coverage – PLC), pagal kurią išmokos priklauso nuo žemų grūdinių kultūrų kainų, žemės

ūkio rizikos padengimo programa (angl. Agricultural Risk Coverage – ARC), pagal kurią išmokos skiriamos tuo atveju, jei ūkininko pajamos iš hektaro smarkiai sumažėja, bei dvi draudimo programos – papildomo draudimo pasirinkimo programa (angl. supplemental coverage option - SCO) ir sukauptų pajamų apsaugos planas (angl. stacked income protection plan - STAX), pagal kurias skiriamos išmokos daugiausia priklauso nuo ūkininkų pajamų lygio (Paulson, Schnitkey, 2016). Tai reiškia, kad jeigu produktų pardavimo kainos žemės ūkio rinkose nukristų, išaugtų dydis paramos, priskirtinos „gintarinei dėžutei“ (Poczta-Wajda, 2015).

JAV tiesioginių gamybos lankstumo sutarties išmokų įvedimas 1996-aisiais padidino ūkininkų gaunamų išmokų dalį istorinių privilegijų pagrindu, tuo tarpu žemės ūkio klimato atsparumo ir efektyvumo (angl. Agricultural Climate Resiliency & Efficiencies – ACRE) programų pristatymas 2008-aisiais sąlygojo gaunamų išmokų padidėjimą, priklausomai nuo esamo dirbamos žemės ploto (tai buvo siejama su reikalavimu auginti pasėlius) (Masačusetso Federacijos (2019) interneto svetainės informacijos duomenys). Tuo tarpu pastaruoju metu išryškėjo tendencija riboti su kainomis ir gamybos lygiu susijusią paramą (Poczta-Wajda, 2015).

Europos Sąjungoje per pirmuosius bendrosios žemės ūkio politikos dešimtmečius parama žemės ūkio subjektams daugiausia buvo teikiama per tokias priemones, kaip kainų palaikymas, sienų apsauga ir rinkos intervencija. Tačiau 1970-ųjų ir 1980-ųjų pabaigoje ši politika padidino tarptautinę trintį tarp ES ir jos pagrindinių prekybos partnerių (Europos Komisija, 2016). Pastebėta, kad išmokos, susijusios su esamu gamybos lygiu, turi neigiamų pasekmių, iš kurių svarbiausia – produkcijos perteklius. 1986 m. Mansholt pasiūlė pirmąjį nuo gamybos lygio atsietą paramos instrumentą – pensijas vyresniems ūkininkams. Tačiau šis pasiūlymas nebuvo įgyvendintas. Dar vienas žingsnis nuo gamybos lygio atsieto subsidijavimo link buvo 1992-ųjų McSharry reforma, kuria iš dalies pakeistas intervencinių kainų su kompensacijomis mechanizmas. Tačiau tai dar nebuvo visiškai paramos ūkininkams atsiejimas nuo gamybos lygio, kadangi norėdami gauti išmokas ūkininkai vis tiek turėjo auginti pasėlius deklaruotoje žemėje. Be to, skyrėsi išmokų suma – ji priklausė nuo produkcijos tipo (Baffes, de Gorter, 2005). 1992 m. buvo pradėta radikali bendrosios žemės ūkio politikos reforma, kuri leido palapsniui sumažinti pagrindinių žemės ūkio produktų (pvz., grūdų ir jautienos) kainas ir kompensuoti ūkininkams atitinkamų pajamų nuostolius tiesioginių išmokų forma. Naudojant šią priemonę, ūkininkams buvo skiriama

tiesioginė parama, pagrįsta istoriniais gamybos lygiais (t. y. priklausomai nuo dirbamos žemės plotų, ankstesnio derliaus). 2003 m. buvo nuspręsta iš pagrindų reformuoti keletą sektorių (pieno, ryžių, grūdų, kietųjų kviečių, džiovintų pašarų ir riešutų), o tiesioginės išmokos buvo atsietos nuo gamybos apimčių (anot Tangermann (2014), tai buvo radikaliausia reforma istorijoje). Pagrindiniai ES bendrosios žemės ūkio politikos reformos elementai buvo vienkartinį išmokų sistemos (angl. single payment system – SPS) įvedimas senosiose ES šalyse narėse bei vienkartinį išmokų nuo žemės ploto (angl. single area payment system – SAPS) sistemos įvedimas naujose šalyse narėse (Europos Komisija, 2010). Pagal ES bendrąją žemės ūkio politiką vienkartinės išmokos nepriklauso nuo esamo gamybos lygio, išskyrus gamybą, kuriai iškilusi grėsmė nutrūkti (ES šalys narės turi galimybę naudotis specialiomis išmokomis, siekdamos išlaikyti tam tikras žemės ūkio produkcijos kryptis ir skirdamos ūkininkams papildomas išmokas kaip paskatą išlaikyti tas gamybos rūšis, kurios yra svarbios aplinkosauginiu požiūriu). Pastaroji galimybė suteikia ūkininkams daugiau laisvės sprendžiant, kaip naudoti žemę, su sąlyga, kad žemė vis tiek bus naudojama žemės ūkio produkcijai. Naujos ES šalys narės, kuriose pristatyta vienkartinį išmokų nuo žemės ploto sistema, gali skirti išmokas atskiriems ūkiams bei papildomas išmokas ūkininkams, priklausančias nuo produkcijos tipo. Naujos tiesioginių išmokų formulės, kurioje išmokų lygis yra atskirtas nuo esamo gamybos lygio ir struktūros, pristatymas leidžia šią sistemą laikyti „žaliųjų išmokų“ formule pagal Pasaulio prekybos organizacijos kriterijus (Buckwell, 2008). Remiantis ES bendrosios žemės ūkio politikos 2008-ųjų „Sveikatos patikros“ (angl. CAP „Health Check“) ataskaita, vienkartinį išmokų sistema padidino nuo gamybos lygio atsietų išmokų apimtį Europos Sąjungoje (specialios išmokos paskirtos tik žindomų karvių, ožkų ir avių augintojams) (Europos Komisija, 2009). Taip pat nuspręsta sumažinti pieno kvotas bei ženkliai sumažinti kainų intervenciją cukraus rinkoje.

Latruffe et al. (2010) tyrimas parodė, kad vienkartinį išmokų nuo žemės ploto sistemos įvedimas daro teigiamą įtaką ūkininkų ketinimams plėsti savo dirbamos žemės plotus. Nors vienkartinį išmokų nuo žemės ploto sistema buvo pristatyta kaip parama, kuri atsietą nuo gamybos, Latruffe et al. (2010) manymu, jos įvedimas gali turėti *ex post* pasekmių per kreditų ribojimo žemės ūkio sektoriui sušvelninimą. Tyrime remiamasi ūkių duomenimis ir konkrečiai nagrinėjama viena valstybė – Lietuva. Ryšys tarp žemės ūkio politikos ir investicijų ypač svarbus Lietuvai. 1990-aisiais šalies žemės ūkio sektorius, kaip ir daugelis Vidurio bei Rytų Europos šalių žemės ūkio sektorių, patyrė reikšmingą dekapitalizaciją.

Dėl šios priežasties ir dėl persipynimo su žemės reformos programa, kurioje pirmenybė buvo teikiama ankstesnių savininkų restitucijos teisei, Lietuvos žemės ūkio sektoriui buvo būdinga santykinai maža pridėtinė vertė bei suskaidyta ūkio struktūra (Meyers et al., 1999). Iki 1990-ųjų reformų Lietuvos žemės ūkis generavo apie 28 % šalies BVP (Europos bendradarbiavimo ir plėtros organizacija, 1996). Tačiau 1990-aisiais žemės ūkio sektorius smarkiai susitraukė, o jo indėlis į bendrą šalies BVP ir užimtumą sumažėjo. Iki 1990-ųjų vidurio Lietuvoje buvo apie 250 000 ūkių, eksploatuojančių 2,5 mln. hektaro žemės. Lietuvos vidutinis ūkis, užimantis apie 10 ha ploto, buvo beveik dvigubai mažesnis, nei ES narių senbuvų (15 valstybių). Lietuvos vidutinio ūkio pajamos taip pat sudarė apie 50 % 15 ES valstybių lygio. Minėtu laikotarpiu Lietuvos žemės ūkis generavo žemą pridėtinę vertę, o apie 900 000 ha žemės, anksčiau naudotos žemės ūkiui, liko nedirbama (apleista) (Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas, 2005). Žemės kainos tiek pagal 15 ES valstybių, tiek pagal naujųjų valstybių narių standartus buvo itin žemos: 2000 m. vidutinė žemės ūkio paskirties žemės pardavimo kaina Lietuvoje buvo mažesnė nei 300 eurų / ha (Latruffe, Le Mouel, 2006). Nuo 1990-ųjų vidurio šalies žemės ūkio produkcija atsigavo. 2000 m. pradėjo augti mėsos ir pieno produktų gamyba, grūdų auginimas (sunkesnis laikotarpis buvo tik 2006 m. sausra). Ūkių pajamos taip pat išaugo, tačiau išliko gerokai mažesnės nei tuometinis 15 ES valstybių lygis. 2000–2007 m. užimtumas šalies žemės ūkyje sumažėjo maždaug 40 %.

Lietuvos ūkininkų pajamos buvo žemos ne tik palyginus su ūkininkų pajamomis valstybėse ES senbuvėse, bet ir palyginus su pajamomis kitose 2004 m. į ES įstojusiose Vidurio ir Rytų Europos šalyse. Nuo dešimtojo dešimtmečio vidurio Lietuvos maisto produktų gamybai buvo būdingas didelis prekybos deficitas, o poslinkis tarptautinio masto konkurencingos žemės ūkio rinkos link reikalavo didelių investicijų (Jalinskienė, Stanikūnas, 2003).

Įstojus į ES, žemės ūkio ir kaimo plėtros paramos politika Lietuvoje iš esmės pasikeitė. Nuo 2004 m. ūkininkams buvo pradėta teikti parama ilgalaikėms investicijoms į ilgalaikį turtą žemės ūkio valdų modernizavimui ir gamybos efektyvumui didinti, taip pat padidėjo bendras žemės ūkio sektoriaus konkurencingumas (Leimane et al., 2017). Nuo 2004 m. Baltijos šalių žemės ūkio sektoriuose taip pat pradėtos investicijos technologinio kapitalo plėtrai. Remiantis bendrais Ūkių apskaitos duomenų tinklo (angl. Farm Accountancy Data Network – FADN) duomenimis, 2005–2013 m. grynųjų investicijų vertė Lietuvoje siekė 2 555 mln. eurų, Latvijoje – 1366 mln. eurų, Estijoje – 872 mln. eurų. Kitaip ta-

riant, Lietuvoje grynųjų investicijų vertė vienam žemės ūkio paskirties hektarui 2013 m. siekė 960 eurų, Latvijoje – 870 eurų, o Estijoje – 840 eurų. Svarbiausias šių grynųjų investicijų rezultatas – didelis ilgalaikio turto vertės žemės ūkio sektoriuje padidėjimas (Latvijoje 2,5 karto, Estijoje 2,2 karto, Lietuvoje 1,9 karto) (Leimane et al., 2017).

Pažymėtina, kad vienkartinių išmokų sistemos įvedimas naujose ES šalyse narėse (įskaitant ir Lietuvą) smarkiai skyrėsi nuo vienkartinių išmokų ūkiui (angl. single farm payment - SFP) įvedimo ES valstybėse senbuovėse. Šiuos skirtumus lėmė keletas priežasčių. Pirma, dėl žemės ūkio politikos, kuri buvo įvesta daugelyje naujųjų valstybių narių dar prieš įstojimą į ES, žemės ūkio sektoriaus rėmimas buvo mažiau protekcionistinis, o ūkininkai gaudavo gana ribotą paramą, palyginus su išmokomis, kurias jie gauna dabar pagal vienkartinių išmokų schemą. Antra, bendroji ekonominė padėtis naujosiose valstybėse narėse labai skiriasi (pavyzdžiui, dėl kredito apribojimų). Manoma, kad minėtos dvi sąlygos greičiausiai lems ūkininkų investicinės elgsenos pokyčius, kadangi nuo gamybos apimties atsietų išmokų gavimas padidins ūkininkų grynųjų pinigų srautus ir gali padėti sumažinti kreditų apribojimus. Įvedus vienkartinių išmokų sistemą Lietuvoje, parama žemės ūkio subjektams tapo didesnė ir patikimesnė, nei buvo anksčiau. Esant tokiai situacijai, Lietuvos ūkininkų grynųjų pinigų srautai padidės dėl jų gaunamos paramos vertės, o kartu bus panaikinti sunkumai gauti reikiamus kreditus ūkių plėtrai.

Kalbant apie kreditavimo sąlygas pažymėtina, kad nuo 1990 m. pradžios iki vidurio ūkininkų sąnaudų sumažėjimas, perdirbėjų vėluojantys mokėjimai ūkininkams bei vėluojantys vyriausybės subsidijų mokėjimai padidino Lietuvos ūkininkų finansines problemas ir sugriežtino likvidumo reikalavimus (EBPO, 1996). Paskolų finansavimo sunkumai ypač trukdė žemės rinkos plėtrai. 1990 m. viduryje Davies ir Cook (1995) atliko ūkių tyrimą ir nustatė, kad pagal tuometinę vyraujančią sistemą ūkininkų kreditavimas buvo suvaržytas. Tai pripažino ir politikos formuotojai. Pasirengimo narystei ES politika apėmė palūkanų subsidijas, kurios siekė 30–70 proc. paskolos palūkanų normos. Prieš įstojimą į ES buvo teikiamos 50 % palūkanų subsidijos paskoloms, už kurias buvo perkama žemės ūkio paskirties žemė (Meyers et al., 2004). Žemės ūkio paskolų garantijų fondas buvo įsteigtas siekiant palengvinti prieigą prie kreditų ūkininkams, neturintiems pakankamo užstato. Nors 2000 m. situacija pagerėjo, smulkieji ūkininkai, kurie norėjo išplėsti savo ūkius, vis dar buvo finansiškai suvaržyti. Prisijungimas prie ES padidino ūkininkams skiriamas lėšas. Prieš įstojimą į ES Lietuva mokė-

jo ūkininkams tiesiogines išmokas, susijusias su pasirinktų kultūrų ir gyvulių auginimu, tačiau jų sumos buvo mažos. Įvedus vienkartinės išmokas, padidėjo mokėjimai už daugelį pasėlių ir gyvulininkystės produktų.

Prisijungimas prie ES labai pakeitė Lietuvos ūkininkų finansines sąlygas. Vienkartinių išmokų įvedimas naujosiose ES valstybėse narėse ne tik padidino išmokas žemės ūkio sektoriui, bet ir padarė jas labiau prognozuojamas. Taip sumažėjo ūkinės veiklos netikrumo lygis ir pasikeitė ūkininkų elgsena: anksčiau nekultivuota žemė tapo vėl dirbama, ūkiai ėmė plėstis. Prieš įstojimą į ES neefektyviausi ūkiai Lietuvoje išliko dėl politinės paramos. Tačiau vienkartinių išmokų įvedimas paskatino Lietuvos ūkininkus greičiau restruktūrizuoti ūkius bei padidinti jų našumą, nors šiuos pokyčius ir apsunkina turimos žemės ūkio paskirties žemės trūkumas. Douarin ir Latruffe (2011) pastebi, kad kitose naujosiose ES valstybėse narėse šis klausimas yra dar jautresnis dėl dviejų priežasčių. Pirma, norint pasiekti didesnio efektyvumo, šioms pereinamosios ekonomikos šalims reikia intensyvaus žemės ūkio sektoriaus restruktūrizavimo. Antra, parama šių šalių ūkininkams po įstojimo į ES yra didesnė nei anksčiau. Šiuo požiūriu įrodytas neigiamas paramos ir efektyvumo santykis gali turėti rimtą neigiamą poveikį naujųjų ES šalių narių žemės ūkio sektoriaus restruktūrizavimui.

Nuo įstojimo į ES 2004 ir 2007 m. atitinkamai 10 ir 2 naujosios valstybės narės gali gauti išmokas savo ūkininkams iš ES biudžeto pagal ES bendrąją žemės ūkio politiką. Išskyrus Slovėniją ir Maltą, naujųjų ES valstybių narių ūkininkai gali gauti vienkartinės išmokas už dirbamos žemės plotą, t. y. išmokos yra visiškai atsietos nuo gamybos (jos teikiamos už kiekvieną dirbamos žemės hektarą, nepriklausomai nuo gamybos apimties), tačiau vis tiek susietos su žeme. Ūkininkai taip pat gali gauti išmokas už pasėlius ir gyvulius (papildomas išmokas), kurios skiriamos dėl laipsniško vienkartinių išmokų sistemos įvedimo. Parama naujųjų ES valstybių narių žemės ūkio sektoriui per vienkartinės išmokas kol kas yra mažesnė, nei parama 15 narių senbuvų, tačiau palaipsniui didėja. Nepaisant to, kad vienkartinių išmokų sistema yra dažnai pateikiama kaip nuo gamybos apimties atsietų išmokų sistema, šios sistemos įgyvendinimas kelia nerimą dėl to, kad dėl didelės paramos ūkininkai mažiau ar netinkamai reaguos į rinkos situaciją, o tai savo ruožtu gali užkirsti kelią pageidaujama žemės ūkio sektoriaus restruktūrizavimui. Lietuva yra viena iš nedaugelio naujųjų ES valstybių narių, kur komunistinio režimo pabaigoje nebuvo sukurta dviguba ūkininkavimo struktūra, o išliko įprasti vidutinio didžio individualūs ūkiai (Douarin, Latruffe, 2011). Tuo tarpu daugelyje kitų naujųjų ES valstybių narių stambūs ūkiniai vienetai (įmonės,

kooperatyvai ir netgi individualūs ūkiai) dabar egzistuoja kartu su daug mažesniais šeimos ūkiais. Latruffe ir Le Moule (2006) nuomone, stojimo į ES išvakarėse Lietuvos žemės ūkio rinka buvo viena iš labiausiai išvystytų tarp visų naujųjų ES valstybių narių.

Įstojus į ES, Lietuvos ūkininkams skiriamos išmokos palaipsniui didėja nuo mažų mokėjimų, kurie mokami atsižvelgiant į dirbamos žemės plotą ir gaminamą (auginamą) produktą, iki didelių išmokų, mokamų už dirbamos žemės plotą, ir atsietų nuo gamybos sprendimų. Atsižvelgiant į tai, galima daryti prielaidą, kad iki įstojimo į ES gauta (su gamybos apimtimi susieta) parama turėjo tiesioginį poveikį ūkininkų sprendimams, tuo tarpu vienkartinių išmokų sistema eliminuoja ryšį subsidijų ir gamybos profilio, panaikina ankstesnės politikos sukurtas paskatas gaminti, tačiau priklauso nuo dirbamos žemės ploto ir taip skatina plačiai naudoti turimus išteklius (Piet et al., 2012). Be to, dėl gana didelių sumų, skiriamų subsidijavimui, vienkartinių išmokų sistema gali smarkiai paveikti žemės ūkio sektoriaus neapibrėžtumą ir dinamiką (Douarin, Latruffe, 2011). Taigi, vienkartinių išmokų įvedimas gali suteikti paskatas Lietuvos ūkininkams greičiau restruktūrizuoti ūkius, didinti jų našumą, kai tuo tarpu be ES struktūrinės paramos išlikę maži ir netvarūs ūkiai būtų galėję užkirsti kelią pageidaujamiems pokyčiams sektoriuje.

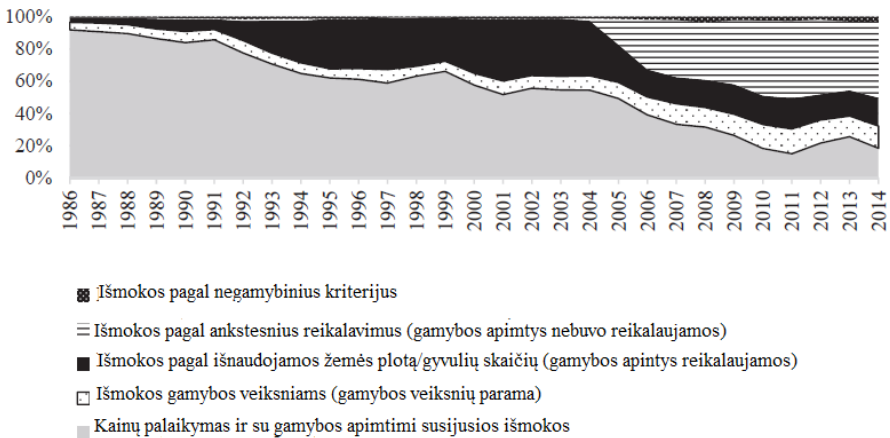
Vis dėlto, nepaisant to, kad Lietuvos žemės ūkio rinka laikoma gana gerai funkcionuojančia (žemės ūkio paskirties sklypai gali būti perduodami iš vieno ūkio kitam), šalies žemės ūkio sektoriaus plėtrai trukdo dirbamos žemės trūkumas, kadangi pastaruoju metu dauguma ūkininkų labiau nori plėstis, nei pasitraukti iš sektoriaus. Tai užkerta kelią ūkininkams pasiekti efektyvų ūkio dydį. Dėl šios priežasties Lietuvos žemės ūkio sektoriaus restruktūrizavimas ir didesnis galimas jo efektyvumas priklauso nuo valstybinės žemės išnaudojimo lygio ir, galbūt, nuo politikos priemonių, kuriomis būtų skatinamas ūkininkų pasitraukimas iš sektoriaus (Douarin, Latruffe, 2011). Bendrai manoma, kad ES parama ūkininkams gali iškraipyti jų ekonominius sprendimus ir neigiamai paveikti ūkių efektyvumą, tačiau šis neigiamas poveikis bus mažesnis, jei išmokos bus atsietos nuo gamybos sprendimų. Vis dėlto, net ir atsieta nuo gamybos sprendimų, ES parama vis dar gali turėti įtakos ūkininkų ekonominiams sprendimams per kitus kanalus ir užkirsti kelią efektyvumui, kurio būtų galima pasiekti uždarius mažiau efektyvius ūkio vienetus ir plėtojant efektyviau veikiančius ūkio vienetus. Norint, kad šalies žemės ūkio sektoriaus efektyvumas didėtų ilguoju laikotarpiu, didieji ūkiai neturėtų plėstis už optimalaus ūkio dydžio ribų.

Kalbant apie dirbamos žemės plotų augimą pažymėtina tai, kad įstojimas į ES ir bendrosios žemės ūkio politikos taikymas Lietuvoje paskatino plėstis tiek smarkiai finansiškai suvaržytus, tiek mažiau finansiškai suvaržytus ūkius. Latruffe et al. (2010) tyrimas parodė, kad tie ūkininkai, kurie turėjo smulkesnius, mažiau į tarptautines rinkas integruotus ūkius ir jautėsi labiau finansiškai suvaržyti prieš įstojimą į ES, turėjo mažiau galimybių gauti paskolas iš išorės bei galėjo tikėtis mažesnio subsidijavimo. Tas pats pasakytina ir apie kitas naująsias ES valstybes nares (Latruffe 2005; Bakucs et al., 2009).

Nors analizuojant Lietuvos žemės ūkio sektoriaus padėties pokyčius iki ir po įstojimo į ES daugiausia dėmesio skiriama vienkartinių išmokų įtakos analizei (Boel, 2007; Latruffe et al., 2010; Krikščiukaitienė, Baležentis, 2011; Melnikienė, Volkov, 2013; Vitunskienė, Jazepčikas, 2016 ir kt.), nereikia pamiršti, kad vienkartinių išmokų įvedimas nebuvo vienintelis reikšmingas politinės aplinkos pasikeitimo veiksnys, su kuriuo susidūrė Lietuvos ūkininkai šaliai įstojus į ES. Kiti reikšmingi veiksniai buvo ir yra galimybė pasinaudoti ES bendrosios žemės ūkio politikos antrosios pakopos (angl. second pillar) priemonėmis (pvz., parama ūkių diversifikavimui ir gamintojų grupių kūrimui (LR Žemės ūkio ministerija 2017)) bei institucinės ir socialinės infrastruktūros plėtra (pvz., žinių ir informacijos sklaida tarp ūkininkų ir valdžios institucijų, žemės ūkio ir kaimo institucijų kūrimas ir kt. (Latruffe et al., 2010)). Vis dėlto, kalbant apie ES bendrosios žemės ūkio politikos išlaidų dalį, reikia sutikti, kad vienkartinės išmokos yra svarbiausia žemės ūkio sektoriaus paramos priemonė, kadangi jai yra skiriama didžioji išlaidų dalis.

Vertinant ūkininkams suteiktos paramos laipsnį pažymėtina, kad biudžeto kaštai nėra itin naudinga priemonė paramos ar subsidijų laipsnio matavimui. Kai kurios subsidijavimo programos (pvz., importo tarifai) iš tiesų generuoja mokesčines pajamas valstybės biudžetui, tačiau taip pat didina kaštus vartotojams, ir šie kaštai viršija valstybės biudžeto gaunamą naudą (Sumner, 2016). Remiantis Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (2015) duomenimis, vidutinis gamintojo paramos lygis itin remiamiems produktams JAV varijuoja nuo maždaug 55 proc. produkcijos vertės už cukraus gamybą iki maždaug 22 proc. produkcijos vertės už aliejinių augalų auginimą. Mažiau remiamiems produktams paramos lygis gali sudaryti apie 5 proc. produkcijos vertės ir mažiau. Tarp Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos narių (t. y. išsivysčiusių šalių grupėje) vidutinis gamintojo paramos lygis siekia apie 31 proc. produkcijos vertės pagrindinėms grūdinėms kultūroms, aliejiniams augalams, cukrui bei

gyvulininkystės produktams. Į apskaičiuotus rodiklius įtraukiama plati įvairovė paramos programų, įskaitant kainų lygio palaikymą, prekybos barjerus ir kt. Pastebėtina, kad apskaičiuoti rodikliai atspindi piniginių lėšų pervedimų apimtį, tačiau neatspindi programų poveikio gamybos apimtims ar ūkininkų grynosioms pajamoms. Didžiausias vidutinis gamintojo paramos lygis apskaičiuotas Japonijos ryžių augintojams (apie 80 proc. produkcijos vertės, čia didžiąją dalį paramos priemonių sudaro prekybos barjerai ir tiesioginės išmokos). Didžiausias vidutinis nacionalinis paramos lygis visoms produktų grupėms būdingas Norvegijai, Šveicarijai ir Islandijai – apie 65–75 proc. produkcijos vertės, tuo tarpu vidutinis paramos lygis ES siekia apie 35 proc. produkcijos vertės. ES bendrosios žemės ūkio politikos priemonių įtaka ūkininkų paramos struktūrai 1986–2014 m. vaizduojama 7 pav.

7 pav. ES bendrosios žemės ūkio politikos priemonių įtaka ūkininkų paramos struktūrai 1986–2014 m. laikotarpiu

Šaltinis: Tarptautinė ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija, 2015.

7 pav. matyti, kad po 1992-ųjų reformos pristatymo ūkininkų paramos struktūra ES patyrė reikšmingų pokyčių: kainų rėmimas bei nuo esamos gamybos apimtys priklausančios išmokos sumažėjo išmokų, mokamų pagal išnaudojamos (dirbamos) žemės plotą arba auginamų gyvulių skaičių, naudai. Taigi, ES nuosekliai juda nuo žemės ūkio rėmimo per rinkos priemones paramos per biudžeto priemones (t. y. link vienkartinį išmokų, nepriklausančių nuo esamos gamybos lygio) link.

2013 m. ES patvirtino bendrąją žemės ūkio politiką 2014–2020 metų laikotarpiui. Buvo nuspręsta, kad bus tęsiamas sprendimų, priimtų 2003 ir 2008 m., įgyvendinimas. Taigi, iš esmės palikta tiesioginių išmokų sistema, o pristatytos naujosios daugiau susijusios ne su išmokų pobūdžio pakeitimu, bet su jų paskirstymu: biudžeto paskirstymas buvo patikslintas, siekiant užtikrinti, kad tiesioginė parama būtų paskirstyta vienodai tarp valstybių narių, atsižvelgiant į vis dar egzistuojančius atlyginimų ir sąnaudų (išorės konvergencijos) skirtumus; valstybėms narėms, kurioms mokamos tiesioginės išmokos už hektarą buvo mažesnės nei 90 % ES vidurkio, turėtų vienu trečdaliu būti sumažintas skirtumas tarp esamo išmokų lygio ir ES vidurkio, o visos valstybės narės iki 2020 m. turėtų pasiekti bent jau minimalų rėmimo lygį, kuris sudaro maždaug 75 % ES vidurkio. Be to, ES šalys narės turi galimybę pakeisti 13 proc. tiesioginių išmokų į subsidijas, susijusias su esamu gamybos lygiu (Europos Komisija, 2016).

Vis dėlto, naujojoje ES žemės ūkio politikoje esama ir naujovių, leidžiančių ūkininkams gauti tiesiogines išmokas, jeigu jų veikla yra naudinga natūraliai aplinkai ir klimatui (aplinkosaugos aspektas), išmokos tapo labiau orientuotos į jaunus ūkininkus, smulkiuosius ūkininkus ar ūkininkus, vykdančius veiklą vietovėse, kuriose yra natūralių gamtinių ribotumų (Europos Komisija, 2016), taip pat atlikta tam tikrų pakeitimų kaimo plėtros programose. Pavyzdžiui, ES šalys narės gali naudotis rizikos valdymo priemonėmis, norėdamos stabilizuoti žemės ūkio sektoriaus pajamas kaimo regionų plėtrai (Tangermann, 2014). Šalys narės gali taip pat taikyti tiesiogines išmokas (tiesa, ribotą kiekį) tam tikrų žemės ūkio produktų gamybos skatinimui (savanoriška susieta parama), kad būtų išlaikytas gamybos lygis regionuose ar sektoriuose, kuriuose kyla ekonominių sunkumų, tačiau kurie yra ypač svarbūs dėl ekonominių, socialinių ar aplinkosaugos priežasčių (Europos Komisija, 2016).

Suinteresuotos valstybės narės turėjo galimybę pasirinkti iš kelių rėmimo variantų, kuriuos galima taikyti nacionaliniu arba regioniniu lygiu (remiantis administraciniais agronomiais ir socioekonominiais kriterijais):

- taikyti regioninę / nacionalinę fiksuotą normą nuo 2015 kalendorinių metų;
- iki 2019 m. pasiekti vienodą regioninį / nacionalinį tarifą.

Be to, valstybės narės gali padidinti paramą mažiems ir vidutiniams ūkiams, skiriant didesnę pagalbos sumą pirmajam ūkio hektarui (perskirstymo išmoka). Valstybės narės, kurios nuo 2014 m. taiko vienkartinę išmoką už dirbamos žemės plotą schemą (t. y. vienkartinė išmoka už hektarą), turi išplėsti šios schemos naudojimą iki 2020 m.

Pažymėtina, kad ES bendrojoje žemės ūkio politikoje 2014–2020 metų laikotarpiui esama ir su žemės ūkio sektoriaus rėmimu susijusių sprendimų, kurie ***gali paskatinti ūkininkų veikimą šešėlyje***. Pavyzdžiui, kai kuriose valstybėse narėse mokėjimų paskirstymas pagal istorinius rodiklius yra visiškai arba laipsniškai panaikinamas. Nors šiuo procesu siekiama suvienodinti mokėjimų lygį, tenkantį vienam dirbamos žemės hektarui ES, faktiškai jis reiškia paramos dydžio už vieną hektarą konkrečioje valstybėje narėje ar regione sumažėjimą (vidinė konvergencija). Be to, pajamų rėmimo schemomis gali pasinaudoti tik aktyvūs ūkininkai, privalomu tapo naujas neigiamos profesinės veiklos, kurią vykdančiams subjektams tiesioginės išmokos neskiriamos, sąrašas, o valstybės narės savo sprendimu gali atmesti bet kokio pareiškėjo, kurio žemės ūkio veikla yra marginalinė, prašymą. Naujoji sistema taip pat užtikrina, kad 30 % tiesioginių išmokų nacionalinių paketų būtų mokami tik tuo atveju, jei bus laikomasi klimatui ir aplinkai naudingos žemės ūkio praktikos (pasėlių diversifikavimas, esamų daugiamečių ganyklų išlaikymas ir ekologinių žemės ūkio paskirties žemių telkimas). Šie „žalieji“ mokėjimai gali būti teikiami tiek fiksuota, tiek ir proporcinge forma (t. y. kaip bazinės išmokos ūkininkams). Galiausiai, nors tiesiogines išmokas reglamentuojančios taisyklės yra nustatytos ES lygiu, jas tiesiogiai įgyvendina kiekviena valstybė narė pagal vadinamąjį „pasidalijamojo valdymo“ principą. Tai reiškia, kad nacionalinės valdžios institucijos yra atsakingos už tiesioginių išmokų administravimą ir kontrolę savo šalies ūkininkams, ir kiekvienai nacionalinei institucijai yra būdingas tam tikras lankstumo dėl išmokų skyrimo laipsnis, kuris ne visuomet yra palankus konkrečiam ūkininkui. Be to, išmokos skiriamos atsižvelgiant į nacionalines ūkininkavimo sąlygas, kurios ES mastu labai skiriasi. Kaip pastebi Leimane et al. (2017), Baltijos šalių (įskaitant ir Lietuvos) ūkio struktūroje dominuoja maži ir vidutiniai ūkiai, o jų gebėjimas kurti pridėtinę vertę dažnai yra nepakankamas siekiant tinkamai išnaudoti gamybos veiksnius ir užtikrinti tolesnį ūkio vystymąsi. Tai kelia grėsmę mažesnių ūkių išlikimui ateityje ir Baltijos šalių žemės ūkio sektoriaus bendram konkurencingumui. Pasak ūkininkų, svarbiausios plėtros kliūtys ir gamybos neefektyvumo priežastys yra būtino gamybinio turto trūkumas ir sunkumai pritraukiant lėšų ilgalaikėms investicijoms, tad mažiems ir vidutinio dydžio ūkiams nėra pakankamai galimybių investuoti į ūkių modernizavimą ir naujų technologijų diegimą. ES parama yra labiau pasiekiamą stambesniems ūkiams, kuriuose dažniausiai tenka mažiau darbo jėgos vienam standartiniam produkcijos vienetui, tuo tarpu klausimas, ar ji padidina mažų ir vidutinių ūkių gyvybingumą, išlieka diskutuotinas.

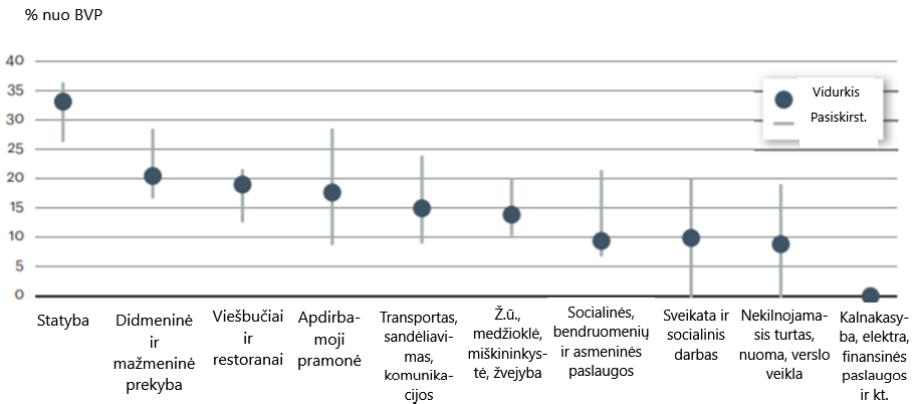
Apibendrinant žemės ūkio sektorius, ypač išsivysčiusiose šalyse, yra toks ekonomikos sektorius, kuriam būdinga aktyvi valstybinė intervencija. Žemės ūkio politikos priemonės apima tiek tarptautinės prekybos politikos, tiek vietos ekonomikos instrumentus. Ši politika dažnai keičiasi, kadangi ieškoma tokio paramos modelio, kuris tiek sumažintų valstybinės intervencijos generuojamas neigiamas ekonomines pasekmes, tiek leistų užtikrinti ūkininkams tinkamą pajamų lygį. Dėl dažnos žemės ūkio politikos kaitos ūkininkai jaučia didesnę netikrumą dėl savo pajamų ir produkcijos kainų ateityje, ir didėjantis netikrumo laipsnis skatina juos dalį veiklos perkelti į šešėlį. Nors per pastaruosius 30 metų išsivysčiusios šalys nuolat bando atsieti ūkininkams mokamas subsidijas nuo esamo gamybos lygio, kad taip būtų sumažintas subsidijavimo poveikis ūkininkų ekonominiams sprendimams, empiriniais tyrimais įrodyta, kad net tiesioginis subsidijavimas gali turėti poveikį šiems sprendimams. Priežastis, dėl kurios subsidijomis bandoma didinti tiek ūkininkų pajamas, tiek jų gerovę yra ta, kad taip didinamas ūkininkų finansinis likvidumas bei mokumas. Taip bandoma sumažinti ūkinės veiklos netikrumo laipsnį, sumažinti ūkininkų nenorą prisiimti riziką bei skatinti investicijas ir gamybą. Tačiau šios priemonės pasiteisina tik iš dalies, kadangi, kaip empiriškai įrodyta, ekonominius ūkininkų sprendimus veikia ne tik jų dabartinė padėtis (pajamų rėmimas, gerovės rėmimas), bet ir lūkesčiai dėl ateities. Tiesioginės subsidijos didina žemės ir jos nuomos kaštus, paramos mechanizmai yra sudėtingi, daugiakrypčiai ir priklauso nuo įvairių nustatytų sąlygų. Tie patys paramos instrumentai gali teigiamai veikti vienus ūkius, tačiau neigiamai – kitus. Vadinasi, ES bendrosios žemės ūkio politikos instrumentai gali skatinti ūkininkus dalį veiklos vykdyti šešėlyje.

Naujojoje ES bendrojoje žemės ūkio politikoje 2014–2020 metų laikotarpiui taip pat esama sprendimų, galinčių paskatinti ūkininkų veikimą šešėlyje. Tai mokėjimų paskirstymo pagal istorinius rodiklius visiškas arba laipsniškas panaikinimas, faktiškai reiškiantis paramos dydžio už vieną hektarą konkrečioje valstybėje narėje ar regione sumažėjimą (vidinė konvergencija), neigiamos profesinės veiklos, kurią vykdančiams subjektams tiesioginės išmokos neskiriamos, sąrašo patvirtinimas, įgaliojimų suteikimas valstybėms narėms savo sprendimu atmesti bet kokio pareiškėjo, kurio žemės ūkio veikla yra marginalinė, paramos prašymą, išmokų užtikrinimas tik tuo atveju, jei laikomasi klimatui ir aplinkai naudingos žemės ūkio praktikos (pasėlių diversifikavimas, esamų daugiamečių ganyklų išlaikymas ir ekologinių žemės ūkio paskirties žemių telkimas), lankstumo nacionalinėms institucijoms priimti išmokų skirstymo sprendimus, kurie ne visuomet yra palankūs konkrečiam ūkininkui, suteikimas bei bendrų ES mastu įtvirtintų taisyklių taiky-

mas šalims, kuriose ūkininkavimo sąlygos labai skiriasi. Dėl minėtų priežasčių yra tikslinga empiriškai ištirti, ar ES bendrosios žemės ūkio politikos priemonės turi įtakos ūkininkų sprendimui dalyvauti šešėlinėje ekonomikoje.

1.6. Šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriuje statistinių rodiklių apžvalga

Remiantis AT Kearney (2013) ataskaita, žemiausias šešėlinės ekonomikos lygis yra būdingas tiems ekonomikos sektoriams, kuriuose aktyviai praktikuojami reguliarūs kontraktai su vartotojais (pvz., elektros ar finansų sektoriams). Žemės ūkio sektorius nėra vienas iš šių sektorių, todėl šešėlinės ekonomikos lygis čia yra vidutinis (žr. 8 pav.).

8 pav. Šešėlinės ekonomikos lygis pagal sektorius Europoje 2013 m. duomenimis

Šaltinis: AT Kearney, 2013, 11 p.

Kaip matyti 8 pav., šešėlinės ekonomikos Europos žemės ūkio, medžioklės, miškininkystės ir žvejybos sektoriuje lygis apytikriai siekia nuo 10 iki 20 proc. BVP. Šis lygis yra žemesnis, nei šešėlinės ekonomikos lygis statybų, didmeninės ir mažmeninės prekybos, viešbučių ir restoranų, gamybos bei transporto, sandėliavimo ir komunikacijų sektoriuose, tačiau aukštesnis, nei bendruomeninių, socialinių ir asmeninių paslaugų, sveikatos priežiūros ir socialinio darbo, nekilnojamojo turto, nuomos ir verslo paslaugų bei kalnakasybos, elektros pramonės ir

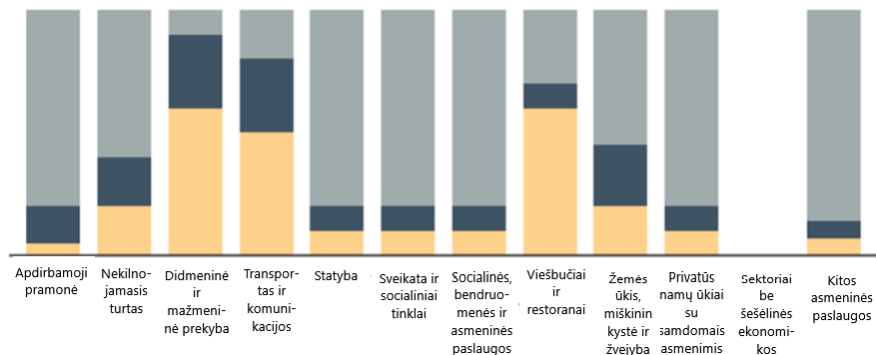
finansinių paslaugų sektoriuose. Nesant reguliarių sutarčių su vartotojais, nemaža dalis susitarimų (įskaitant ir neformalius) žemės ūkio medžioklės, miškininkystės ir žvejybos sektoriuje yra sudaroma su rangovais ir subrangovais. Taip pat pabrėžiama nedeklaruoto darbo problema, didelis skaičius smulkių transakcijų grynaisiais pinigais, smulkių ir vidutinio dydžio įmonių bei pavienių verslininkų dalyvavimas. Vertine išraiška šešėlinė ekonomika Europos žemės ūkio, medžioklės, miškininkystės ir žvejybos sektoriuje sudaro apie 23 mlrd. Eur iš 157 mlrd. sektoriaus sukuriamos vertės, t. y. 15 proc. viso sektoriuje generuojamo BVP (AT Kearney, 2013, 12 p.).

Nedeklaruoto darbo bei nedeklaruotų verslas-verslui ir verslas-vartotojams sandorių pasiskirstymas skirtinguose Europos ekonomikos sektoriuose pavaizduotas 9 pav.

Nedeklaruota veikla (mlrd. EUR)

Šešėlinių sandorių pasiskirstymas, %

9 pav. Nedeklaruoto darbo bei nedeklaruotų verslas-verslui ir verslas-vartotojams sandorių pasiskirstymas Europos žemės ūkio, medžioklės, miškininkystės ir žvejybos sektoriuje 2013 m., proc.

Šaltinis: AT Kearney, 2013, 13 p.

Kaip matyti 9 pav., didžiąją dalį šešėlinės ekonomikos Europos žemės ūkio, medžioklės, miškininkystės ir žvejybos sektoriuje sudaro nedeklaruotas darbas, antroje vietoje – nedeklaruoti sandoriai verslas-vartotojui, o mažiausioji dalis tenka nedeklaruotiems sandoriams verslas-verslui.

2002 m. Tarptautinė darbo organizacija, kuri dirba nedeklaruoto darbo analizės bei kovos su neformaliu darbu politikos kūrimo srityse nuo pat 1970-ųjų, priėmė Tinkamo darbo ir formaliosios ekonomikos rezoliuciją (angl. Resolution on Decent Work and the Informal Economy), kurioje pripažinta, kad neformalus darbas egzistuoja tarp įvairių subjektų (įskaitant ir prisidedančius šeimos narius bei namų ūkius) ne tik šešėliniame, bet ir formaliajame ekonomikos sektoriuose. Nedeklaruotas darbas yra apibrėžiamas kaip darbas formaliame ar neformaliame ekonomikos sektoriuje, kai šis darbas nėra darbo reguliavimo priemonių, socialinės apsaugos ir kitos užimtumo naudos objektas (Tarptautinė darbo organizacija, 2015a). Nedeklaruoto darbo formos žemės ūkio sektoriuje vaizduojamos 10 lentelėje.

10 lentelė
Nedeklaruoto darbo formos žemės ūkio sektoriuje

Veikiantys subjektai	Statusas pagal užimtumą								
	Savarankiškai dirbantys asmenys		Darbdaviai		Prisidedantys šeimos nariai	Darbininkai		Kooperatyvų nariai	
	N	F	N	F	N	N	F	N	F
Formalaus sektoriaus įmonės		F		F	1	2	F		F
Neformalaus sektoriaus įmonės	3		4		5	6	F	7	
Namų ūkiai	8					9	F		

N – neformalusis ekonomikos sektorius.

F – formalusis ekonomikos sektorius.

1 ir 5 – visi prisidedantys kaip darbininkai neregistruoti šeimos nariai.

2 – formaliame sektoriuje dirbantys darbininkai, kurių darbas nėra teisinių reguliavimo priemonių objektas.

3 – 7 savarankiškai dirbantys asmenys, darbdaviai ir kooperatyvų nariai, dirbantys neformaliuose vienetuose.

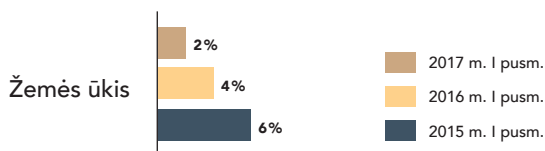
8 – savarankiškai dirbantys asmenys, gaminantys produktus galutiniam namų ūkių vartojimui.

9 – neregistruoti namų ūkio darbininkai.

Šaltinis: Tarptautinė darbo organizacija, 2015a, 5 p.

10 lentelėje matyti, kad nedeklaruotam darbui žemės ūkio sektoriuje priskiriami formaliaame sektoriuje (pvz., registruotuose ūkiuose, gamyklose, firmose) dirbantys darbininkai, visi neformaliajame sektoriuje veikiančios subjektai bei savarankiškai dirbantys asmenys, prisidedantys šeimos nariai ir namų ūkio darbininkai, kurie neturi socialinio draudimo ir / ar kitų su darbu susijusių garantijų.

Remiantis Lietuvos valstybinės darbo inspekcijos ataskaitos apie nelegalaus darbo reiškinų kontrolės koordinavimą bei priemones vykdant nelegalaus darbo prevenciją per 2017 m. I pusmetį (2017) duomenimis, ataskaitiniu laikotarpiu buvo patikrinti 3 897 ūkio subjektai, iš kurių – 74 ūkininkų ūkiai. Žemės ūkio sektoriuje nustatytų nelegaliai (neteisėtai) dirbusių asmenų procentinė dalis tarp visų ekonomikos sektorių 2015–2017 m. laikotarpiu iliustruojama 10 pav.

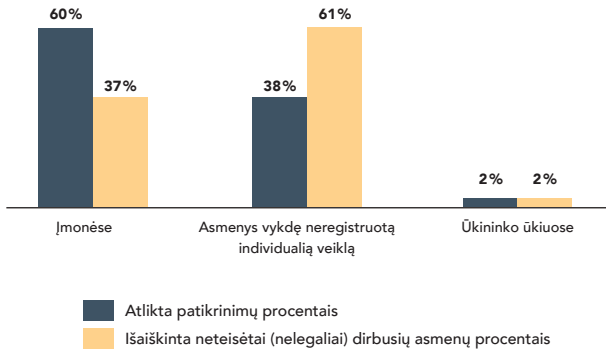

10 pav. Nelegaliai (neteisėtai) dirbusių asmenų dalis Lietuvos žemės ūkio sektoriuje, proc. dalis nuo bendro nelegaliai (neteisėtai) dirbusių asmenų skaičiaus visuose ekonomikos sektoriuose 2015–2017 m. I pusm.

Šaltinis: Valstybinė darbo inspekcija, 2017.

10 pav. matyti, kad 2017 m. I pusmetį Lietuvos žemės ūkio sektoriuje nustatyta nelegaliai (neteisėtai) dirbusių asmenų dalis sudarė 2 proc. nuo bendro nelegaliai (neteisėtai) dirbusių asmenų skaičiaus visuose ekonomikos sektoriuose. Didžioji dalis nustatytų nelegaliai (neteisėtai) dirbusių asmenų nustatyta statybos sektoriuje (2017 m. I pusmetį ji sudarė 55 proc.). 2017 m. I pusm. nustatytų nelegaliai (neteisėtai) dirbančių asmenų skaičius, lyginant su 2016 m. I pusm., sumažėjo žemės ūkyje nuo 3,51 proc. iki 1,66 proc., miškininkystėje nuo 7,38 proc. iki 5,29 proc. (Valstybinė darbo inspekcija, 2017).

Iš visų 2017 m. I pusmetyje nustatytų nelegaliai (neteisėtai) dirbusių asmenų 61 proc. sudarė fiziniai asmenys, iš kurių 2 proc. vykdė neregistruotą individualią veiklą pas ūkininkus (žr. 11 pav.)

11 pav. Nelegaliai (neteisėtai) dirbusių asmenų proc. dalys pagal veiklos vykdymo sritį

Šaltinis: Valstybinė darbo inspekcija, 2017.

2018 m. ūkininkų ūkiuose nelegaliai (neteisėtai) dirbusių asmenų skaičius nepakito: jis išliko lygus 2 proc. (Valstybinė darbo inspekcija, 2018).

Apibendrinant Europos žemės ūkio, medžioklės, miškininkystės ir žvejybos sektoriui būdingas vidutinis šešėlinės ekonomikos lygis, apytikriai siekiantis nuo 10 iki 20 proc. BVP. Vertine išraiška tai sudaro apie 23 mlrd. Eur iš 157 mlrd. sektoriaus sukuriamos vertės. Nesant reguliarių darbo sutarčių bei sutarčių su vartotojais praktikos, žemės ūkio sektoriui būdinga itin didelė nedeklaruoto darbo bei didelė nedeklaruotų sandorių verslas-vartotojams dalis. Lietuvos žemės ūkio sektoriuje nustatytų nelegaliai (neteisėtai) dirbusių asmenų procentinė dalis tarp visų ekonomikos sektorių 2017 m. I pusmetį sudarė apie 2 proc., t. y. sumažėjo apie 1,85 procentinio punkto per metus. Duomenų apie nedeklaruotų sandorių verslas-vartotojams dalį šalies žemės ūkio sektoriuje rasti nepavyko.

2. ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS ŽEMĖS ŪKIO SEKTORIUJE VERTINIMO METODIKA

2.1. Ekspertinis vertinimas

Ekspertinis vertinimas, kaip ir demokratinis valdymas, yra netobuli, tačiau nieko geresnio už juos nėra. Pasak Kardelio (2016), ekspertų apklausa – „tai specifinės rūšies apklausa, kurios metu apklausiami specialiai parinkta žmonių grupė, turinti kurios nors srities žinių“ (270 p.). Tokie žmonės yra vadinami ekspertais. Ekspertų metodą ir apklausos procedūrą galima vykdyti apklausos raštu ar interviu metodais, tačiau dažnai atvejais iškyla teisingų ekspertų parinkimo problema. Kardelis (2016) rekomenduoja iš pradžių įvertinti pačius ekspertus bei suformuluoti jų parinkimo požymius ar principus.

Siekiant atlikti ekspertinį vertinimą, kurio tikslas – ištirti šešėlinės ekonomikos Lietuvos žemės ūkio sektoriuje atsiradimo ir egzistavimo apraiškas trimis lygiais (politinės ekonomikos, vertės grandinės ir kaimų veikėjų), išsikelti šie ekspertų atrinkimo kriterijai:

1. eksperto ilgametė (7 metai ir daugiau) darbo patirtis žemės ūkio sektoriuje;
2. eksperto priklausymas asociacijai „Lietuvos ūkininkų sąjunga“ bei atstovavimas prezidiumui;
3. eksperto atstovavimas skirtingam Lietuvos regionui.

Remiantis ekspertų atrinkimo kriterijais į ekspertinę apklausą teigiamai atsiliepė šie ekspertai:

1. Raimundas Juknevičius. Šiaulių rajono ūkininkų sąjungos pirmininkas, Lietuvos ūkininkų sąjungos vicepirmininkas. Taip pat užima vadovo pareigas kooperatyve „Šiaulių aruodas“.
2. Remigijus Kelneris. Lietuvos ir Pagėgių savivaldybės politinis bei visuomenės veikėjas, ūkininkas, nuo 2003 m. ŽŪK „Lumpėnų Rambynas“ vadovas,

LŪS Pagėgių krašto ūkininkų skyriaus pirmininkas, „Pienas LT“ valdybos narys, Pagėgių sav. Tarybos narys.

3. Saulius Stirna. LŪS Kaišiadorių skyriaus pirmininkas. Stambiausias Elektrėnų savivaldybės ūkininkas. Žemės ūkyje dirba 25 metus, Ūkio vadovas. Vadovauja 700 ha ūkiui, turi 8 samdomus darbuotojus. Vyraujanti sritis – augalininkystė.
4. Marijona Lukoševičienė. LŪS Ignalinos rajono skyriaus pirmininkė, vicepirmininkė, Ignalinos raj. Savivaldybės tarybos narė. Žemės ūkyje dirbanti visą gyvenimą.
5. Raimundas Jovarauskas. Jurbarko ūkininkų sąjungos pirmininkas, Lietuvos ūkininkų sąjungos tarybos narys, Augalų asociacijos tarybos narys, pagrindinė žemės ūkio veiklos sritis – augalininkystė, ūkininkavimo darbo patirtis – 17 metų.
6. Lilija Teresė Šermukšniėnė. Lietuvos ūkininkų sąjungos vicepirmininkė. LŪS Joniškio skyriaus pirmininkė. Ūkininkauja nuo Sąjūdžio laikų.

Pagal Augustinaičio, et. al. (2009) rekomendacijas minimalus rekomenduojamas ekspertų skaičius – 5 asmenys, tačiau autorės, atsižvelgdamos į Lietuvos ūkininko sąjungos prezidiumo narių skaičių, išsiuntė 14 narių užklausas dėl sutikimo tapti ekspertais šešėlinės ekonomikos žemės ūkio sektoriaus srityje. Teigiamai į pasiūlymą sureagavo 6 prezidiumo nariai.

Ekspertams el. paštu buvo išsiųsti atvirojo tipo klausimai. Tyrimas vykdytas 2019 m. sausio–vasario mėnesiais. Klausimų struktūra buvo sudaryta remiantis Weng (2015) pasiūlytu šešėlinės ekonomikos vertinimo žemės ūkyje modelių, apimančiu tris lygmenis, bei papildyta žemės ūkio subsidijavimo aspektu. Pagrindinės tiriamos sritys yra teisė, reguliavimas ir ekonomika, kurias rekomenduojama išnagrinėti trimis specialiaisiais lygiais: politiniu ekonominiu (makroskalės) lygmeniu, vertės grandinės (mezoskalės) lygmeniu ir kaimo veikėjų (mikro skalės) lygmeniu.

Politinė ekonomika leidžia atlikti makrolygmens analizę, kurioje nelegalūs kaimo veikėjai užsiima neoficialia prekyba, ypatingą dėmesį skiriant oficialioms ir neoficialioms taisyklėms / reglamentavimui, kaimo veikėjų galiai ir išteklių prieigos valdymui. Vertės grandinės analizė leidžia išsiaiškinti, kas, kaip vykdo, kur vyksta neformali prekyba, santykius tarp veikėjų, žemės ūkio gamintojų agentūras bei ryšius su oficialiai apskaityta ekonomika. Mezolygmenyje įvairus neformalumo pobūdis pasireiškia skirtingomis veiklomis – ekonominiais subjektais ir neregistruotomis įmonėmis. Galiausiai kaimo veikėjų analizė padeda egzami-

nuoti motyvaciją, pragyvenimo šaltinius ir atsakymus į kaimo veikėjų politines intervencijas neoficialiojoje ekonomikoje.

Tokių būdu ekspertams buvo pateikti šie atvirojo tipo klausimai:

Politinės ekonomikos lygmenyje:

1. Kokios yra vyraujančios teisinės ir paprotinės normos išteklių ir žemės valdymo srityje? *Turima omenyje tai, kad žemės ūkio veikla užsiėmė proseneliai, seneliai, kurie vykdamos veiklos neregistruodavo, jiems tai būdavo labiau įprastas gyvenimo būdas, todėl ir dabartinės kartos „įpėdiniai“ traktuoja žemės ūkio veiklą, kaip savaime suprantamą, kurios nereikia oficialiai registruoti.*
2. Kaip normos susidūrė, egzistavo ir bendrai vystėsi istoriškai? *Turima omenyje, kaip teisinės ir paprotinės normos žemės ūkio veikloje keitėsi Lietuvoje per 50–100 metų.*
3. Koks yra mažų įmonių patekimo į žemės ūkio sektorių kliūčių lygis, korupcija? *Turima omenyje: su kokiomis problemomis susiduria individai, norėdami užregistruoti žemės ūkio veiklą?*

Vertės grandinės lygmenyje:

4. Kur ir kaip dalyvauja kaimo ekonomikos veikėjai neoficialiojoje ekonomikoje? *Turima omenyje: kokiose srityse ir kaip dažniausiai pasireiškia šešėlinė ekonomika žemės ūkyje?*
5. Kokia yra jų ekonominė grąža ir santykiai su kitais veikėjais? *Turima omenyje, kokią naudą iš šešėlinės ekonomikos gauna ją vykdantys individai žemės ūkio sektoriuje (finansinė, „paslauga už paslaugą“, bendruomeninių ryšių užmezgimas, informacijos sužinojimas ir t. t.).*
6. Kaip jie formuoja neoficialios prekybos taisykles? Ar santykiai yra tokie glaudūs, kad jie sudaro terpę šešėlinei veiklai vykdyti?

Kaimo veikėjų lygmenyje:

7. Kokie motyvai yra esminiai dalyvaujant neoficialiojoje ekonomikoje? *Kokie veiksniai lemia, kad individai dalyvauja šešėlinėje ekonomikoje?*

Mokslinėje literatūroje teigiama, kad subsidijos, teikiamos žemės ūkiui, sumažina neigiamas ekonomines pasekmes bei leidžia užtikrinti ūkininkams tinkamą pajamų lygį. Tačiau subsidijavimas turi ir neigiamos įtakos: dėl dažnos žemės ūkio politikos kaitos ūkininkai jaučia didesnę netikrumą dėl savo pajamų ir produkcijos kainų ateityje, ir didėjantis netikrumo laipsnis skatina juos dalį veiklos perkelti į šešėlį.

8. Kaip subsidijavimas veikia ūkininkų motyvaciją veikti „šešėlyje“?

Atsakymai į klausimus pateikiami 3.1 dalyje.

2.2. Kiekybinės apklausos metodas

Siekiant nustatyti Lietuvos ūkininkų požiūrį į priešastinius šešėlinę ekonomiką skatinančius veiksmus Lietuvos žemės ūkio sektoriuje, pasirinktas kiekybinės apklausos metodas. Tyrimo imtis apėmė 196 ūkininkus. Apklausa buvo atliekama 2019 m. sausio–vasario mėn., pasinaudojant „Sniego gniūžtės“ metodika ir www.apklausa.lt įrankiu. Palyginamoji tradicinių duomenų atrankos metodų analizė (Vershinina, Rodionova, 2011) atskleidė, kad tiesioginiai tyrimo metodai, įskaitant asmeninius pokalbius, pokalbius internetu, telefonu ir (e-) klausimynų siuntimas neleidžia užtikrinti tinkamos tyrimo imties. „Sniego gniūžtės“ metodas padeda surinkti tikslią auditoriją. Duomenų rinkimo metodas, pirmą kartą pritaikytas Cohen (1989), buvo sukurtas siekiant išspręsti atrankos problemas ir padidinti tyrėjui prieinamos imties dydį. Metodo tikslas – paprašyti žinomų respondentų surasti kitus apklausos dalyvius (Vershinina, Rodionova, 2011). Šis metodas rekomenduojamas paslėptų gyventojų grupių tyrimams dėl galimybės gauti patikimus duomenis.

Apskaičiuojant imties dydį, „Eurostat“ duomenimis 2016 m. Lietuvoje veikė 150 320 ūkių. Siekiant užtikrinti 7 proc. paklaidą (apskaičiuota remiantis interneto apklausos sistemos skaičiuokle <http://www.surveysystem.com/sscalc.htm>), reikalinga apklausti 196 ūkininkus. Apklausoje sudalyvavo 129 ūkininkai, todėl paklaida padidėjo iki 8,62 proc.

Anketa sudaryta iš trijų dalių (žr. 4 priedą). Pirmoje anketos dalyje siekiama įvertinti bendruosius ir specifinius šešėlinę ekonomiką žemės ūkyje lemiančius veiksmus ūkininkų požiūriu. Likerto skalėje buvo prašoma nuo 1 (visiškai nepritariu) iki 5 (visiškai pritariu) balo įvertinti pateikiamus teiginius. Be to, ūkininkų papildomai buvo prašoma įvardinti, jų nuomone, didžiausią įtaką šešėlinei ekonomikai atsirasti žemės ūkyje turinčius veiksmus. Antroji anketos dalis skiriama taikomų / taikytų šešėlinės ekonomikos žemės ūkyje prevencinių priemonių efektyvumui įvertinti bei pasiūlymams šešėlinės ekonomikos lygiui žemės ūkio sektoriuje mažinti suformuoti. Trečioji anketos dalis skirta ūkininkų demografinėms charakteristikoms pagal lytį, amžių, ūkio ir ūkininkavimo tipą identifikuoti. Apklausos rezultatai apdoroti SSPS ir „McExcell“ programomis bei pateikiami 3.2 poskyryje.

3. ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS ŽEMĖS ŪKIO SEKTOIUJE EMPIRINIS VERTINIMAS

3.1. Ekspertų požiūris į šešėlinę ekonomiką žemės ūkyje

Šiame poskyryje pateikiami ekspertų interviu pagal pateiktą klausimą. Kalba mokslo leidinio autorių pateikiama netaisyta.

1. Kokios yra vyraujančios teisinės ir paprotinės normos išteklių ir žemės valdymo srityje?

Raimundas Juknevičius. Ilgą istorinį laiką Lietuvoje žemės ūkio sektorius buvo labiau valstybinis, turiu omenyje, kolūkių ir tarybinių ūkių laikus. Individualaus verslo vystoma labai minimaliai, labai ribojamuose žemės plotuose buvo užauginama žemės ūkio produkcijos daugiausiai savo šeimos poreikiams (vedamas natūrinis ūkis) ir tik nedidelė dalis atlikusių maisto produktų ar žaliavų buvo parduodama. Parduodama arba už paslaugas produktais buvo atsiskaitoma dažniausiai tiesiai iš individualių namų ūkių. Mažesnę dalis produkcijos buvo parduodama turgavietėse, o dar mažesnę dalis – per valstybinius supirkimo punktus. Individualūs namų ūkiai neprivalėjo vesti parduodamos produkcijos apskaitos. Žemės rinkos iš viso nebuvo. Atgavus nepriklausomybę, Lietuvoje nebuvo susiformavusios paprotinės normos žemės valdymo srityje. Tuo tarpu didelė dalis valstybei priklausiusių išteklių buvo grobstoma, ir tai visuomenė toleravo. Paimti valdišką daiktą, kuris nebuvo saugomas, buvo ne vagystė: maždaug, paėmiau, kad neprapultų. Tie, kurie turėjo galimybę „prieiti prie jo“ ėmė daugiau, nei pačiam reikėjo, todėl parduodavo pažįstamiems, ir tai buvo gyvenimo norma. Laimė buvo turėti dirbantį mėsos kombinate, nes šeima, visa giminė, kaimynai ir draugai nebadavo.

Kiek kitokia situacija paprotinių normų išteklių ir žemės valdymo srityje buvo iki Lietuvai prarandant nepriklausomybę. Žemės ūkyje po 1920 m. žemės refor-

mos Lietuvoje vyravo gana smulkūs ūkininkų ūkiai. Didesnioji Lietuvos populiacijos dalis gyveno kaime. Žemės ūkio produkcijos gamybos intensyvumas nebuvo didelis, todėl parduodamos produkcijos buvo mažiau lyginant su suvartojamos ūkininko ūkyje savo reikmėms produkcijos kiekiu. Tiek darbo santykiuose, tiek ir ūkio apskaitos srityje nebuvo tokio griežto reglamentavimo ir valstybės kontrolės, lyginant su dabartiniais laikais. Žemės rinka buvo gana aktyvi. Vieni ūkiai dėl įvairių priežasčių būdavo parduodami, kiti ūkiai įsigydavo parduodamus ūkius ir jų valdytą žemę. Ūkiai turėjo stambėjimo tendenciją, bet žemės įsigijimas vienam ūkiui įstatymu buvo ribojamas.

Remigijus Kelneris. Kad galėčiau atsakyti į pateiktus klausimus, man turėtų būti bent 90 metų ir pagal profesiją labiau būti istorikas, ekonomistas ar Mykolo Krupavičiaus (aut. pastaba Lietuvos dvasininkas ir politikas, žemės ūkio ministras, prelatas) bendražygis. Viso labo esu ūkininkas, man 57 metai. Esu baigęs 1984 metais LVA Zootinžinerijos fakultetą. Mes, gimę sovietiniais laikais, žinojome, kad privati nuosavybė yra blogis, „supuvusio“ kapitalizmo prasimanymas. Tie, kurie turėjo nuosavos žemės bent 15–20 ha, jau buvo „buožės“, verti Sibiro platybių, kur didžioji dauguma ir iškeliauvo. Žemė atiteko „kolchozams“, o jų pirmininkais tapo dažniausiai nieko apie žemės darbus neišmanantys proletarai, bet labai lojalūs komunistų partijai.

Deja, istorija susiklostė taip, kad mes, lietuviai, po nepriklausomybės atkūrimo 1990 metais kovo 11 dienos pradėjome kartoti buvusiais klaidas, kitaip sakant, daryti „revanšą“. Tarsi viesulas nunešėme kolchozų stogus, nuvartėme grūdų bokštus (Rambyno tarybinis ūkis turėjo naują, vienus metus tarnavusią džiovyklą su 12 grūdų bokštų), ardėme sienas, nes kai kam reikėjo silikatinių plytų, o perdangos plokštes daugelis tiesiog sudaužė, kad netrukdytų prieiti prie plytų. Kraupu buvo žiūrėti, kaip virsta bokštai. Vieni iškart pjaustė ir krovė į metalo laužą, kiti tiesiog vilko iki namų, galvodami, kad gal kada prireiks, bet vėliau vis viena sukrovė į laužą. Iš 10 ūkinių vienietų „komplektų“, į kuriuos buvo padalintas apie 7000 ha turintis „Rambyno“ tarybinis ūkis, išliko vienas, kuriam vadovavo šiek tiek kompetencijos turintis jaunas zootechnikas. Visiems kitiems „komplektams“ vadovavo traktorininkai, sandėlininkai, automechanikai... Tačiau skirtingai nuo anų laikų, tokiam vadovavimui nebuvo stipraus valdžios palaikymo. Priešingai, kiek pamenu vieno patriarcho kalboje buvo sakoma, kad „kolchozo“ liekanoms paramos nebus. Todėl procesas vyko greitai, tarsi į laužą žibalo kas piltų.

Mano nuomone, nėra daug tokių neregistruotų, net ir smulkių ūkių, nes ūkininkavimas be ES paramos (deklaravimo išmokos) beveik neįmanomas. Bet vieną

įmantrų ūkininkavimo būdą galima būtų čia priskirti, užgimusį su ES išmokomis už deklaruotus plotus, tai vadinamas „sofos“ ūkininkas. Tai miestiečiai, kurie atgavo senelių ir tėvų žemes ir, suprantama, kad nesiruošė ūkininkauti, nes tam reikalui plotai buvo per maži. Bet vietoj to, kad išnuomotų tikriesiems ūkininkams, jie apsimetė ūkininkais, ir neva tai patys ūkininkauja ir deklaruoja tuos plotus. „Sofos“ ūkininkas ne tik gauna išmokas, bet ir žymėtą be akcizo dyzeliną, skirtą žemei apdirbti. Šie „sofos“ ūkininkai, tarsi tikrieji parazitai, pasinaudoja paramos pinigais, o žemę pasiūlo dirbti daugiausiai smulkiesiems ūkininkams, kurie yra silpniausia žemės ūkio grandis, nes nuosavybės turi nedaug, o ir atsiradus galimybei neturi tam lėšų, tad ir sutinka naudoti žemę bet kokiomis sąlygomis. Šią situaciją galima būtų prilyginti greitųjų kreditų pasiūlai. Beveik visi, kurie naudojami šiais kreditais, yra beviltiškoje situacijoje ir anksčiau ar vėliau priverčiami žlugti.

Saulius Stirna. Mano atveju seneliai buvo kaimo žmonės, kurie nesivertė kita veikla, išskyrus žemės ūkį. Kitaip nebūtų įmanoma išgyventi kaime, reikėjo auginti šeimą ir ją išmaitinti. Tėvai dirbo kolūkyje, tuo metu veikla buvo matuoja normomis, toks atskiras vienetas kaip ūkininkas nebuvo net traktuojamas. Šių laikų ūkininkai yra įregistruavę ūkius, nes gyvena teisinėje valstybėje. Nemanau, kad tą reikėtų slėpti, ir kiek tai ilgai būtų paslėpta? Be to, šiais laikais dauguma ūkininkų yra normalūs verslininkai, kurie nemano, jog vystyti verslą yra kažkas gėdingo ar slėpti savo pajamų šaltinio. Be oficialiai įregistruoto ūkio neįmanoma rasti verslo partnerių, kai kurių taikomų lengvatų.

Marijona Lukoševičienė. Teisinės ir paprotinės normos išteklių ir žemės valdymo srityje yra gana įvairios. Iki 1989 metų žemės ūkio sektorius priklausė valstybei ir tik nuo 1989 m., pradėjus kurtis valstiečių ūkiui, kolūkiai buvo keičiami į bendroves (1991 m.). Visas ūkis (technika, gyvuliai, pastatai, trąšos ir kt.) buvo paverstas į pajus ir išdalintas gyventojams. Po 1991–1993 m. Lietuvos laikinieji pinigai talonai buvo panaikinti įvedus litą. 1993 metais žemės hektaras siekė vos 300 litų, todėl ją galėjo įsigyti visi, kas norėjo tapti ūkininkais ir pradėti žemės ūkio veiklą. Prasidėjo gyvulių, pastatų dalyba, t. y. atėjo kita ūkininkavimo era, kuri tęsiasi iki šiol.

Raimundas Jovarauskas. Visi ūkininkai žemes, kuriose vykdė ūkininkavimą, yra paveldėję iš tėvų ir senelių. Sovietmečio laikotarpiu žemės buvo nacionalizuotos ir tapo kilnojamąja nuosavybe.

Lilija Teresė Šermukšnienė. Nuo Sąjūdžio laikų stambesni ūkininkai, kurie buvo aktyvesni, susigriebė žemę ir tai, kas geriausia. Smulkieji ūkininkai (pavyzdžiui, turintys 15 ha) nežinojo, ką daryti su žeme. Su reforma buvo labai paskubėta, nes

žmonės neįsivino, ką daryti. Taip pat atsirado neteisybė su žemių perkėlimu. Pavyzdžiui, aukštas pareigas užimantys asmenys žemes persikeldavo prie ežerų, eiliniai žmonės, neturėdami informacijos, liko prie „suskilusios geldos“.

2. Koks yra mažų įmonių patekimo į žemės ūkio sektorių kliūčių lygis, korupcija?

Raimundas Juknevičius. Įregistruoti ūkio subjektą, dirbantį žemės ūkio sektoriuje, nėra sudėtinga. Keliami tik minimalūs apsirūpinimo žeme ir bazinių ūkininkavimo žinių reikalavimai. Jauniems piliečiams teikiama parama naujų ūkių kūrimui, o vėliau ir jų modernizavimui. Tačiau statistika byloja, kad ūkių skaičius kas metai mažėja, t. y. naujai įregistruojamų ūkių yra mažiau, nei išregistruojama. Traukiasi daugiausiai smulkūs ūkiai. Ižvelgti akivaizdžių korupcijos požymių ar trukdžių rinkoje įsitvirtinti smulkiems ūkiams nėra, nes yra teisinis reguliavimas ir teisės aktų įgyvendinimo mechanizmas. Bet faktai rodo, kad nepasiekiami teisės aktuose keliamų tikslų. Dėl jaunuųjų ūkininkų rėmimo vyksta amžinas ginčas, ar visi Lietuvos piliečiai turi vienodas galimybes įkurti ūkį ir gauti paramą, pavyzdžiui, ar vienodose sąlygose yra stambaus ūkininko vaikas, kuriantis atskirą ūkį ir gaunantis visokeriopą paramą iš tėvo ūkio, ir tokios paramos neturintis kaimo vaikas, kai norint gauti paramą ūkio plėtrai reikia prisiimti gamybos lygiui ir ekonominiam efektyvumui keliamus įsipareigojimus. Statistika vis tik byloja, kad smulkūs ūkiai, skaičiuojant vienam valdomam hektarui, įsisavina ženkliai mažiau paramos nei stambūs. Tad peršasi išvada, kad teisinis reguliavimas smulkiems ūkiams stiprėti nėra palankus, o ši situacija yra tokia dėl to, kad įstatymų kūrimo procese stambaus kapitalo interesai yra geriau atstovaujami nei visuotinis interesas.

Remigijus Kelneris. Pati pradžia tapti ūkininko ūkiu ir gauti ūkininko pažymėjimą nėra sudėtinga, ir pažymėjimas už 12 eurų gaunamas tą pačią dieną, pateikus asmens dokumentą ir žemės sklypo, esančio toje savivaldybėje, dokumentą (nuosavybė arba nuoma užregistruojama per Registrų centrą – sumokėjus apie 10–20 eurų). Bet reikia turėti žemės ūkio krypties išsilavinimą, tarsi įrodantį, kad turite supratimą apie žemės ūkio pradmenis. Jei neturite išsilavinimo, teks (dažniausiai formaliai) mokintis žemės ūkio mokyklose ir gauti atitinkamą pažymėjimą, kuris „naujamajam“ ūkininkui atvers duris į nebūtinai sėkmingą ūkininkavimą. Štai šita vieta yra tikrai korupcinė, nes visos pažymos išrašomos visiems, kas tik sumoka, sakysim 150 eurų, už taip vadinamus „kursus“. Toliau ūkininko veiklos vykdymas yra individualus reikalas. Kai kurie ilgai merdės ir nusimerdės, kai kurie stabiliai

augš, kol išaugs į normalų ūkį. Normalus gali būti ir 1 ha ūkis, arba 100 ha. Kai kurie ūkiai neišgyvena ir su 1000 ha.

Saulius Stirna. Individai susiduria su tuo, kad privalai turėti žemės ūkio paskirties sklypą, kad galėtum įregistruoti savo ūkininko valdą. Taip pat visi biurokratiniai barjerai, prašymai, dokumentų teikimai, atsakymo laukimai sukuria didelę laiko grandinę iki galutinio tikslo.

Marijona Lukoševičienė. Smulkiam ūkininkui, kalbant apie žemės ūkio rinką, yra sudėtinga ne tik patekti į rinką, bet ir joje išsilaikyti dėl patiriamų sąnaudų (kurios yra nemenkos) vykdant veiklą. Lyginant su stambiomis žemės ūkio bendrovėmis, skiriasi smulkių ir stambių ūkių pajamos, nes smulkus ūkis negali konkuruoti lygiaverčiai su stambiu ūkininku dėl pagaminimo ir pardavimo proceso, kurį atlieka savarankiškai, be tarpininkų pagalbos.

Raimundas Jovarauskas. Pagrindine problema įvardinčiau tai, jog jauniems ūkininkams neįmanoma įsigyti žemės ūkio paskirties žemės dėl jos ribotumo. Šiuo metu siekti pradėti ūkininkavimą yra itin sudėtinga, nes patiriamų kaštų dydis (žemės nuoma, mokesčių susimokėjimas, paskolų įmokos) jaunuosius ūkininkus priveda prie bankroto jau po 2 metų. Grįžtame prie to, jog ūkiai turėtų būti paveldimi iš tėvų ar senelių.

Lilija Teresė Šermukšnienė. Didžiausia kliūtis – nėra žemės įsigijimui. Pavyzdžiui, 2015 m. buvo pateikti 31 pareiškimai paramai gauti, tačiau gavo tie, kurių tėvai turėjo nuo 50 iki 200 ha. Pradedantieji nei paramos, nei paskolos neišduoda, todėl tai didžiausia įėjimo į žemės ūkio sektorių problema.

3. Kur ir kaip dalyvauja kaimo ekonomikos veikėjai neoficialioje ekonomikoje?

Raimundas Juknevičius. Neoficiali ekonomika, galima įtarti, pasireiškia ten, kur yra mažos vertės sandoriai ir ten, kur jie yra itin dideli. Ten, kur sandoriai yra itin dideli, jie yra labiau kontroliuojami valstybės institucijų, tačiau įstatymuose yra spragų ar dviprasmybių, kuriomis pasinaudojant vykdomos lyg ir legalios operacijos. Pvz., įstatymu yra ir visuomet buvo ribojamas įsigyjamos žemės ūkio paskirties žemės kiekis vienam asmeniui, šiuo metu – 500 ha. Tačiau net ir nekilnojamojo turto registrų duomenys byloja, kad asmenys valdo ženkliai didesnius plotus, o kiek jų dar faktiškai valdo vienas pilietis, valdymą pridengdamas juridiniais asmenimis ar žemę įsigydamas kitų šeimos narių ar draugų vardu? Dėl įstatymuose skirtingai taikomų juridiniams asmenims ir ūkininkams apmokestinimo išimčių ar lengvatų nėra vienodas apmokestinimas nuo gautų pajamų. Nemanau, kad įstatymo lei-

dėjai priimdami įstatymus ir vėliau juos ne kartą taisydami nesuprato, kad pelno mokestis juridiniams asmenims ir pajamų mokestis ūkininkams turėtų sudaryti vienodas sąlygas vystyti verslą. Galima būtų įtarti, kad korupcijos požymių galima rasti ne vienu atveju aukščiausiam įstatymų leidybos lygyje. Ypač tai buvo pastebima žemės nuosavybės atkūrimą reguliavusioje srityje, kai įstatymai buvo keičiami juos pritaikant labai konkretiems asmenims, *ir jiems legalizavus nuosavybę taip, kaip jiems buvo geriausiai, įstatymas vėl būdavo keičiamas ar atstatoma ankstesnė formulė.*

Apie pasitaikančius korupcijos atvejus yra faktų turguose ir mažmeninės prekybos įmonėse, kai prekiaujama neapskaitytai ar neturinčiais reikiamų gaminio tiekimo grandinės atsekamumo ir kokybę patvirtinančių dokumentų gaminiais. Bet prekybos turguose mastas mažėja, mažėja apyvartos, todėl mažėja dėl šešėlinės ekonomikos daroma žala. „Lazda turi du galus“. Prekybai koncentruojantis dideliuose tinkluose smulkiųjų perdirbėjų ir žemdirbių, tiekiančių produkciją tiesiai iš ūkių, konkurencinės sąlygos blogėja, lyginant su stambiaisiais produkcijos tiekėjais, nes tinklai kelia reikalavimus produkcijos tiekimo apimtims, tiekimo pastovumui, be to, nepakeliamai slegia mažuosius produkto įvedimo į rinką „lentynos“ ir į juos panašūs mokesčiai. Blogėjanti konkurencinė aplinka sudaro geras sąlygas kainoms didėti, mažėja pirkėjams įvairesnių produktų pasirinkimo galimybės. Tai tikrai nėra visuomeninis interesas, bet lyg ir viskas legalu.

Žemės ūkyje net iki 70 proc. pajamų yra generuojama augalininkystės sektoriuje. Prekiniai šio sektoriaus ūkiai neturi galimybių dalyvauti šešėlinėje ekonomikoje, nes yra kontroliuojami ne tik Valstybinės mokesčių inspekcijos, bet ir daugelio kitų institucijų. Gamybinės veiklos schemas daugelio ūkių yra identiškos, todėl nukrypimai nuo gamybos vidurkių yra labai pastebimi. Nesunku pritaikyti algoritmus, kad išsiaiškinti į rizikos grupę patekti pretenduojančius ūkius. Panaši padėtis ir kitų žemės ūkio sektorių prekiniuose ūkiuose.

Ten, kur vyrauja itin mažos vertės sandoriai mažuose ūkiuose, valstybės institucijų kontrolės yra ženkliai mažiau, todėl šiuose sandoriuose „šešėlio“ yra daugiau, bet jo daromos žalos apimtys nėra tokio masto, kad valstybei atsipirktų investicijos į šių sandorių griežtesnį administravimą ir kontrolę. Kai kam pavyksta sukurti sistemą, kur sandoriai yra maži, bet jų yra labai daug, todėl nauda iš šešėlio yra reikšminga.

Remigijus Kelneris. Šešėlinės ekonomikos žemės ūkyje dažniausias palydovas yra mažieji ūkiai, kurie nėra PVM mokėtojai ir norėdami sutaupyti „mokesčiams“ dirba taip, kad vyktų apyvarta be PVM sąskaitų-faktūrų. Tai yra žemės ūkio darbu

paslaugos, prekės iš turgaus arba į turgų. Gali būti ir kitokių „šešėlių“, kaip rusiškas dyzelinas, benzinas, augalų apsaugos priemonės ar veterinariniai vaistai, kuriais prekiaujama tik už grynuosius pinigus. Deja, koks procentas yra visos tos apyvarotos, net labai apytiksliai negaliu pasakyti.

Saulius Stirna. Šešėlinė ekonomika pasijunta per mokamus mokesčius. Darbuotojams „ant popieriaus“ mokami maži atlyginimai, nelegaliai samdomi darbuotojai, už darbą mokama „natūriniais“ pinigais, „paslauga už paslaugą“ – dažnas atsikaitymo būdas ir pagrindinės problemos mažuose ūkiuose, kas didina šešėlinę ekonomiką.

Marijona Lukoševičienė. Žemės ūkyje neoficialioji ekonomika nėra itin svarbi, tačiau pagrindinės sritys pasireiškia per mokesčių ar pajamų slėpimą.

Raimundas Jovarauskas. Lietuvoje žemės ūkis yra pats skaidriausias sektorius. Kodėl? Remiantis įstatymine baze privalai turėti buhalterį, tapti PVM mokėtoju. Pavyzdžiui, augalininkystės ūkyje kasmet kontrolę vykdančių institucijų yra per 15 vienetų, t. y. nuo Valstybinės augalų apsaugos tarnybos iki Valstybinės mokesčių inspekcijos. Už kiekvieną gamtosaugos / mokestinį pažeidimą skiriamos baudos. Esant natūriniam ūkiui, kuomet abu šeimos nariai dirba kitose darbovietėse, ūkis traktuojamas kaip papildoma veikla, o užauginta perteklinė produkcija netraktuojama kaip oficialiai neapskaityta ekonomika.

Lilija Teresė Šermukšnienė. Didžiausia šešėlinė ekonomika vyksta teikiant paraiškas paramai gauti, kuomet veikla oficialiai perkeliama dukrai ar sūnui, siekiant surinkti daugiau balų. Pavyzdžiui, jauniesiems ūkininkams skiriama 70 proc. paramos iš 100 proc., pasinaudojant šia sąlyga ūkiai perrašomi jaunimui, nors praktiškai ūkį dirba stambus ūkininkas tėvas.

4. Kokia yra jų ekonominė grąža ir santykiai su kitais veikėjais?

Raimundas Juknevičius. Įvedus žemės ūkio ir miškininkystės paslaugų kvitus, kai trumpalaikiams darbams, kuriems atlikti nereikalinga aukštesnė kvalifikacija, ženkliai sumažėjo nelegalaus įdarbinimo atvejų, nes įdarbinimas pagal šią sistemą yra nesudėtingas ir patrauklus abiem darbo santykių pusėms. Ženkliai sumažėjo darbų prisidengiant „talkų“ sąvoka. Ženkliai yra sumažėjusi tolerancija piktnaudžiavimui, todėl gerai nesimaskuojant vykdyti šešėlinę veiklą tapo beveik neįmanoma. Gal dažniau atokesnėse vietovėse, kur yra uždaresnės mažos bendruomenės, gali klostytis darbo už butelį ar paslauga už paslaugą santykiai. Pranešti atitinkamoms tarnyboms apie užfiksuotus pažeidimus jau darosi negėda, visuomenėje skundiko su neigiamu emociniu šleifu sąvoka po truputį nyksta.

Ten, kur cirkuliuoja dideli pinigai, kur yra dideli interesai, atsirasti korupciniamis ir šešėliniams santykiams vis dar yra gera terpė. Tai, kas visuomenėje priimama, kaip nešvarūs darbeliai, būna atliekama taip, kad visuomenei apie pažeidimus informacija kuo mažiau nutekėtų, daroma prisidengiant informaciniu triukšmu arba visuomenei veiksmus pristatant tik vienaspusiai, visas operacijas pasistengus įteisinti prisidengiant teisės aktais, tarsi visiškai teisėtai. Prisidengiant kolektyviniais sprendimais, kad kai paaiškėjus, kad veiksmai buvo neteisėti, nebūtų rasta kaltų. Pagal tokias schemas vyko žemės reforma, buvo organizuojami viešieji pirkimai maisto produktų skurstantiems, įgyvendinami ūkių modernizavimo projektai.

Kita šių dienų problema, kad valstybės tarnyboje atlyginimas už darbą yra mažesnis, lyginant su privačiu sektoriumi, todėl kai kur jau trūksta darbuotojų arba jie nėra motyvuoti dirbti gerai. Kenčia paslaugų kokybė arba paslaugų suteikimas ženkliai užsitęsia ilgiau nei turėtų. Tai skatina vartotojus ieškoti būdų, kaip spręsti problemą, ir vienas iš būdų – neoficialiai atsiskaitant už paslaugą. Nesąžiningi tarnautojai pasinaudoja aplinkybėmis ir specialiai prisideda prie sudėtingų situacijų vartotojams sukūrimo, taip turėdami daugiau galimybių pasipelnėti.

Remigijus Kelneris. Vieną iš galimų „nenaudų“ žemės ūkio sektoriui gali turėti įtakos nesąžiningai valdžiai formuotis, nes būtent įtaka ir sprendimai, t. y. brangiai kainuojantys dalykai perkami be PVM.

Saulius Stirna. Ekonominė grąža yra finansinė, sutaupomi pinigai, nes nemokami valstybei mokesčiai, sutaupomi pelno mokesčiai. Dažnas santykis – „paslauga už paslaugą, tu man – aš tau“, ryšių praplėtimas, kuomet gaunama informacija, praverčianti žemės ūkio sektoriuje.

Marijona Lukoševičienė. Ekonominė grąža yra ta, ko nepavyksta deklaruoti, nuslėpti ir pan. Atsiradę santykiai yra valstybės problema, nes normaliai neuždirbant pajamų ir dar sumokant didžiąją jų dalį bei negaunant kokybiškų socialinių paslaugų, atsiranda ne tik motyvacija, bet ir poreikis dalyvauti „šešėlyje“.

Lilija Teresė Šermukšnienė. Finansinė. Pavyzdžiui, kas 5 metai parduodama technika ir įsigyjama nauja. Naujos technikos įsigijimas minusuojamas iš pelno, dėl ko sumažėja pelno mokestis arba iš viso jo nebereikia mokėti.

5. Kaip jie formuoja neoficialios prekybos taisykles?

Raimundas Juknevčius. Didžiausią naudą pavyksta gauti tiems, kam pavyksta suformuoti suinteresuotų nauda individų grupę, joje turėti struktūrą, veikimo, naujų grupės narių integravimo, skatinimo ir šalinimo iš grupės schemas.

Saulius Stirna. Santykiai yra labai glaudūs. Geri santykiai su korumpuotais vei-

kėjais gali paveikti daugelį sprendimų, teisės aktų, kurie yra aktualūs veikėjų vykdomoje veikloje. Pavyzdžiui, restoranų savininkai dažnai prašo produktų, mėsos be sąskaitų, nes tai yra pigiau (išvengiama PVM mokesčio) ir greičiau įgyvendinama nei ilgai tvarkant dokumentus institucijose. Taip sutaupomas žmonių laikas, nereikia įdarbinti papildomo personalo tiems darbams atlikti. Kaimo žmonės augina gyvulius, vėliau juos parduoda miesto turguose be jokių sąskaitų faktūrų, nemoka mokesčių, auginama produkcija nėra suskaičiuojama, jokios institucijos negali koordinuoti veiklos. Kaimo gyventojas dirba ir nesusimąsto, jog nemokėdamas mokesčių kenkia valstybei. Be to, individas turi darbo, miesto gyventojai gali produkciją įpirkti pigiau. Pinigai uždirbti lieka ūkyje, nelegaliai mokami atlyginimai. Susidaro uždaras ratas – „tie patys augintojai ir tie patys pirkėjai“, kurie nežvelgia nieko blogo dėl negalios prekybos ar veiklos.

Marijona Lukoševičienė. Labai paprastai 😊. Jeigu turima atliekamų produktų (sūrių, daržovių, medaus ar kt. produktų), jie parduodami iš „rankų į rankas“, nefiksuoiant šio proceso jokiuose oficialiuose dokumentuose.

6. Kokie motyvai yra esminiai dalyvaujant neoficialiojoje ekonomikoje?

Raimundas Juknevičius. Kad individui atsirastų noras nelegaliu būdu gauti naudos, reikia, kad jo sąžinė būtų užmigdyta ir maža rizika įkliūti. Dažniausiai sąžinę raminti linkę pasiteisinimu: „kodėl aš negaliu taip elgtis, jei „visi“ taip daro“. Realus pavojus įkliūti tikrai stabdo. Švietėjiška veikla, kad individas suvoktų savo veiksmų pasekmes, pvz., mokesčių mokėjimas ir nemokėjimas atsiliepia jo artimai aplinkai, prisidėtų prie sąžinės budinimo.

Remigijus Kelneris. Mano nuomone, pirmiausiai tėvai, paskui darželis, mokykla, specialiosios mokyklos ir, galiausiai, aukštosios mokyklos turėtų padėti formuoti mokesčių moralės principus. Tai yra tos vietos, kur vaiko sąmonėje turi susiformuoti meilė tėvynei, bet ir supratimas apie valstybę ir jos egzistavimo pagrindus. Kai vaikas tampa suaugusiu be šių dalykų, yra per vėlu. Tada jis ir sako „o ką man davė ta valstybė, kad aš jai turiu mokesčius mokėti“.

Saulius Stirna. Finansiniai sumetimai, nesugebėjimas apdoroti visų įstatymų pakeitimų, prisitaikyti prie įstatyminės bazės, naujų mokesčių ir reikalavimų.

Marijona Lukoševičienė. Vienas pagrindinis motyvas – nesubalansuota mokesčių sistema ir per dideli mokesčiai.

Raimundas Jovarauskas. Motyvų nėra.

Lilija Teresė Šermukšnienė. Augalininkystės sektoriuje motyvų dalyvauti šešėlinėje ekonomikoje nėra, nes tiek turguose yra privalomi kasos aparatai, tiek restora-

nai reikalauja sąskaitų faktūrų, todėl nelabai ką ir nulsėpsi.

7. Jūsų nuomone, kaip subsidijavimas veikia ūkininkų motyvaciją veikti „šešėlyje“?

Raimundas Juknevičius. Subsidijavimas, mano įsitikinimu, negali daryti lemiančios įtakos šešėliui mažinti. Taip, subsidijos skirtos negautoms pajamoms žemės ūkyje kompensuoti, sudaryti geresnes konkurencines sąlygas. Yra populiarus šiuo metu teorija, kad aprūpinus visus piliečius minimaliomis pajamomis sumažinsime atskirtį ir paskatas dalyvauti šešėlinėje ekonomikoje. Dar senelis sakydavo, kad sovietinė santvarka buvo netobula tik tuo, kad joje nebuvo pakankamai sąžiningų dalintojų. Visuomet buvo paskatų nugvelbti didesnę kąsnį iš valstybės katilo, jei tik atsiranda proga, o dalintojams yra noras, kad iš to dalinamo katilo nubyrėtų daugiau trupinių, todėl neišvengiamai susiduria nesąžiningų dalintojų ir vartotojų interesai, t. y. visuomet turėsime prielaidas korupcijai. Išskirtinis valstybės dėmesys su sunkumais susiduriančiam pienininkystės sektoriui jau ilgus metus nepadedą stabilizuoti šio sektoriaus, nors buvo panaudotos ženklūs sumos subsidijų. Tik normalios konkurencinės sąlygos gali išgelbėti šį sektorių. Valstybė pražiopsojo laiką, nedarydama poveikio, ir pieno perdirbimo bei pardavimo tinkluose atsirado ryškūs monopolijų požymiai. Silpnesni rinkos žaidėjai yra priversti sunkiai vegetuoti arba trauktis iš rinkos. Subsidijos šios situacijos nepakeis, reikia kitų poveikio priemonių.

Saulius Stirna. Dėl subsidijavimo dabar dažniausiai yra kita problema, tai ūkininkų diskriminacija, t. y. tarsi jie viską gauna nemokamai ir su lengvatomis, ir tarsi net nedirba. Ūkininkai turi daugybę įsipareigojimų, moka tokius pačius mokesčius, kaip ir kiti verslo subjektai, privalo drausti turtą, techniką, kuriuos įsigijo dėka paramos. Ūkininkai moka mokesčius į ligonių kasas, bet iki 2019 metų negalėjo išeiti atostogų ir nedarbingumo gauti. Moteris ūkininkė iki šiol yra diskriminuojama žemės ūkyje lyties atžvilgiu, ji pagal LR įstatymus negali išeiti motinystės atostogų, negauna motinystės išmokų, negali sirgti. Vadinas, ūkininkai yra robotai, auginantys produkciją, mokantys mokesčius, tačiau neturintys jokių socialinių garantijų. Nemaža dalis ūkininkų dar dirba ir kitose darbovietėse. Sveikatos draudimą susimoka du kartus: iš darbovietės ir iš ūkio gaunamų pajamų. Šios priežastys dažnai remia žemės ūkio „šešėlį“.

Marijona Lukoševičienė. ES subsidijavimas turi neigiamos įtakos pačiai ūkininkavimo strategijai, nes paramos taisyklės, sąlygos, deklaravimas keičiasi, dėl ko ūkininkas, siekdamas gauti paramą, keičia savo ūkininkavimo profilį. Lyginant su kitomis šalimis, pavyzdžiui, Austrija, Lietuvoje nėra propaguojamos vykdomos vei-

klos tęstinumas, t. y. ūkininkai dėl dažnos subsidijavimo sąlygų kaitos derinasi prie paramos sąlygų, o ne koncentruojasi į savo veiklos rezultatus. Bendra ES subsidijavimo politika verčia pereiti į šešėlinę veiklą.

Raimundas Jovarauskas. *ES subsidijavimas neturi įtakos šešėlinei ekonomikai, nes, gavus paramą, penkerius metus esi tikrinamas visų įmanomų tarnybų. ES subsidijavimas gelbsti ir tik teigiamai prisideda prie žemės ūkio sektoriaus plėtros, nes ši verslo šaka yra itin veikiama klimato sąlygų. Pavyzdžiui, praėjusieji metai buvo itin sausringi, dar prieš tai – itin lietingi. Be paramos būtų sudėtinga išgyventi.*

Lilija Teresė Šermukšnienė. *Įvardinčiau tik teigiamą ES subsidijavimo poveikį žemės ūkio sektoriui, tačiau Lietuvai paramos skirstymas yra netolygus lyginant su ES valstybėmis. Pavyzdžiui, lenkai gauna 800 Eur / ha, graikai 1500 Eur / ha, tuo tarpu lietuviai ūkininkai tik 150 Eur / ha ES išmokų.*

Apibendrinant ekspertinio vertinimo metu gautą informaciją galima daryti šias išvadas:

1. Po 1920 metų reformos Lietuvoje vyravo smulkusis ūkininkavimas, nes dauguma Lietuvos gyventojų gyveno kaime, todėl pagrindiniu pragyvenimo šaltiniu tapo iš žemės ūkio gaunama produkcija. Žemės ūkio gamyba nebuvo intensyvi, todėl jos produktų buvo žymiai daugiau suvartojama, negu parduodama išorei. Atgavus nepriklausomybę ir Lietuvai pereinant iš planinės rinkos ekonomikos į rinkos ekonomiką, tiksliausiai perėjimo būseną atspindi būtent žemės ūkis, neturėjęs susiformavusios paprotinės ir teisinės normos išteklių žemės valdymo srityje. Kuomet ilgą laikotarpį valstybė vadovavo ir kontroliavo žemės ūkio veiklą kolūkių ir tarybinių ūkių forma bei buvo jos savininkė, perėmus ūkininkavimą į savo atsakomybę, Lietuvos ūkininkai patyrė daug iššūkių (valdžios nepalaikymas, valiutos keitimas iš talonų į litus, informacijos, kaip elgtis su žeme, stoka ir kt.), kuriems nebuvo pasirengę. Dabartiniais laikais ES išmokos lėmė naujos ūkininkavimo formos – „sofos“ ūkininkų – atsiradimą. Terminas pasiūlytas neatsitiktinai: atsirado „ūkininkų“, besinaudojančių ES parama tik dėl išmokų už deklaruotus žemės plotus, bet ne galimybę dirbti ir uždirbti iš žemės ūkyje vykdomos veiklos.
2. Kaip didžiausios problemos, trukdančios pradėti ūkininkauti, įvardijamos šios: žemės ūkio paskirties žemės plotų trūkumas, ES subsidijavimo netolygumas bei lankstesnių sąlygų nesudarymas gauti paramą jaunesiems ūkininkams, neturintiems paveldėtos iš tėvų ar senelių žemės, sudėtingumas gauti paskolą veiklai pradėti, neturint „stipraus tėvo / senelio užnugario“. Dideli

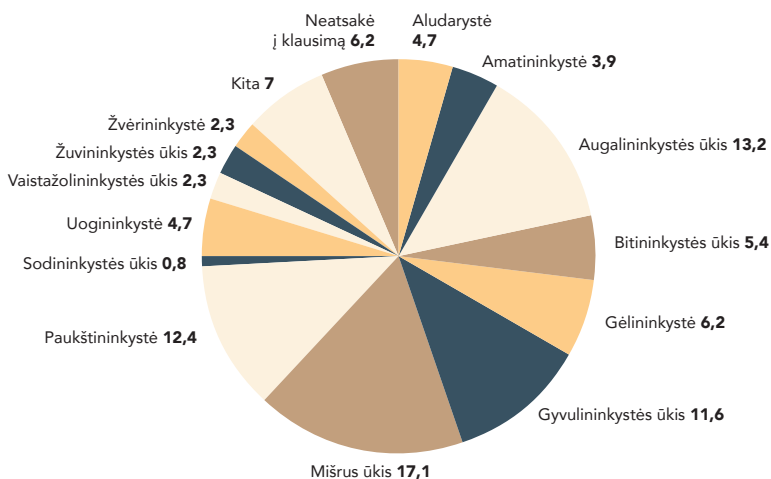

kaštai, patiriami jau pirmaisiais ūkininkavimo metais, tokie kaip mokesčiai, žemės nuoma ir įmokos už paskolą, priveda ūkininkus prie bankroto. Tai pagrindžia ir statistika, nes kiekvienais metais smulkiųjų ūkių išregistruojama daugiau negu įregistruojama. Korupcijos požymių randama įstatymų spragoje (dėl leistinų turėti žemės plotų (ha), nevienodo apmokestinimo nuo gautų pajamų). Šešėlinė ekonomika labiausiai pasireiškia smulkiuosiuose ūkiuose, nes mažieji, kad išsilaikytų rinkoje, priversti taupyti per „vokelius“, „natūrinius pinigus“, „paslauga už paslaugą“ funkcijas, PVM sąskaitų-faktūrų neišrašymą. Skaidriausia žemės ūkio sritis – augalininkystė, generuojanti 70 proc. pajamų iš žemės ūkio. Ši sritis itin griežtai kontroliuojama įvairių Lietuvos valdžios institucijų, todėl nuslėpti pajamas šioje srityje sudėtinga.

3. Pagrindinė ekonominė dalyvavimo „šešėlyje“ grąža yra finansinė. Šioje srityje būtų galima išskirti du kanalus: 1) didelių srautų pinigų cirkuliacija, pasireiškianti per žemės reformą, viešuosius pirkimus maisto produktams skurstantiesiems įsigyti, ūkių modernizavimo projektus, žemės ūkio technikos, įsigytos už ES paramą, nurašymą iš pelno (nemokant pelno mokesčio valstybei); 2) mažų srautų cirkuliacija, apimanti „kyšius“ viešajam sektoriui, siekiant palengvinti biurokratinės procedūras, bei smulkūs pajamų nuslėpimai. Didžiausia nauda iš dalyvavimo „šešėlyje“ gaunama tų, kam pavyksta suformuoti suinteresuotų nauda individų grupę, joje turėti struktūrą, veikimo, naujų grupės narių integravimo, skatinimo ir šalinimo iš grupės schemas.
4. Esminių motyvų dalyvauti „šešėlyje“ ekspertai neišskyrė, tačiau noras ar nenoras dalyvauti šešėlyje siejasi su valstybės subalansuota mokesčių ir sveikatos apsaugos sistema bei formuojamu individo požiūriu į dalyvavimą šešėlinėje veikloje.
5. Kaip ir mokslinėje literatūroje, taip ir ekspertų vertinime buvo išskirtas dvejopas ES paramos poveikis šešėlinei veiklai pradėti. Vienų ekspertų nuomone, ES neprideda prie šešėlinės ekonomikos plėtros ir tik teigiamai veikia ūkininkų paskatas dirbti oficialiai, nes ūkininkai tikrinami visų susijusių tarnybų, kita vertus, ES parama didina diskriminaciją lyties atžvilgiu bei įneša chaoso į ūkininkavimo strategijas, todėl tai gali paskatinti dalyvauti šešėlinėse veiklose.

3.2. Ūkininkų apklausos rezultatai

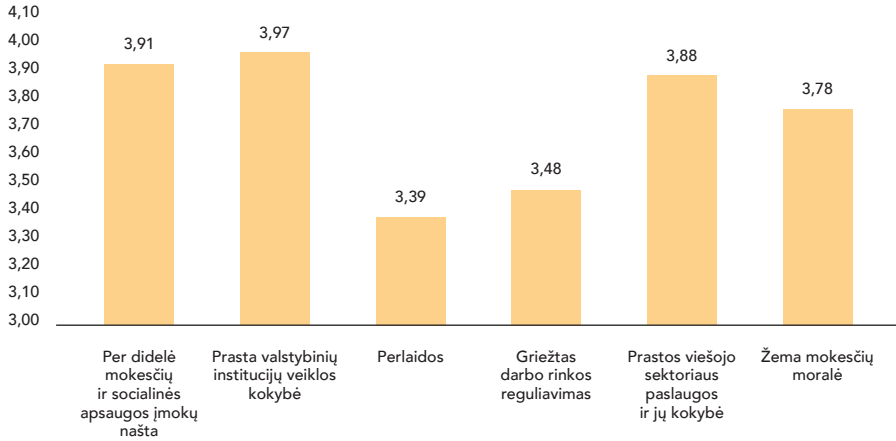
Ūkininkų demografinės charakteristikos. Tyrime dalyvavo 35,7 proc. moterų ir 58,9 proc. vyrų (5,4 proc. apklaustųjų neatsakė į klausimą apie lytį). Pagal amžių ūkininkai pasiskirstė šitaip: 18–29 m. amžiaus dalyvių buvo 27,9 proc., 30–49 m. amžiaus intervale – 43,4 proc., 50–64 m. amžiaus – 18,6 proc., 65 m. ir daugiau – 4,7 proc. (5,4 proc. apklaustųjų neatsakė į klausimą apie amžių). Siekiant sužinoti, kokio tipo ūkiui respondentas atstovauja, jam buvo pateiktas klausimas „Kokio tipo ūkiui atstovaujate?“ su tikslu sužinoti ūkininkų pasiskirstymą pagal ūkio tipą (žr. 12 pav.). Kaip matyti iš pateikto paveikslėlio, daugiausiai respondentų atstovavo mišriam ūkiui (17,1 proc.), augalininkystei (13,2 proc.), paukštininkystei (12,4 proc.) ir gyvulininkystei (11,6 proc.).

12 pav. Respondentų pasiskirstymas pagal ūkio tipą, proc.

Beveik pusė (48,1 proc.) apklaustųjų ūkininkavimą vykdo su šeimos nariais, ketvirtadalis (23,3 proc.) – vieni, su partneriais – 14,7 proc. Vadinas, dauguma ūkininkų savo veiklą vykdo padedant šeimos nariams, t. y. vyrauja šeimos ūkio vykdymo modelis.

Bendrųjų šešėlinės ekonomikos lygį žemės ūkyje veikiančių veiksnių vertinimas. Respondentai išskirtus šešis bendruosius veiksnius surangavo taip (žr. 13 pav.).

13 pav. Bendrieji šešėlinę ekonomiką žemės ūkyje veikiantys veiksniai, vidurkių reikšmės

Monografijos autorių nuomone, veiksnys, įvertintas 3,5 balo ir daugiau, priskirtinas prie svarbių veiksnių, 3,49 balo ir mažiau – nesvarbus nagrinėjamam reiškiniui veiksnys. Ūkininkai, dalyvavę apklausoje, nurodė, kad prasta valstybinių institucijų veiklos kokybė (vidurkio reikšmė – 3,97 balo) ir per didelė mokesčių bei socialinės apsaugos įmokų našta yra didžiausių poveikį „šešėliui“ žemės ūkyje atsirasti turintys veiksniai (vidurkio reikšmė – 3,91 balo). Trečią ir ketvirtą vietas dalijasi prastos viešojo sektoriaus paslaugos ir jų kokybė (3,88) bei žema mokesčių moralė (3,78). Tuo tarpu per griežtas darbo rinkos reguliavimas ir perlaidos – veiksniai, pasak ūkininkų, neturintys poveikio šešėlinei ekonomikai žemės ūkio sektoriuje.

Apskaičiuotas *Cronbach alpha* koeficientas lygus 0,923, vadinasi, anketa sudaryta tinkamai ir apklaustieji suprato anketos turinį.

Specifinių šešėlinės ekonomikos lygi žemės ūkyje veikiančių veiksnių vertinimas.

Specifiniai veiksniai buvo sugrupuoti į šiuos pogrupius: ekonominės-politinės padėties veiksniai, realizavimo kanalų veiksniai, teisiniai veiksniai, žmojiškojo kapitalo veiksniai, demografiniai, geografiniai ir infrastruktūros veiksniai.

Ekonominių-politinių veiksnių pogrupyje respondentų vertinimai pasiskirstė šitaip (žr. 11 lentelę).

11 lentelė

**Ekonominių-politinių veiksnių poveikio šešėlinės ekonomikos lygiui
vertinimas, vidurkio reikšmės**

Eil. Nr.	Teiginys	Minimali reikšmė	Maksimali reikšmė	Vidurkio reikšmė
1.	Šalies ar regiono ekonominis nuosmukis skatina šešėlinės ekonomikos vykdymą žemės ūkyje	1	5	3,90
2.	Kylančios grūdų ar kt. kultūrų kainos tarptautinėse rinkose sąlygoja šešėlinės prekybos užsienio rinkose patrauklumą vietiniams grūdų augintojams	1	5	3,59
3.	Išaugę PVM tarifai maisto produktams didina šešėlinę ekonomiką žemės ūkio sektoriuje	1	5	3,69
4.	Sumažėję kaimyninių šalių valiutų kursai didina šešėlinę ekonomiką žemės ūkio sektoriuje	1	5	3,47
5.	Nepasitenkinimas vykdomos valdžios politika skatina šešėlinę ekonomiką žemės ūkio sektoriuje	1	5	3,93

Šaltinis: sudaryta autorių.

Iš pateiktų lentelėje veiksnių „nepasitenkinimas vykdomos valdžios politika“ surinko didžiausią vidurkio reikšmę (3,93), antroje vietoje liko „šalies ar regiono ekonominis nuosmukis skatina šešėlinės ekonomikos vykdymą žemės ūkyje“ (3,90). Kylančios grūdų ar kitų kultūrų kainos tarptautinėse rinkose bei išaugę PVM tarifai buvo įvardyti kaip svarbiausi, tačiau mažiau svarbūs negu valdžios vykdoma politika ar nepalanki situacija šalyje. „Sumažėję kaimyninių šalių valiutų kursai“, pasak respondentų, yra neturintis įtakos šešėlinės ekonomikos lygiui žemės ūkyje veiksnys.

Nagrinęjant realizavimo kanalų veiksnių grupę, visų veiksnių poveikiui, skatinančiam šešėlinę ekonomiką žemės ūkyje, respondentai pritarė (žr. 14 pav.). Ūkininkai, dalyvavę apklausoje, pritarė, kad prekybos per neformalius tarpininkus ir turgavietėse dalis, kuri yra nedeklaruojama, didina šešėlinės ekonomikos apimtį (3,84), taip pat neformalių subjektų tarpininkavimas skatina šešėlinę ekonomiką, nes užtikrinamas atsiskaitymas grynaisiais laiku, nėra jokių transportavimo kaštų, ne tokia griežta kokybės kontrolė (3,79). Respondentai, nors ir įvertino mažesniu balu, tačiau sutiko, kad didėjantis mažas pajamas gaunančių vartotojų skaičius skatina neformalią žemės ūkio veiklą, produktus pristatant į namus. Apie šią galimybę užsiminė ir interviu metu kalbinti ekspertai.

14 pav. Realizavimo kanalų veiksnių grupės poveikio šešėlinės ekonomikos lygiui vertinimas, vidurkių reikšmės

Teisinių, žmogiškojo kapitalo, demografinių, geografinių ir infrastruktūros veiksnių grupių vertinimai susisteminti 12 lentelėje.

12 lentelė

Teisinių, žmogiškojo kapitalo, demografinių, geografinių ir infrastruktūros veiksnių grupių poveikio šešėlinės ekonomikos lygiui vertinimas, vidurkio reikšmės

Eil. Nr.	Teiginys	Minimali reikšmė	Maksimali reikšmė	Vidurkio reikšmė
Teisiniai veiksniai				
1.	Smulkusis ūkininkavimas, istoriškai susiformavęs kaip norma veikti kaimo vietovėse be veiklos vykdymą įrodančių dokumentų, skatina šešėlinę ekonomiką.	1	5	3,55
2.	Smulkių ūkininkų nepasitikėjimas valstybiniu valdymu skatina veikti šešėlyje.	1	5	3,71
3.	Išimtis įtvirtinantys įstatymai ir normos, elito kontroliuojama prieiga prie reikiamų išteklių bei neformalumo, toleruojamo valstybės pareigūnų, lygis – veiksniai, teigiamai veikiančys šešėlinę ekonomiką žemės ūkyje.	1	5	3,71
Žmogiškojo kapitalo veiksniai				
4.	Menkas kaimo gyventojų išsilavinimas skatina veikti šešėlinėje ekonomikoje.	1	5	3,34
5.	Mažas kaimo gyventojų mobilumas skatina imtis neformalios žemės ūkio veiklos.	1	5	3,45

Eil. Nr.	Teiginys	Minimali reikšmė	Maksimali reikšmė	Vidurkio reikšmė
Demografiniai veiksniai				
6.	Mažėjantis gyventojų skaičius kaimo vietovėse sąlygoja ne tik potencialių oficialiai registruotos žemės ūkio veiklos vykdytojų skaičių, bet ir mažėjančią paklausą žemės ūkio prekėms ir paslaugoms vietinėje rinkoje. Dėl šios priežasties iki tol veikę smulkiojo verslo vienetai (pvz., smulkūs ūkininkai) yra priversti nutraukti veiklą arba perkelti ją į šešėlį.	1	5	3,81
Geografiniai veiksniai				
7.	Geografinis atstumas nuo miesto iki kaimo sudaro iliuziją, kad valdžia yra pernelyg toli, kad nustatytų nelegaliai vykdomas veiklas žemės ūkyje.	1	5	3,31
8.	Gamtinės sąlygos (derlinga žemė, vandens telkiniai, miškai) pasitarnauja kaip šešėlinės veiklos vykdymui lengvai prieinami išteklių.	1	5	3,17
Infrastruktūros veiksniai				
9.	Ribota prieiga prie viešosios infrastruktūros (didelis geografinis atstumas, sklاندus mobiliojo ryšio nebuvimas, sudėtingas susisiekimas sunkiai pravažiuojamais keliais ir kt.) teigiamai veikia šešėlinės ekonomikos lygį žemės ūkyje.	1	5	3,16

Šaltinis: sudaryta autorių.

Vertinant minėtas veiksmų grupes galima daryti išvadą, kad respondentai demografinę priežastį – mažėjančių gyventojų skaičių kaimo vietovėse – įvardijo kaip pagrindinę, dėl kurios smulkiojo verslo vienetai yra priversti nutraukti veiklą arba dalį jos perkelti į šešėlį. Kiti nustatyti svarbūs teisiniai veiksniai yra nepasitikėjimas valstybiniu valdymu bei įstatymai, leidžiami tik elito prieigai prie išteklių, skatina ūkininkus slėpti pajamas ir dalyvauti šešėlinėje veikloje. Mažiausiai svarbus teisinis veiksnys – istoriškai susiklosčiusi norma, kad žemės paveldimos iš senelių, kurie ūkininkavo, nedeklaruodami veiklos oficialiai. Žmogiškojo kapitalo, geografiniai ir infrastruktūros veiksniai buvo įvardyti kaip neturintys įtakos šešėliui žemės ūkyje (vidurkio reikšmės mažesnės nei 3,49 balo).

Respondentai taip pat išsakė savo nuomonę dėl svarbiausių veiksmų, didinančių šešėlinės ekonomikos lygį, išskyrimo:

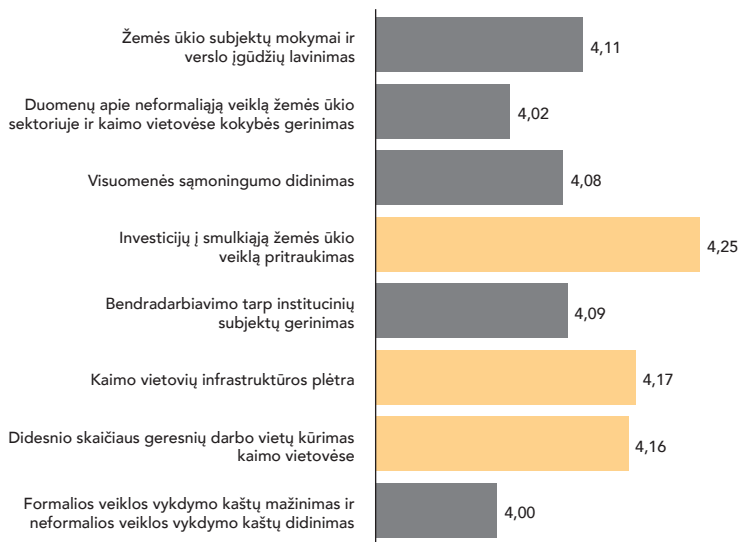
- Vienareikšmiškai vienas iš svarbiausių veiksmų – mokesčių didinimas ir mokesstinė našta. Ūkininkai, turintys nuosavos žemės, yra nusivylę esama situacija, kai susimoka mokesčius valstybei, bet negali gauti nei bedarbio pašalpos, nei pensijos. Be to, iš to iškyla nauja problema, nes mokesčių mokėjimas negarantuoja nei sveikatos draudime, nei kitose viešosiose paslaugose.
- Valdžia nepalaiko ūkininkų, yra savanaudiška ir neveiksni jų atžvilgiu. Daž-

na įstatymų kaita bei nepalankus požiūris į ūkininkus demotyvuoja juos, todėl ir sumažėja jų mokesčių moralė.

- Neteisingas paramos paskirstymas, kuomet didžioji dalis paramos atitenka pasiturinčiam ūkininkui, bet ne jaunimui, pradedančiam ūkininkauti.
- Emigracija, kuomet stokojama galimybių įsitvirtinti žemės ūkio sferoje.
- Grynujų pinigų cirkuliacija.
- Turgavietės ir ten veikiantys pardavėjai.
- Augančios kainos, kainų tarp žaliavos ir perdirbto produkto didelis skirtumas, mažos pajamos.

Nors ir rečiau, tačiau ūkininkai pažymėjo, kad žemės ūkio monopolija ir vis dar besitęsiantis sovietinio palikimo šleifas prisideda prie šešėlinės ekonomikos lygio didinimo.

Toliau panagrinėsime šešėlinės ekonomikos žemės ūkyje prevencinių priemonių efektyvumą Lietuvos atvejui taikymą, t. y., kokios iš šios teorijos žemės ūkio sektoriuje jau pritaikytų priemonių, pasak respondentų, būtų efektyvios mažinant šešėlinės ekonomikos lygį. Respondentams buvo pateikta iš viso 16 galimų priemonių, iš kurių tik viena – grynujų pinigų išstūmimas – buvo įvertinta kaip neefektyvi (3,28 balo). 15 pav. pateiksime svarbiausias, t. y. surinkusias 4 balus ir daugiau priemones, kurios būtų veiksmingos, mažinant šešėlį žemės ūkyje.

15 pav. Reikšmingiausios priemonės, mažinančios šešėlinę ekonomiką žemės ūkyje, vidurkio reikšmės

Kaip matyti iš apklausos rezultatų, pirmoje veiksmingiausių priemonių grupėje išskirtos priemonės, susijusios su investicijų į žemės ūkio veiklą pritraukimu, infrastruktūros gerinimu ir didesnio skaičiaus geresnių darbo vietų sukūrimu. Taip pat ūkininkams reikalingi mokymai ir verslo įgūdžių kvalifikacijos tobulinimas, visuomenės sąmoningumo lygio kėlimas, bendradarbiavimo tarp valstybinių institucijų gerinimas bei oficialios veiklos kaštų mažinimas.

Apklausoje dalyvavusių ūkininkų nuomone, vienos iš efektyvesnių šešėlinės ekonomikos lygio mažinimo priemonių būtų:

- Mokesčių mažinimas / lengvatiniai mokesčiai arba jų nebuvimas bent 1–3 metus, kol jaunasis ūkininkas įsitvirtins vykdomoje veikloje. Remiantis Lietuvos laisvosios rinkos instituto (2017) duomenimis, „mokesčių našta – tai, kiek mokesčiai sudaro darbo vietos kainos – uždirbantiems vidutinį darbo užmokestį siekia 41,2 %. Lietuvoje mokesčių našta yra didesnė, nei labiausiai išsivysčiusių pasaulio šalių – OECD narių vidurkis (36 %)“ (6 p.). Lietuvoje taikomas PVM tarifas 2009 metais buvo padidintas nuo 18 iki 21 %. LR valdžios pažadais tarifo padidinimas turėjo būti laikinas, tačiau padidintas mokestis galioja iki šiol. Šiuo metu mažesnis nei Lietuvoje standartinis PVM tarifas taikomas 11 ES šalių: Bulgarijoje, Vokietijoje, Estijoje, Prancūzijoje, Kipre, Liuksemburge, Maltoje, Austrijoje, Rumunijoje, Slovakijoje ir Jungtinėje Karalystėje. Pelnas yra apmokestinamas du kartus. Pirmą kartą – 15 % pelno mokesčiu. Antrą kartą mokesčius moka akcininkas, kai nori išsimokėti pelną (jam taikomas 15 % GPM).
- Verslininkų, nebūtinai žemės ūkyje, kreditavimo galimybių didinimas. Platesnis ir lengvesnis kreditų ir paskolų prieinamumas respondentų buvo pažymėtas prie efektyvių priemonių, mažinančių šešėlinės ekonomikos lygį žemės ūkyje (vidurkio reikšmė 3,95).
- Stipresnė valstybės pareigūnų kontrolė ir priežiūra turgavietėse, kasos aparatų turėjimo patikra turgavietėse.
- Perdirbimo proceso vietinėje rinkoje skatinimas bei tokio tipo verslo rėmimas kaimo vietovėse, nes žaliavinės produkcijos perdirbimas sukurtų darbo vietų, sumažintų produkcijos perpardavimo kaštus, kas padidintų jos gamintojų pelningumą ir įgalintų kaime gyvenančius žmones dirbti.
- Individų, deklaravusių žemės ūkio paskirties žemės turėjimą, apmokestinimas bei prievolė vesti buhalterinę apskaitą.
- Valdžios institucijų skaidrumas mokesčių panaudojimo srityje, t. y. išsiuntimas kiekvienam gyventojui informacijos apie tai, kur jo sumokėti mokesčiai

buvo panaudoti. Valstybei įsipareigojus informuoti apie mokesčių panaudojimą (rekomendacija bendrai visoms verslo šakoms), didėtų visuomenės sąmoningumas.

Apibendrinant apklausos rezultatus buvo prieita prie išvados, kad stipriausias akstinas, kuris ūkininką gali paskatinti pereiti prie šešėlinės ekonomikos, yra susijęs su mokestine aplinka, t. y. dideli mokesčiai Lietuvoje neleidžia žemės ūkyje įsitvirtinti pradedantiesiems smulkiesiems ūkininkams bei nesuteikia pakankamai kokybiškų socialinių ir viešųjų paslaugų. Be to, ūkininkas, savarankiškai mokėdamas mokesčius, neturi teisės į bedarbio ar motinystės, ar kt. mokesčių mokėtojams priklausančias išmokas. Esant didžiulei jaunimo emigracijai iš Lietuvos, emigracijai iš kaimo vietovių į miestus, valstybė turėtų atsižvelgti į ūkininkų siūlymus ir bent pirmaisiais ūkininkavimo metais neapmokestinti žemės ūkyje dirbančių asmenų.

Kita problema slypi politiniuose veiksniuose, tokiuose kaip nepasitenkinimas valdžios politika bei prasta valdžios institucijų veiklos kokybė. Nusivylimas valdžia, dažni įstatymų pakeitimai, griežtas veiklos ir darbo rinkos reglamentavimas verčia asmenį arba siekti apeiti įstatymus, arba ieškoti užsienio rinkų savo veiklai vykdyti. Nors geografiniai veiksniai buvo įvardyti, kaip neturintys reikšmingos įtakos šešėliui atsirasti, vis dėlto kaimo vietovių infrastruktūros gerinimas bei investicijų į žemės ūkį pritraukimas padėtų mažinti paskatas veikti šešėlinėje ekonomikoje.

PAGRINDINIAI AUTORIŲ APIBENDRINIMAI ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS TEMATIKA ŽEMĖS ŪKIO SEKTORIUJE

Reikia pripažinti, kad šešėlinės ekonomikos tematika yra jautri įvairiose srityse, o žemės ūkio sektoriaus specifiškumas autorėms kelė nemenką iššūkį atliekant tyrimą. Buvo pasirinktas ekspertinis vertinimas, kurio tikslas – ištirti šešėlinės ekonomikos Lietuvos žemės ūkio sektoriuje atsiradimo ir egzistavimo apraiškas politinės ekonomikos, vertės grandinės ir kaimo veikėjų lygiuose. Siekiant nustatyti Lietuvos ūkininkų požiūrį į priežastinius šešėlinę ekonomiką skatinančius veiksnius Lietuvos žemės ūkio sektoriuje, pasirinktas kiekybinės apklausos metodas, kuriame dalyvavo 129 ūkininkai iš visos Lietuvos.

- Remiantis ekspertų atsakymais, didžiausia nauda iš dalyvavimo šešėlyje pasireiškia tiems, kam pavyksta suformuoti suinteresuotų nauda individų grupę, joje turėti struktūrą, veikimo, naujų grupės narių integravimo, skatinimo ir šalinimo iš grupės schemas.
- Dar viena nemaža problema, formuojanti šešėlinius padarinius šiame sektoriuje, yra ES išmokos, kurios turėjo didelės įtakos naujos ūkininkavimo formos – „sofos“ ūkininkų – atsiradimui. Terminas pasiūlytas tikslingai, nes atsirado „ūkininkų“, besinaudojančių ES parama tik dėl išmokų už deklaruotus žemės plotus, bet ne galimybę dirbti ir uždirbti iš žemės ūkyje vykdomos veiklos.
- Remiantis kiekybinės apklausos rezultatais galima teigti, kad pagrindinis motyvas, kuris ūkininką gali paskatinti pereiti prie šešėlinės ekonomikos, yra susijęs su mokestine aplinka, t. y. dideli mokesčiai Lietuvoje neleidžia žemės ūkyje įsitvirtinti pradedantiesiems smulkiesiems ūkininkams bei nesuteikia pakankamai kokybiškų socialinių ir viešųjų paslaugų.

- Kita priežastis yra ta, kad ūkininkas, savarankiškai mokėdamas mokesčius, neturi teisės į bedarbio ar motinystės, ar kt. mokesčių mokėtojams priklausančias išmokas. Esant didžiulei jaunimo emigracijai iš Lietuvos, emigracijai iš kaimo vietovių į miestus, valstybė turėtų atsižvelgti į ūkininkų siūlymus ir bent pirmaisiais ūkininkavimo metais neapmokestinti žemės ūkyje dirbančių asmenų.
- Politinių veiksnių problematika yra itin jautri. Nepasitenkinimas valdžios institucijų politika bei prasta valdžios institucijų veiklos kokybe, nusivylimas valdžia, dažni įstatymų pakeitimai, griežtas veiklos ir darbo rinkos reglamentavimas verčia asmenį arba siekti apeiti įstatymus, arba ieškoti užsienio rinkų savo veiklai vykdyti.
- *Atlikus apklausas pastebėta, kad respondentai neįvardijo geografinių veiksnių, kaip turinčių reikšmingos įtakos šešėliui atsirasti, tačiau kaimo vietovių infrastruktūros gerinimas bei investicijų į žemės ūkį pritraukimas padėtų mažinti paskatas veikti šešėlinėje ekonomikoje. Regioninės politikos stiprinimas turėtų įnešti naujų teigiamų galimybių verslui, visuomenei ir žemės ūkio sektoriui.*

LITERATŪRA

- Acosta-Gonzalez, E., Fernandez-Rodriguez, F., nSosvilla-Rivero, S. (2014). An empirical examination of the determinants of the shadow economy. *Applied Economics Letters*, 21 (5), p. 304–307.
- Ahearn, M., El-Osta, H., Dewbre, J. (2006). The impact of coupled and decoupled government subsidies on off-farm labor participation of U.S. farm operators [interaktyvus] [žiūrėta 2019 12 09]. *Prieiga per internetą*: <https://nalcd.nal.usda.gov/download/6854/PDF>.
- Alañon, A., Gomez-Antonio, M. (2005). Estimating the size of the shadow economy in Spain: a structural model with latent variable, *Applied Economics* 37, p. 1011–1025.
- Alasia, A., Magnusson, E. (2005). Occupational skill level: the divide between rural and urban Canada. *Rural and Small Town Canada Analysis Bulletin*, 6(2), p. 1–30 [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 05]. *Prieiga per internetą*: <http://www.statcan.gc.ca/pub/21-006-x/21-006-x2005002-eng.pdf>.
- Allingham, M. G., Sandmo, A. (1972). Income tax evasion: a theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, 1, p. 323–338 [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 02]. *Prieiga per internetą*: <http://www3.nccu.edu.tw/~klueng/tax%20paper/1.pdf>.
- Alston, J., Hurd, B. (1990). Some neglected social costs of government spending in farm programs. *American Journal of Agricultural Economics*, 72, p. 149–156.
- Alston, M. J., James, J. S. (2002). Chaper 33 The incidence of agricultural policy. *Handbook of Agricultural Economics*, 2(B), p. 1689–1749. Doi: [https://doi.org/10.1016/S1574-0072\(02\)10020-X](https://doi.org/10.1016/S1574-0072(02)10020-X).
- Amare, M., Cisseb, J. D., Jensenb, N. D., Shiferawa, B. (2015). The impact of agricultural productivity of welfare growth of farm households in Nigeria: a panel data analysis [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 02]. *Prieiga per internetą*: <http://www.fao.org/3/a-bp143e.pdf>.
- Amasiatu, C. V., Shah, M. H. (2014). First party fraud: A review of the forms and motives of fraudulent consumer behaviours in e-tailing, *International Journal of Retail & Distribution Management*, 42(9), p. 805–817.
- Andreosso-O'Callaghan, B. (2003). Government intervention in agriculture. *The Economics of European Agriculture* [interaktyvus] [žiūrėta 2019 01 28]. *Prieiga per internetą*: https://link.springer.com/chapter/10.1057/9780230001176_4.
- Anton, J. (2001). Decoupling: a conceptual overview. Paryžius: Tarptautinio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija, Žemės ūkio politikos ir rinkų komiteto darbo grupė.
- Arli, D., Tjiptono, F., Porto, R. (2015). The impact of moral equity, relativism and attitude on individuals' digital piracy behaviour in a developing country, *Marketing Intelligence & Planning* 33(3), p. 348–365.
- Arunatilake, N., Jayawardena, P. (2010). Why people choose to participate in the informal sector in Sri Lanka. *India Journal of Labour Economics*, 53(2), p. 225–249.
- AT Kearney. (2013). The shadow economy in Europe 2013 [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 10]. *Prieiga per internetą*: <https://www.atkearney.com/documents/10192/1743816/The+Shadow+Economy+in+Europe+2013.pdf>.
- Baffes, J., de Gorter, H. (2005). Experience with decoupling agricultural support. Iš M. Aksoy, J. Beghin, Global Agricultural Trade and Developing Countries (ed.). Vašingtonas: Pasaulio bankas.
- Bakucs, Z., Fertó, I., Fogarasi, J. (2009). Investment and financial constraints in Hungarian agriculture. *Economic Letters*, 104 (3), p. 122–124. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2009.04.019>.
- Banga, R. (2014). Impact of green box subsidies on agricultural productivity, production and international trade [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 22]. *Prieiga per internetą*: https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/ecidc2014misc1_bp10.pdf.
- Barrett, C. B., Reardon, T., Webb, P. (2001). Nonfarm income diversification and household livelihood strategies in rural Africa: concepts, dynamics, and policy implications. *Food Policy* 26, p. 315–331.
- Benjamin, C. E. (2008). Legal pluralism and decentralization: natural resource management in Mali. *World Development* 36(11), p. 2255–2276.
- Benjamin, C., Phimister, E. (2002). Does capital market structure affect farm investment? A comparison using French and British farm-level panel data. *American Journal of Agricultural Economics*, 84(4), p. 1115–1129. Doi: <https://doi.org/10.1111/1467-8276.00372>.
- Benson, E., Best, S., del Pozo-Vergnes, E., Garside, B., Mohammed, E. Y., Panhuysen, S., Piras, G., Vorley, B., Walnycki, A., Wilson, E. (2014). Informal and green? The forgotten voice in the transition to a green economy [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 12]. *Prieiga per internetą*: <http://pubs.iied.org/pdfs/16566IIED.pdf>.

22. Berger, W., Pickhardt, M., Pitsoulis, A., Prinz, A., Sarda, J. (2014). The hard shadow of the Greek economy: New estimates of the size of the underground economy and its fiscal impact. *Applied Economics* 46(18), p. 2190–2204.
23. Bhaskar, A., Beghin, J. (2010). Decoupled farm payments and the role of base acreage and yield updating under uncertainty. *American Journal of Agricultural Economics*, 92(3), p. 849–858. Doi: <https://doi.org/10.1093/ajae/aap009>.
24. Bihunirwa, M., Kinyua, H., Mugoya, M., Shariff, M., Rwakakamba, M. (2012). Innovating to compete: smallholder farmers' agency and markets in East Africa [interaktyvus] [žiūrėta 2018 08 30]. *Prieiga per internetą*: <http://pubs.iied.org/pdfs/16520IIED.pdf>.
25. Bilonizhko, O. (2006). Measurement and determinants of the hidden economy in regions of Ukraine and Russia: MIMIC approach [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 27]. *Prieiga per internetą*: <http://www.kse.org.ua/uploads/file/library/2006/bilonizhko.pdf>.
26. Blackburn K., Bose, N., Capasso, S. (2012). Tax evasion, the underground economy and financial development. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 83(2), p. 243–253.
27. Boel, M. F. (2007). EU agriculture policy in Lithuania and the new member states. Kalba SPEECH/07/217, Kaunas: Lietuvos žemės ūkio universitetas.
28. Bollman, R. D. (1998). Linkages between human capital and rural development. Brandono universitetas, Kaimo Plėtros Institutas [interaktyvus] [žiūrėta 2018 11 05]. *Prieiga per internetą*: http://www.brandonu.ca/rdi/wp-content/blogs.dir/116/files/2015/08/Human_Capital_and_Rural_Dev_What_Are_Linkages.pdf.
29. Borges, R., Thurman, W. (1994). Marketing quotas and random yields: marginal effects of inframarginal subsidies on peanut supply. *American Journal of Agricultural Economics*, 76, p. 809–817.
30. Bosc, P. M., Sourisseau, J. M., Bonnal, P., Gasselín, P., Valette, E., Belieres, J. F. (2018). Diversity of family farming around the world [interaktyvus] [žiūrėta 2019 03 29]. *Prieiga per internetą*: <https://books.google.lt/books?id=cOeCDwAAQBAJ&pg=PA203&lp-g=PA203&qd=Farmers+financial+capital&source=bl&ots=OHvWXcnrdh&sig=ACFu3U2D-jY-t7g5f0NQ63BWWWdeN0HeVgQ&hl=lt&sa=X&ved=2ahUKewjfqPLilbvAhUBpIsKHepiBA4Q6A-EwA3oECAQQAQ#v=onepage&q=Farmers%20financial%20capital&t=false>.
31. Bossler, A. M., Holt, T. J. (2012). Patrol officers' perceived role in responding to cybercrime. *Policing An International Journal of Police Strategies & Management*, 35(1), p. 165–181. <http://dx.doi.org/10.1108/136395112112515504>.
32. Buckwell, M. (2008). Analysis of the health check proposals: the reform of the mechanisms for direct support [interaktyvus] [žiūrėta 2019 03 02]. *Prieiga per internetą*: [http://www.europarl.europa.eu/Reg-Data/etudes/note/join/2008/405399/IPOL-AGRI_NT\(2008\)405399_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/Reg-Data/etudes/note/join/2008/405399/IPOL-AGRI_NT(2008)405399_EN.pdf).
33. Buček, J. (2017). Determinants of the shadow economy in the Czech Regions: a region-level study. *Review of Economic Perspectives*, 17(3), p. 315–329. Doi: 10.1515/revpecp-2017-0016.
34. Buehn, A., Schneider, F. (2012a). Shadow economies around the world: novel insights, accepted knowledge, and new estimates. *International Tax Public Finance* 19, p. 139–171.
35. Buehn, A., Schneider, F. (2012b). Corruption and the shadow economy: like oil and vinegar, like water and fire? *Int Tax Public Finance* 19, p. 172–194.
36. Canagarajah, S., Sethuraman, S. V. (2001). Social protection and the informal sector in developing countries: challenges and opportunities [interaktyvus] [žiūrėta 2018 08 12]. *Prieiga per internetą*: <http://siteresources.worldbank.org/SOCIALPROTECTION/Resources/SP-Discussion-papers/Labor-Market-DP/0130.pdf>.
37. Carolan, M. S. (2018). *The real cost of cheap food*. Londonas: Routledge.
38. Chambwera, M., Macgregor, J., Baker, A. (2012). *Informal economy: primer for development professionals on the importance of the informal economy in developing countries*. Londonas: Tarptautinis aplinkos ir plėtros institutas.
39. Chaudhuri, K., Schneider, F.; Chattopadhyay, S. (2006). The size and development of the shadow economy: an empirical investigation from states of India. *Journal of Development Economics* 80(2), p. 428–443. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2005.02.011>.
40. Chavdarova, T. (2013). Risky businesses? Young people in informal self-employment in Sofia. *International Journal of Urban and Regional Research* 38(6), p. 2060–2077. Doi: <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12085>.
41. Chen, M. A. (2012). The informal economy: definitions, theories and policies [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 12]. *Prieiga per internetą*: http://www.wiego.org/sites/default/files/publications/files/Chen_WIEGO_WP1.pdf.
42. Chen, M., Dunn, E. (1996). Household Economic Portfolios [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 16]. *Prieiga per internetą*: <https://waleolusi.files.wordpress.com>.

- com/2013/05/assessing-the-impact-of-microenterprise-services1.pdf.
43. Chiou, J. S., Huang, C. Y., Lee, H. H. (2005). The Antecedent of Music Piracy Attitudes and Intention. *Journal of Business Ethics*, 57(2), p. 161–174.
  44. Cong, R. G., Brady, M. (2012). How to design a targeted agricultural subsidy system: efficiency or equity? [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 09]. *Prieiga per internetą*: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3410909/>.
  45. Corbett, M. (2007). Travels in space and place: Identity and rural schooling. *Canadian Journal of Education*, 30(3), p. 771–792 [interaktyvus] [žiūrėta 2018 11 14]. *Prieiga per internetą*: <http://www.csse-scee.ca/CJE/Articles/FullText/CJE30-3/CJE30-3-Corbett.pdf>.
  46. Dan, M. C., Popescu, C. (2017). Entrepreneurship in the rural areas of Romania. The impact of the 2007–2013 EU funding programmes [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 09]. *Prieiga per internetą*: <https://content.sciendo.com/view/journals/picbe/11/1/article-p1129.xml>.
  47. Davies, S., Cook, P. (1995). Lithuanian farms research. Pasaulio banko apklausos ataskaita. *Aberdynas: Aberdino universitetas*.
  48. De Gorter, H., Swinner, J. (2002). Chapter 36 Political economy of agricultural policy. *Handbook of Agricultural Economics*, 2(B), p. 1893–1943. Doi: [https://doi.org/10.1016/S1574-0072\(02\)10023-5](https://doi.org/10.1016/S1574-0072(02)10023-5).
  49. De Soto, H. (1979). Why does the informal economy matter? [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 04]. *Prieiga per internetą*: <http://www.hacer.org/pdf/Desoto002.pdf>.
  50. Dell'Anno, R. (2016). Analyzing the determinants of the shadow economy with a “separate approach”. An application of the relationship between inequality and the shadow economy. *World Development*, 84, p. 342–356. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2015.08.026>.
  51. Diaz-Bonilla E., Harris J. (2014). Export subsidies and export credits. Iš R. Meléndez-Ortiz, C. Bellmann, J. Hepburn, *Tackling agriculture in the post-Bali context: a collection of short essays*, (ed.). Ženeva: Tarptautinis Prekybos ir Tvarios Plėtros Centras.
  52. Din, B. H. (2016). Estimating the determinants of shadow economy in Malaysia. *Malaysian Journal of Society and Space*, 12(5), p. 191–201 [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 14]. *Prieiga per internetą*: <http://www.ukm.my/geografia/images/upload/19x.geografia-april16-badariah-edam.pdf>.
  53. Djankov, S., La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A. (2002). The regulation of entry. *The Quarterly Journal of Economics*, 117(1), p. 1–37.
  54. Douarin, E., Latruffe, L. (2010). Potential impact of the EU single area payment on farm restructuring and efficiency in Lithuania. *Post-Communist Economies*, 23(1), p. 87–103. Doi: <https://doi.org/10.1080/14631377.2011.546977>.
  55. Du Plessis, V., Beshiri, R., Bollman, R. D., Clemenson, H. (2002). Definitions of “rural” [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 04]. *Prieiga per internetą*: <https://ageconsearch.umn.edu/bitstream/28031/1/wp020061.pdf>.
  56. Dzemydaitė, G., Savilionytė, I. (2017). The spread of the shadow economy as a moral dilemma? *Ekonomika* 96(3), p. 44–44. doi: 10.15388/Ekon.2017.3.11562.
  57. Edgcomb, E., Thetford, T. (2004). The informal economy: making it in rural America [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 04]. *Prieiga per internetą*: <https://www.aspeninstitute.org/publications/informal-economy-making-it-rural-america/>.
  58. Edwards, B. K., Flaim, S. J. (2008). Measuring and integrating the shadow economy: a sector-specific approach [interaktyvus] [žiūrėta 2018 08 24]. *Prieiga per internetą*: <https://www.defcon.org/images/defcon-16/dc16-presentations/defcon-16-edwards.pdf>.
  59. Eilat, Y., Zinnes, C. (2002). The shadow economy in transition countries: friend or foe? A policy perspective [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 10]. *Prieiga per internetą*: <https://pdfs.semanticscholar.org/4765/4ef-18fe0bb46cb3b6cd085a5608df08ffc7.pdf>.
  60. *Ekonominių tyrimų tarnyba*. (1996). 1996 Fair Act frames farm policy for 7 years [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 11]. *Prieiga per internetą*: https://www.ers.usda.gov/webdocs/publications/42096/32943_aosupp_002.pdf?v=42487.
  61. Enste, D. H. (2003). Shadow economy and institutional change in transition countries. Iš Belev, B. (eds.), *The informal economy in the EU accession countries: size, scope, trends and challenges to the Process of EU enlargement*. Sofija: Demokratijos studijų centras.
  62. Enste, D. H. (2010). Shadow economy – the impact of Rrgulation in OECD-countries. *International Economic Journal* 24(4), p. 555–571.
  63. Enste, D. H. (2015). The shadow economy in industrial countries [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 04]. *Prieiga per internetą*: <https://wol.iza.org/uploads/articles/127/pdfs/shadow-economy-in-industrial-countries.pdf>.
  64. Enste, D. H. (2018). The shadow economy in industrial countries (atnaujinta versija) [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 11]. *Prieiga per internetą*: <https://wol.iza.org/uploads/articles/457/pdfs/shadow-econ>

- omy-in-industrial-countries.pdf?v=1.
65. Estrada, J., Sanchez, H., Hernanz, L., Checa, M. J., Roman, D. (2017). Enabling the use of Sentinel-2 and LiDAR data for common agriculture policy funds assignment. *International Journal of Geo-Information*, 6(8), p. 255–276. Doi: <https://doi.org/10.3390/ijgi6080255>.
  66. Europos bendradarbiavimo ir plėtros organizacija. (1996). Review of Agricultural Policies Lithuania. Paryžius: Bendradarbiavimo su pereinamosios ekonomikos šalimis centras.
  67. Europos Komisija. (2009). Impact assessment for the 2008 CAP „Health Check“ [žiūrėta 2019 02 11]. *Prieiga per internetą*: https://ec.europa.eu/agriculture/policy-perspectives/impact-assessment/cap-health-check_en.
  68. Europos Komisija. (2010). Factsheet. The single area payment scheme [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 03]. *Prieiga per internetą*: https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/direct-support/pdf/factsheet-single-area-payment-scheme_en.pdf.
  69. Europos Komisija. (2016). Report on the distribution of direct payments to agricultural producers (financial year 2016) [interaktyvus] [žiūrėta 2018 12 20]. *Prieiga per internetą*: https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/cap-funding/beneficiaries/direct-aid/pdf/annex2-2016_en.pdf.
  70. Europos Komisija. (2017). EU leads the way by eliminating export subsidies ahead of WTO conference in Buenos Aires [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 23]. *Prieiga per internetą*: <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=1738>.
  71. Europos Komisija. (2018). VAT rates applied in the Member States of the European Union [interaktyvus] [žiūrėta 2018 12 10]. *Prieiga per internetą*: https://ec.europa.eu/taxation_customs/sites/taxation/files/resources/documents/taxation/vat/how_vat_works/rates/vat_rates_en.pdf.
  72. Europos Komisija. (2019). *The common agricultural policy at a glance* [interaktyvus] [žiūrėta 2019 01 15]. *Prieiga per internetą*: https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/cap-glance_en.
  73. Eurostat. (2018). Unemployment statistics. [interaktyvus] [žiūrėta 2018 11 14]. *Prieiga per internetą*: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Unemployment_statistics#Youth_unemployment.
  74. Feld, L. P., Frey, B. S. (2007). Tax compliance as the result of a psychological tax contract: the role of incentives and responsive regulation. *Law and Policy*, 29(1), p. 102–120.
  75. Feld, L. P., Schneider, F. (2010). Survey on the shadow economy and undeclared earnings in OECD countries [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 14]. *Prieiga per internetą*: <https://pdfs.semanticscholar.org/b2f4/d14cdef95728a4fd50d585cb0da734cf4dc.pdf>.
  76. Fialova, K. (2010). Labour institutions and their impact on shadow economies in Europe [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 14]. *Prieiga per internetą*: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.1013.8440&rep=rep1&type=pdf>.
  77. Fiess, N. M., Fugazza, M., Maloney, W. F. (2008). Informality and macroeconomic fluctuations. IZA diskusinis straipsnis Nr. 3519 [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 14]. *Prieiga per internetą*: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/35091/1/570533384.pdf>.
  78. Food-studies.net. (2019). History of agricultural subsidies in the US and EU *glance* [interaktyvus] [žiūrėta 2018 11 27]. *Prieiga per internetą*: <http://food-studies.net/foodpolitics/agricultural-subsidies/jades-sample-page/>.
  79. Foscht, T., Ernstreiter, K., Maloles, C., Sinha, I., Swoboda, B. (2013). Retaining or returning? Some insights for a better understanding of return behaviour, *International Journal of Retail & Distribution Management*, 41(2), p. 113–134.
  80. Friedman, E., Johnson S., Kaufmann D., Zoido-Lobaton P. (2000). Dodging the grabbing hand: the determinants of unofficial activity in 69 countries. *Journal of Public Economics*, 76, p. 459–493.
  81. Fuller, A. M. (1990). From part-time farming to pluriactivity: a decade of change in rural Europe. *Journal of Rural Studies* 6(4), p. 361–373.
  82. Gadsby, L., Samson, R. (2016). Strengthening rural Canada. Why place matters in rural communities [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 04]. *Prieiga per internetą*: https://www.decoda.ca/wp-content/uploads/Strengthening-Rural-Canada_Final.pdf.
  83. Galperin, C., Doporto Miguez, I. (2009). Green box subsidies and trade-distorting support: is there a cumulative impact? Iš R. Meléndez-Ortiz, C. Bellmann, J. Hepburn, *Agricultural subsidies in the WTO Green Box. Ensuring Coherence with Sustainable Development Goals*, (ed.). Kembrižas: Kembrižo universiteto leidykla.
  84. Gašys, A., Eičaitė, O. (2010). Šešėlinės ekonomikos žemės ūkio ir maisto produktų rinkoje įtaka šalies biudžetui. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development* 20(1), p. 15–24.
  85. Gardner, B. L. (1992). Changing economic perspectives of the farm problem. *Journal of Economic Literature*, 30(1), p. 62–101.
  86. Gasparėnienė, L., Remeikienė, R. (2016a). The methodologies of shadow economy estimation in

- the world and in Lithuania: whether the criterions fixing digital shadow are included? *Procedia. Economics and finance* 39: 3-ioji pasaulinė verslo, ekonomikos ir turizmo konferencija, lapkričio 26–28 d., Italija, Roma, p. 753–760.
87. Gasparėnienė, L., Remeikienė, R. (2016b). Shadow economy estimation methods: digital shadow economy assessment aspect. 9-oji tarptautinė mokslinė konferencija „Verslas ir vadyba 2016“, Vilnius, Lietuva, p. 1–8 [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 15]. *Prieiga per internetą*: <http://dx.doi.org/10.3846/bm.2016.34>.
  88. Gexani, K., Werfhorst, H. G. (2011). The effect of education on informal sector participation in a post-communist country. *European Sociological Review* 29(3), p. 464–476. Doi: <https://doi.org/10.1093/esr/jcr087>.
  89. Gipienė, G., Matusėvičienė, L., Buzinskienė, R. (2013). The impact of the change in the tax burden on the reliability of financial information: the case of Lithuania. *European Scientific Journal*, 9(31), p. 1–18.
  90. Gomez-Limon, J. A., Riesgo, L., Arriaza, M. (2002). Agricultural risk aversion revisited: a multicriteria decision-making approach analysis [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 02]. *Prieiga per internetą*: <https://ageconsearch.umn.edu/bitstream/24827/1/cp-02go94.pdf>.
  91. Goodwin, B., Mishra, K., Ortalo-Magné, F. (2011). The buck stops where? The distribution of agricultural subsidies [interaktyvus] [žiūrėta 2019 03 14]. *Prieiga per internetą*: <https://www.nber.org/papers/w16693.pdf>.
  92. Grimshaw, D. J., Kala, S. (2011). Strengthening rural livelihoods – the impact of information and communication technologies in Asia [interaktyvus] [žiūrėta 2019 03 29]. *Prieiga per internetą*: https://books.google.lt/books?id=L-s4ygEB9jrsC&pg=PA122&lpg=PA122&dq=Farmers+financial+capital&source=bl&ots=rPG-c9xu_3A&sig=ACfU3U3-10hag71GS13bSN-VyccLu2B5ug&hl=lt&sa=X&ved=2ahUKew-jfQpLiLbhvAhUBpIsKHepiBA4Q6AEwBHoECAU-QAQ#v=onepage&q=Farmers%20financial%20capital&f=false.
  93. Groupe AGECO. (2015). Is government intervention in agriculture still relevant in the 21st century? [interaktyvus] [žiūrėta 2019 01 18]. *Prieiga per internetą*: http://groupeageco.ca/InterventionEtatAgricultureAu21eSicle_ENG.pdf.
  94. Hansen, H. O. (2016). Agricultural policy schemes: price and support systems in agricultural policy [interaktyvus] [žiūrėta 2019 01 28]. *Prieiga per internetą*: <https://www.sciencedirect.com/topics/agricultural-and-biological-sciences/agricultural-policy>.
  95. Harris, L. C. (2008). Fraudulent return proclivity: an empirical analysis. *Journal of Retailing*, 84(4), p. 461–476.
  96. Hart, K. (1973). Informal income opportunities and urban employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies*, 11(01), p. 61–89.
  97. Hazans, M. (2011). Informal workers across Europe: evidence from 30 countries [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 12]. *Prieiga per internetą*: <http://ftp.iza.org/dp5871.pdf>.
  98. Henderson, J., Kauffman, N. (2013). The wealth effect in U.S. agriculture [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 11]. *Prieiga per internetą*: https://www.kansascityfed.org/publicat/mse/MSE_0113.pdf.
  99. Hendricks, N., Janzen, J., Dhuyvetter, K. (2012). Subsidy incidence and inertia in farmland rental markets: estimates from a dynamic panel. *Journal of Agricultural and Resource Economics*, 37(3), p. 361–378.
  100. Herwartz, H., Tafenau, E., Schneider, F. (2013). One share fits all? Regional variations in the extent of the shadow economy in Europe. *Regional Studies* 49(9), p. 1575–1587. Doi: <https://doi.org/10.1080/00343404.2013.848034>.
  101. Higgins, G. E., Wolfe, S. E., Markum, C. D. (2008). Digital piracy: an examination of three measurements of self-control, *Deviant Behaviour*, 29(5), p. 440–461.
  102. Hjort, K., Lantz, B. (2012). (R)-tail borrowing of party dresses: an experimental study, *International Journal of Retail & Distribution Management*, 40(12), p. 997–1012.
  103. Ho, J., Weinberg, C. B. (2011). Segmenting consumers of pirated movies, *Journal of Consumer Marketing* 28(4), p. 252–260.
  104. Hoekman, B. M., Evenett, S. J. (2005). Economic development and multilateral trade cooperation [interaktyvus] [žiūrėta 2019 01 18]. *Prieiga per internetą*: https://books.google.lt/books?id=SiFYA6R-7DEC&pg=PA14&lpg=PA14&dq=McSharry+reform&source=bl&ots=y-j2SQzCzBs_&sig=ACfU3U3n_Leb8dxG2fCaCQ-7jnjQ77YW857mg&hl=lt&sa=X&ved=2ahUKew-jQlvnAnK7hAhXxxIsKHV4KCakQ6AEwD-HoECAUQAQ#v=onepage&q=McSharry%20reform&f=false.
  105. Holz, T., Engelberth, M., Freiling, F. (2009). Learning more about the underground economy: a case-study of keyloggers and dropzones. In M. Backes, P. Ning, (Eds.), *Computer Security – ESORICS 2009*. ESORICS 2009. Lecture Notes in Computer

- Science, Nr. 5789. Berlynas: Springer. Doi: https://doi.org/10.1007/978-3-642-04444-1_1.
106. Hsu, J. L., Shiue, C. W. (2008). Consumers' willingness to pay for non-pirated software. *Journal of Business Ethics*, 81(4), p. 715–732.
  107. Igudia, E., Ackrill, R., Coleman, S., Dobson, C. (2016). Determinants of the informal economy of an emerging economy: a multiple indicator, multiple causes approach. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 28(2-3), p. 154–177 [interaktyvus] [žiūrėta 2018 08 07]. *Prieiga per internetą*: https://dspace.lboro.ac.uk/dspace-jspui/bitstream/2134/22864/4/coleman_IJESB_2016_076643_accepted.pdf.
  108. Yip, M., Shadbolt, N. Tiropanis, N., Webber, C. (2012). The digital underground economy: a social network approach to understanding cybercrime. Skaitmeninė ateitis 2012: trečioji metinė skaitmeninės ekonomikos tarptautinė konferencija [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 05]. *Prieiga per internetą*: http://eprints.soton.ac.uk/343351/1/yip_de2012_submission.pdf.
  109. Ingram, J. R., Hinduja, S. (2008). Neutralizing music piracy: an empirical examination. *Deviant Behavior* 29(4), p. 334–366.
  110. Yu, C. P., Young, M. L., Ju, B. C. (2015). Consumer software piracy in virtual communities: an integrative model of heroism and social exchange. *Internet Research*, 25(2), p. 317–334.
  111. Jalinskienė, G., Stanikūnas, D. (2003). Income and income dynamics of the Lithuanian rural population and farmers between 1996–2001. Iš: OECD, *Agricultural and Rural Development Policies in the Baltic Countries*. Paryžius: Tarptautinė ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija.
  112. JAV Kongresas. (1985). Food Security Act of 1985 [interaktyvus] [žiūrėta 2019 01 25]. *Prieiga per internetą*: <https://www.congress.gov/bill/99th-congress/house-bill/2100>.
  113. Johnson, D. G. (1950). *Agriculture and trade: a study of inconsistent policies*. Niujorkas: John Wiley and son.
  114. Johnson, D. G. (1991). *World agriculture in disarray (2-asis leid.)*. Londonas: Macmillan.
  115. Johnson, S., Kaufmann, D., McMillan, J., Woodruff, Ch. (2000). Why do firms hide? Bribes and unofficial activity after communism. *Journal of Public Economics*, 76, p. 495–520.
  116. Jungtinių Tautų maisto ir žemės ūkio organizacija. (1953). *The state of food and agriculture 1953* [interaktyvus] [žiūrėta 2019 01 25]. *Prieiga per internetą*: <http://www.fao.org/3/ap641e/ap641e.pdf>.
  117. Just, D. (2011). Calibrating the wealth effects of decoupled payments: does decreasing absolute risk aversion matter? *Journal of Econometrics*, 162(1), p. 25–34. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2009.10.006>.
  118. Just, D. R., Peterson, H. H. (2010). Is expected utility theory applicable? A revealed preference test. *American Journal of Agricultural Economics*, 92(1), p. 16–27. Doi: <https://doi.org/10.1093/ajae/aap015>.
  119. Juškienė, G. (2015). Overview of the methods used to ensure exhaustiveness the national accounts of Lithuania [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 19]. *Prieiga per internetą*: <http://www.oecd.org/std/na/2069700.pdf>.
  120. Kaitibie, S., Omere, A., Rich, K., Salasya, B., Hooten, N., Mwero, D., Kristjanson, P. (2010). Kenyan dairy policy change: influence pathways and economic impacts. *World Development*, 38, p.1494–1505 [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 17]. *Prieiga per internetą*: <https://core.ac.uk/download/pdf/132631279.pdf>.
  121. Kardelis, K. (2016). Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai. Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, Vilnius, 2016, p. 487.
  122. Karnik, A., Lalvani, M. (1996). *Interest groups, subsidies and public goods: farm lobby in Indian agriculture*. *Economic and Political Weekly*, 31 (13), p. 818–820.
  123. Katz, I., Corlyon, J., La Placa, V., Hunter, S. (2007). The relationship between parenting and poverty [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 25]. *Prieiga per internetą*: <https://www.jrf.org.uk/sites/default/files/jrf/migrated/files/parenting-poverty.pdf>.
  124. Key, N., Roberts, M., O'Donoghue, E. (2006). Risk and farm operator labor supply. *Applied Economics*, 38, p. 573–786 [interaktyvus] [žiūrėta 2019 01 16]. *Prieiga per internetą*: <https://naldc.nal.usda.gov/download/36722/PDF>.
  125. Killian, M. S., Beaulieu, L. J. (1995). Current status of human capital in the rural U.S. Iš L. J. Beaulieu & D. Mulkey (Eds.), *Investing in people: The human capital needs of rural America* (p. 23–46). Bolderis: Westview Press.
  126. King, T., Dennis, C. (2006). Unethical consumers: deshopping behaviour using the theory of planned behaviour and accompanied de(shopping). *International Journal of Qualitative Market Research*, 9(3), p. 282–296.
  127. Kirchgassner, G. (2016). On estimating the size of the shadow economy. *German Economic Review* 18(1), p. 99–111. <https://doi.org/10.1111/geer.12094>.
  128. Kirwan, B. (2009). The incidence of US agricultural subsidies on farmland rental rates. *Journal of Political Economy*, 117(1), p. 138–164.

129. Krakowski, M. (2005). Determinants of the informal economy: the importance of regional factors [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 18]. *Prieiga per internetą*: <https://pdfs.semanticscholar.org/63ab/3e-90a0e3e499673b759209803b60e89b16a4.pdf>.
130. Kravcakova-Vozarova, I. Kutulic, R. (2016). Quantification of the effect of subsidies on the production performance in the Slovak agriculture. *Procedia Economics and Finance*, 39, p. 298–304. Doi: [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(16\)30327-6](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(16)30327-6).
131. Krikščiukaitienė, I. Baležentis, T. (2011). Efficiency of the Lithuanian agricultural sector: return on fixed assets, output, and value added. *Management theory and studies for rural business and infrastructure development*, 4(28), p. 66–74.
132. Krishnaswamy, N. (2017). At what price? Price supports, agricultural productivity, and misallocation agriculture [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 11]. *Prieiga per internetą*: <https://pacdev.ucdavis.edu/files/conference-schedule/session/papers/1D/Krishnaswamy.pdf>.
133. Kropp, J., Katchova, A. (2011). The effect of direct payments on liquidity and repayment capacity for beginning farmers. *Agricultural Finance Review*, 71(3), p. 347–365.
134. Kropp, J., Whitaker, B. (2011). The impact of decoupled payments on the cost of operating capital [interaktyvus] [žiūrėta 2019 01 16]. *Prieiga per internetą*: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.492.4456&rep=rep1&type=pdf>.
135. Kundt, T. C. (2017). Opportunities and challenges for taxing the informal economy and subnational taxation [interaktyvus] [žiūrėta 2019 03 14]. *Prieiga per internetą*: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5b3b64a6e5274a6fe8b7048e/Oportunities_and_challenges_for_taxing_the_informal_economy_and_subnational_taxation.pdf.
136. Latruffe, L. (2005). The impact of credit market imperfections on farm investment in Poland. *Post-Communist Economics*, 17(3), p. 349–362.
137. Latruffe, L., Davidova, S., Douarin, E., Gorton, M. (2010). Farm Expansion in Lithuania after accession to the EU: the role of CAP payments in alleviating potential credit constraints. *Europe-Asia Studies*, 62(2), p. 351–365. Doi: <https://doi.org/10.1080/09668130903506862>.
138. Latruffe, L., Doucha, T., Le Mouel, Ch., Medonos, T., Voltr, V. (2008). Capitalisation of the government support in agricultural land prices in the Czech Republic [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 15]. *Prieiga per internetą*: <https://www.agriculturejournals.cz/publicFiles/02471.pdf>.
139. Latruffe, L., Le Moul, C. (2006). How and to what extent support to agriculture affect farmland markets and prices: a literature review. Paryžius: Europos bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos Maisto, žemės ūkio ir žuvininkystės direktorato ataskaita.
140. Leahy, T., Goforth, M. (2014). Best practice for rural food security projects in Southern Africa? *Development in Practice*, 24(8), p. 933–947.
141. Leimane, I., Krievina, A., Melece, L. (2017). Development and distribution of technological capital in agriculture: comparison of the Baltic countries. Konferencijos straipsnis. Jelgava: 16-oji tarptautinė mokslinė konferencija „Engineering for Rural Development“. Doi: 10.22616/ERDev2017.16.N175.
142. Lence, S., Mishra, A. (2003). The impacts of different farm programs on cash rents. *American Journal of Agricultural Economics*, 85(3), p. 753–761. Doi: <https://doi.org/10.1111/1467-8276.00480>.
143. Leonard, M. (1998). Invisible work, invisible workers: the informal economy in Europe and the U.S. Niujorkas: St. Martin's Press.
144. Lesnik, T., Kracun, D., Jagric, T. (2014). Recession and tax compliance – the case of Slovenia. *Engineering Economics*, 25 (2), p. 130–140.
145. Levin, A., Dato-on, M., Manolis, C. (2007). Detering illegal downloading: the effects of threat appeals, past behaviour, subjective norms, and attributions of harm. *Journal of Consumer Behaviour* 6(2/3), p. 111–122.
146. Li, Y., Wang, J., Liu, Y., Long, H. (2014). Problem regions and regional problems of socio-economic development in China: a perspective from the coordinated development of industrialization, informatization, urbanization and agricultural modernization. *Journal of Geographical Sciences*, 24(6), p. 1115–1130. Doi: 10.1007/s11442-014-1142-y.
147. Li, Z., Li, J., He, B. (2018). Does foreign direct investment enhance or inhibit regional innovation efficiency? Evidence from China. *Chinese Management Studies*, 12(1), p. 35–55. Doi: 10.1108/CMS-02-2017-0034.
148. Lietuvos bankas. (2017). Darbo rinkos tendencijos. 2017 m. I pusmetis [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 02]. *Prieiga per internetą*: https://www.ldb.lt/Informacija/DarboRinka/Tendencijos_pdf/2017%20m.%20I%20pusme%C4%8Dio%20ap%C5%BEvalga.pdf.
149. Lietuvos laisvosios rinkos institutas. (2014). Lietuvos šešėlinė ekonomika [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 19]. *Prieiga per internetą*: <https://www.llri.lt/wp-content/uploads/2016/01/Seseline-ekonomika-2014.pdf>.
150. Lietuvos laisvosios rinkos institutas. (2015). Shadow economies in the Baltic Sea Region 2015 [interak-

- tyvus] [žiūrėta 2018 09 28]. *Prieiga per internetą*: <https://www.llri.lt/wp-content/uploads/2015/11/Shadow-Economies-in-a-Baltic-Sea-Region.pdf>.
151. Lietuvos laisvosios rinkos institutas (2017). [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 28]. *Prieiga per internetą*: <https://www.llri.lt/wp-content/uploads/2017/05/bukletas-apie-mokescius-ir-islaidas-2017.pdf>.
  152. Lietuvos Respublikos Seimas. (2002). LR Žemės ūkio ir kaimo plėtros įstatymas Nr. IX-987 [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 27]. *Prieiga per internetą*: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lr/TAD/TAIS.171174?jfwid=rivwzvpvg>.
  153. Lietuvos Respublikos valstybinė mokesčių inspekcija. (2018). VMI skelbia „Mokesčių mokėtojų sąmoningumo ir šešėlinės ekonomikos lygio vertinimo“ rezultatus [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 02]. *Prieiga per internetą*: https://www.vmi.lt/cms/about-vmi/-/asset_publisher/hU6yeb4bVUJN/content/vmi-skelbia-mokesciu-moketoju-samoningumo-ir-seselines-ekonomikos-lygio-vertinimo-tyrimo-rezultatus.
  154. Lietuvos Respublikos žemės ūkio ministerija. (2017). Bendrosios žemės ūkio politikos įgyvendinimas Europoje bei Lietuvoje: tiesioginės išmokos [interaktyvus] [žiūrėta 2018 12 21]. *Prieiga per internetą*: <https://zum.lrv.lt/uploads/zum/documents/files/BZUP-igyvendinimasES-LT.pdf>.
  155. Lietuvos statistikos departamentas. (2018). Nuolatinių gyventojų skaičius pagal lytį ir amžiaus grupes mieste ir kaime metų pradžioje [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 05]. *Prieiga per internetą*: <https://www.stat.gov.lt/web/guest/statistiniu-rodikliu-analize?hash=d358513f-c8b5-4320-8e98-a92c720bade4#>.
  156. Lysonski, S., Durvasula, S. (2008). Digital piracy of MP3s: consumer and ethical predispositions. *Journal of Consumer Marketing* 25(3), p. 167–178.
  157. Liu, H., Chen, Y., Long, H. (2011). Regional diversity of peasant household response to new countryside construction based on field survey in Eastern coastal China. *Journal of Geographical Sciences*, 21(5), p. 869–881.
  158. Loayza, N.V., Oviedo A. M., Servén, L. (2005). The impact of regulation on growth and informality. Pasaulio banko politikos tyrimų serijos tiriamasis darbas Nr. 3623. Vašingtonas: Pasaulio bankas.
  159. LR Respublikos Vyriausybė. (2012). Nutarimas „Dėl paslaugų žemės ūkiui sąrašo patvirtinimo“, Nr 76, 2012 01 25 [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 30]. *Prieiga per internetą*: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lr/TAD/TAIS.417570>.
  160. LR Valstybinė darbo inspekcija. (2017). Informacija apie Lietuvos Respublikos valstybinės darbo inspekcijos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos vykdomą nelegalaus darbo reikšinių kontrolės koordinavimą bei priemonės vykdant nelegalaus darbo prevenciją per 2017 metus ir numatomas vykdyti priemones 2018 m. [interaktyvus] [žiūrėta 2018 11 29]. *Prieiga per internetą*: <https://www.vdi.lt/PdfUploads/ND2017ataskaita.pdf>.
  161. LR Valstybinė darbo inspekcija. (2018). Informacija apie Lietuvos Respublikos valstybinės darbo inspekcijos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos vykdomą nelegalaus darbo reikšinių kontrolės koordinavimą bei priemonės vykdant nelegalaus darbo prevenciją per 2018 metus [interaktyvus] [žiūrėta 2018 11 29]. *Prieiga per internetą*: <https://www.vdi.lt/PdfUploads/NDataskaita2018metine.pdf>.
  162. LR valstybinė mokesčių inspekcija. (2016). Kurios pajamos yra iš žemės ūkio veiklos? [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 02]. *Prieiga per internetą*: https://www.vmi.lt/cms/web/kmdb/konsultacines-medziagos-katalogas/-/asset_publisher/Pec85c90jXW4/content/kurios-pajamos-yra-is-zemes-ukio-veiklos-/10174.
  163. Manji, A. (2006). Legal paradigms in contemporary land reform. *Commonwealth & Comparative Politics* 44(1), p. 151–165. Doi: <https://doi.org/10.1080/14662040600624551>.
  164. Manolas, G., Rontos, K., Sfakianakis, G., Vavouras, I. (2013). The determinants of the shadow economy: the case of Greece. *International Journal of Criminology and Sociological Theory*, 6(1), p. 1036–1047.
  165. Mary, S. (2013). Assessing the impacts of Pillar 1 and 2 subsidies on TFP in French crop farms. *Journal of Agricultural Economics*, 64(1), p. 133–144. Doi: <https://doi.org/10.1111/j.1477-9552.2012.00365.x>.
  166. Masačusetso federacija. (2019). Agricultural grants and funding programs [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 03]. *Prieiga per internetą*: <https://www.mass.gov/agricultural-grants-and-funding-programs>.
  167. Matthews, A., Salvatici, L., Scoppola, M. (2017). Trade impacts of agricultural support in the EU [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 02]. *Prieiga per internetą*: <https://ageconsearch.umn.edu/bitstream/252767/2/IATRC%20CP19%20-%20Matthews%20Salvatici%20Scoppola.pdf>.
  168. Medina, L., Schneider, F. (2017). Shadow economies around the world: new results for 158 countries over 1991–2015. CESifo tiriamasis darbas Nr. 6430 America [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 18]. *Prieiga per internetą*: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2965972.
  169. Medina, L., Schneider, F. (2018). Shadow economies around the world: what did we learn over the last 20

- years? Tarptautinio Valiutos Fondo tiriamasis darbas Nr. WP/18/17, p. 1–76.
170. Meyer, J. (2002). Expected utility as a paradigm for decision making in agriculture. Iš: R. E. Just, R. D. Pope, A comprehensive Assessment of the Role of Risk in U.S. Agriculture, p. 3–19.
  171. Meyers, H., Kazlauskienė, N., Naujokienė, R., Kriščiukaitienė, I. (2004). Kaimo apsirūpinimo finansiniais ištekliais problemos Lietuvai tapus ES nare. Vilnius: LAEI.
  172. Meyers, W., Kazlauskienė, N., Giugale, M. (1999). Lithuania's accession to the European Union: successes and challenges for a rural economy in transition. Ajova: Iowa State University Press.
  173. Meinzen-Dick, R. S., Pradhan, R. (2002). Legal pluralism and dynamic property rights. CAPRI tiriamasis darbas Nr. 22. Vašingtonas: Tarptautinis maisto politikos tyrimų institutas.
  174. Melnikienė, R., Volkov, A. (2013). Impact of the CAP support measures on the agricultural sector in Lithuania. Economic, Social and Institutional Factors in the Growth of Agri-Food Sector in Europe, 67(1), p. 112–127.
  175. Mihaela, T. B., Clipa, R. I. (2016). An analysis of the shadow economy in EU countries. CES tiriamasis darbas Nr. VIII(2), p. 303–312.
  176. Minot, N. (2011). Contract farming in Africa: opportunities and challenges [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 14]. *Prieiga per internetą*: <https://pdfs.semanticscholar.org/ae75/ead6b671a1cdf47761f-8154932dee3ca9cab.pdf>.
  177. Mishra, A. K., Hopkins, J. W. (2002). Income, wealth and the economic well-being of harm households [interaktyvus] [žiūrėta 2019 01 14]. *Prieiga per internetą*: <https://ageconsearch.umn.edu/bitstream/33967/1/ae020812.pdf>.
  178. Momagri. (2015). Government intervention in agriculture: still relevant in the 21st century? [interaktyvus] [žiūrėta 2019 01 30]. *Prieiga per internetą*: http://www.momagri.org/UK/focus-on-issues/Government-intervention-in-agriculture-Still-relevant-in-the-21st-century-_1732.html.
  179. Moro, D., Sckokai, P. (2013). The impact of decoupled payments on farm choices: Conceptual and methodological challenges. *Food Policy*, 41, p. 28–38. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2013.04.001>.
  180. Mroz, B. (2012). The shadow economy and systemic transformation: the case of Poland. Iš: M. Pickhardt, A. Prinz (eds), *Tax Evasion and the Shadow Economy*, p. 127–155. Čeltenhamas: Edward Elgar leidykla.
  181. Murphy, S. (2012). Changing perspectives: Small-scale farmers, markets and globalization [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 17]. *Prieiga per internetą*: <https://www.icts.org/sites/default/files/downloads/2012/08/changing-perspectives-small-scale-farmers-markets-and-globalisation-murphy-iiied.pdf>.
  182. Na, L., Lightfoot, W. S. (2006). Determinants of foreign direct investment at the regional level in China. *Journal of Technology Management in China* 1(3), p. 262–278. Doi: <https://doi.org/10.1108/17468770610704930>.
  183. Ontarijo žemės ūkio, maisto ir kaimo reikalų ministerija. (2011). Community Immigrant Retention in Rural Ontario (CIRRO): Helping rural communities to attract and retain skilled newcomers [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 28]. *Prieiga per internetą*: <http://p2pcanada.ca/wp-content/uploads/2011/09/Community-Immigrant-Retention-in-Rural-Ontario.pdf>.
  184. Oviedo, A. M., Thomas, M. R., Karakurum-Ozdemir, K. (2009). Economic informality: causes, costs and policies - a literature survey. Pasaulio Banko tiriamasis darbas Nr. 167. Vašingtonas: Pasaulio bankas.
  185. Pacheco, P., Barry, D., Cronkleton, P., Larson, A. M. (2008). The role of informal institutions in the use of forest resources in Latin America [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 18]. *Prieiga per internetą*: <https://rightsandresources.org/wp-content/exported-pdf/govpap15.pdf>.
  186. Palmer, R. (2007). Skills for work?: from skills development to decent livelihoods in Ghana's rural informal economy. *International Journal of Educational Development* 27(4), p. 397–420.
  187. Pasaulio banko grupė. (2014). Promote environmentally sustainable agriculture [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 09]. *Prieiga per internetą*: <http://www.worldbank.org/en/topic/agriculture/brief/promote-environmentally-sustainable-agriculture>.
  188. Pasaulio prekybos organizacija. (2019). Tariffs: more bindings and closer to zero [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 09]. *Prieiga per internetą*: https://www.wto.org/ENGLISH/thewto_e/whatis_e/tif_e/agrm2_e.htm.
  189. Peckham, J. G., Kropp, J. D. (2010). Decoupled direct payments under base acreage and yield updating uncertainty: an investigation of agricultural chemical use [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 11]. *Prieiga per internetą*: <https://ageconsearch.umn.edu/bitstream/61214/2/peckham%20kropp%2010601.pdf>.
  190. Perry, G. E., Arias, O. S., Lopez, J. H., Maloney, W. F., Serven, L. (2006). Poverty reduction and growth:

- virtuous and vicious circles [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 18]. *Prieiga per internetą*: http://siteresources.worldbank.org/BOLIVIA/Resources/Poverty_Reduction_and_Growth.pdf
191. Perry, G. E., Maloney, W. F., Arias, O. S., Fajnzylber, P., Mason, A. D., Saavedra-Chanduvi, J., Bosch, M. (2007). Informality: exit and exclusion [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 18]. *Prieiga per internetą*: <http://siteresources.worldbank.org/INTLAC/Resources/CH0.pdf>.
  192. Petersen, H. G., Thiesen, U., Wohlleben, P. (2010). Shadow economy, tax evasion and transfer fraud – definition, measurement, and data problems. *International Economic Journal*, 24(4), p. 421–441.
  193. Petetin, L. (2018). Post-Brexit agricultural support and the WTO: using both the amber and green boxes? [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 28]. *Prieiga per internetą*: <https://www.brexitenvironment.co.uk/2018/06/21/post-brexit-agricultural-support-wto-using-amber-green-boxes/>.
  194. Pick, D., Dayaram, K., Butler, B. (2010). Regional development and global capitalism: the case of the Pilbara, Western Australia. *Society and Business Review*, 5(1), p. 99–110. Doi: 10.1108/17465681011017282.
  195. Piet L., Latruffe, L., Le Mouel, C., Desjeux, Y. (2012). How do agricultural policies influence farm size inequality? The example of France. *European Review of Agricultural Economics*, 39(1), p. 5–28. Doi: <https://doi.org/10.1093/erae/jbr035>.
  196. Piron, F., Young, M. (2000). Retail borrowing: insights and implications on returning used merchandise. *International Journal of Retail and Distribution Management*, 28(1), p. 27–36.
  197. Pocius, A. (2015). Šešėlinės ekonomikos ir neoficialaus užimtumo būklės bei tendencijų įvertinimas Lietuvoje [Evaluation of the shadow economy and informal employment trends in Lithuania]. *Lithuanian Journal of Statistics*, 54(1), 18–32.
  198. Poczta-Wajda, A. (2015). Mechanisms and effects of agricultural subsidies – a theoretical depiction [interaktyvus] [žiūrėta 2019 01 14]. *Prieiga per internetą*: https://www.researchgate.net/publication/296704441_Mechanisms_and_effects_of_agricultural_subsidies_-_a_theoretical_depiction.
  199. Polese, M., Shearmur, R. (2002). The periphery in the knowledge economy: the spatial dynamics of the Canadian economy and the future of non-metropolitan regions in Quebec and the Atlantic provinces. *Monktonas: Atlanto Kanados galimybių agentūra*.
  200. Porter, J., Constanza, R., Sandhu, H., Sigsgaard, L., Wratten, S. (2014). The value of producing food, energy, and ecosystem services within an agro-ecosystem [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 09]. *Prieiga per internetą*: https://www.researchgate.net/publication/26798342_The_Value_of_Producing_Food_Energy_and_Ecosystem_Services_within_an_Agro-Ecosystem.
  201. Pozo-Vergnes, E. (2013). From survival to competition. Informality in agrifood markets in countries under transition: the case of Peru [interaktyvus] [žiūrėta 2018 08 30]. *Prieiga per internetą*: <http://pubs.iied.org/pdfs/16533IIED.pdf>.
  202. Prelicpean, P., Bucaciuc, A., Baicu, C. S. (2016). Social economy and informal economy. *Interactions and effects*. *Ecoforum* 5(2/9), p. 102–108.
  203. Putniņš, T. J., Sauka, A. (2011). Size and determinants of shadow economies in the Baltic States. *Baltic Journal of Economics* 11(2), p. 5–25.
  204. Putniņš, T. J., Sauka, A. (2014). Shadow economy index for the Baltic countries 2009–2013 [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 15]. *Prieiga per internetą*: <http://www.sseriga.edu/en/centres/csb/shadow-economy-index-for-baltics/>.
  205. Putzel, L., Cronkleton, P., Larson, A., Pinedo-Vasquez, M., Salaz, O., Sears, R. (2013). Peruvian smallholder production and marketing of bolaina (Guazuma crinita), a fast growing Amazonian timber species [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 02]. *Prieiga per internetą*: https://www.researchgate.net/profile/Robin_Sears/publication/283914604_Peruvian_smallholder_production_and_marketing_of_bolaina_Guazuma_crinita_a_fast-growing_Amazonian_timber_species_Call_for_a_pro-livelihoods_policy_environment/links/564a195508ae127ff9867f06.pdf.
  206. Ramasamy, M., Dhanapal, D., Murugesan, P. (2017). Effects of FDI spillover on national productivity: evidence from panel data analysis using stochastic frontier analysis. *International Journal of Emerging Markets*, 12(3), p. 427–446. Doi: 10.1108/IJoEM-11-2015-0246.
  207. Ratner, S. (2000). The informal economy in rural community economic development [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 18]. *Prieiga per internetą*: <https://www.uky.edu/Ag/AgEcon/pubs/tvaRatner00-03.pdf>.
  208. Reimer, B. (2000). The informal economy in rural Canada [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 18]. *Prieiga per internetą*: https://www.researchgate.net/publication/228539278_The_Informal_Economy_in_Rural_Canada.
  209. Reimer, B. (2004). Exploring diversity in rural Canada. *Measuring Rural Diversity Policy Series* 1(2), p. 1–7.
  210. Reimer, B. (2009). Rural Canada: Challenges and opportunities [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 05].

- Prieiga per internetą*: https://www.fcm.ca/Documents/reports/Rural_Canada_Challenges_and_Opportunities_EN.pdf.
211. Reimer, B., Bollmann, R. D. (2009). Demographic, employment, income, and networks: differential characteristics of rural populations. *Journal of Agromedicine* 14(2), p. 132–141. Doi: 10.1080/10599240902845120.
  212. Reimer, B., Bollmann, R. D. (2009). Understanding rural Canada: implications for rural development and rural planning policy [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 12]. *Prieiga per internetą*: <http://2018.icrps.org/wp-content/uploads/sites/4/2018/06/Reimer-Bollman-2010-Understanding-Rural-Canada.pdf>.
  213. Rizov, M., Pocrivack, J., Ciaian, P. (2013). CAP subsidies and productivity of the EU farms. *Journal of Agricultural Economics*, 64(3), p. 537–557. Doi: <https://doi.org/10.1111/1477-9552.12030>.
  214. Roche, M. J., McQuinn, K. (2004). Riskier product portfolio under direct payments. *European Review of Agricultural Economics*, 31(2/1), p. 111–123. Doi: <https://doi.org/10.1093/erae/31.2.111>.
  215. Roe, T., Somwaru, A., Diao, X. (2002). Do direct payments have intertemporal effects on U.S. agriculture? Tarptautinis maisto politikos tyrimų institutas, diskusinis straipsnis Nr. 104.
  216. Romanyuta, E. (2017). Systematization of tax strategies for shadow economy prevention under conditions of globalization. *Eureka: Social and Humanities* 4, p. 44–51. Doi: 10.21303/2504-5571.2017.00373.
  217. Rosenbaum, M. S., Kuntze, R., Wooldridge, B. R. (2011). Understanding unethical retail disposition practice and restraint from the consumer perspective. *Psychology & Marketing*, 28(1), p. 29–52.
  218. Rude, J. (2000). An examination of nearly green programs: case study for Canada. *American Journal of Agricultural Economics*, 82(3), p. 755–761.
  219. Ruge, M. (2010). Determinants and size of the shadow economy – a structural equation model. *International Economic Journal*, 24(4), p. 511–523. Doi: <https://doi.org/10.1080/10168737.2010.525988>.
  220. Russell, B. (2010). Revenue administration: managing the shadow economy [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 05]. *Prieiga per internetą*: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/tnm/2010/tnm1014.pdf>.
  221. Sahoo, B. K., Neog, B. J. (2015). Heterogeneity and participation in informal employment among non-cultivator workers in India. *International Review of Applied Economics*, 31(4), p. 437–467. Doi: <https://doi.org/10.1080/02692171.2016.1257584>.
  222. Schneider, F., Buehn, A. (2016). Estimating the size of the shadow economy: methods, problems and open questions economy [interaktyvus] [žiūrėta 2018 08 14]. *Prieiga per internetą*: <http://ftp.iza.org/dp9820.pdf>.
  223. Schneider, F. (2002). Size and measurement of the informal economy in 110 countries around the world [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 18]. *Prieiga per internetą*: http://www.amnet.co.il/attachments/informal_economy110.pdf.
  224. Schneider, F. (2008). *The Hidden Economy*. Čeltenhamas: Edward Elgar leidykla.
  225. Schneider, F. (2015). Estimating the size of the shadow economy in the Czech Republic and her Neighbouring countries: latest results for 2015. Slides [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 10]. *Prieiga per internetą*: www.libinst.cz/Files/KqLFy4r2/.../ShadEcEstimation_CzechRep1.ppt.
  226. Schneider, F. (2016). Comment on Feige's paper "Reflections of the meaning and measurement of unobserved economies: What do we really know about the shadow economy?" [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 10]. *Prieiga per internetą*: http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/2016/jopa_november2016_all.pdf.
  227. Schneider, F., Buehn, A., Montenegro, C. (2010). Shadow economies all over the world: new estimates for 162 countries from 1999 to 2007. Pasaulio banko politikos tyrimų serijos tiriamasis darbas Nr. 5356. Vašingtonas: Pasaulio bankas [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 14]. *Prieiga per internetą*: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/3928>.
  228. Schneider, F., Enste, D. (2002). The shadow economy: theoretical approaches, empirical studies, and political Implications. Kembridžas: Kembridžo universiteto leidykla.
  229. Schneider, F., Raczkowski, K., Mróz, B. (2015). Shadow economy and tax evasion in the EU, *Journal of Money Laundering Control*, 18(1), p. 34–51 [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 27]. *Prieiga per internetą*: <https://doi.org/10.1108/JMLC-09-2014-0027>.
  230. Schneider, F., Williams, C. C. (2013). The shadow economy [interaktyvus] [žiūrėta 2018 08 14]. *Prieiga per internetą*: <https://iea.org.uk/wp-content/uploads/2016/07/IEA%20Shadow%20Economy%20web%20rev%207.6.13.pdf>.
  231. Schrank, W., Keithly, W. (1999). The Concept of Subsidies. *Marine Resource Economics*, 14(2), p. 151–164.
  232. Sckokai, P., Anton, J. (2005). The degree of decoupling of area payments for arable crops in the European Union. *American Journal of Agricultural Economics*, 87(5), p. 1220–1228. Doi: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8276.2005.00810.x>.
  233. Sckokai, P., Moro, D. (2006). Modeling the reforms

- of the common agricultural policy for arable Ccops under uncertainty. *American Journal of Agricultural Economics*, 88(1), p. 43–56.
234. Scoones, I. (2009). Livelihoods perspectives and rural development. *Journal of Peasant Studies* 36(1), p. 171–196.
235. Serra, T., Goodwin, B., Featherstone, A. (2011). Risk behavior in the presence of government programs. *Journal of Econometrics*, 162(1), p. 18–24. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2009.10.005>.
236. Shang, R., Chen, Y., Chen, P. (2008). Ethical decisions about sharing music files in the P2P environment, *Journal of Business Ethics* 80(2), p. 349–365.
237. Sheingate, A. (2003). The rise of the agricultural welfare state. Institutions and interest group power in the United States, France and Japan [*interaktyvus*] [žiūrėta 2019 01 25]. *Prieiga per internetą*: https://books.google.lt/books?id=T2cC26CX-sJUC&pg=PA132&lpq=PA132&dq=Brannan+plan+1949&source=bl&ots=z7MFtA1jT-T&sig=ACfU3U1UGoLrN9thVU4t13Ftk_gyzzR-gI&hl=lt&sa=X&ved=2ahUKewi1xLnmq7hAhX-6w8QBHYKADX0Q6AEwChOECAkQAQ#v=onepage&q=Brannan%20plan%201949&f=false.
238. Sipilainen, T., Kumbhakar, S. (2010). Effects of direct payments on farm performance: the case of dairy farms in northern EU countries. *Diskusinis straipsnis Nr. 43, Helsinkio universitetas, Ekonomikos ir vadybos fakultetas*.
239. Sirkeci, I., Magnusdottir, L. B. (2011). Understanding illegal music downloading in the UK: a multi attribute model, *Journal of Research in Interactive Marketing*, 5(1), p. 90–110.
240. Slavnic, Z. (2010). Political economy of informalization. *European Societies*, 12(1), p. 3–23. Doi: <https://doi.org/10.1080/14616690903042724>.
241. Smith, S. (2011). Let's Organize! A SYNDICOOP handbook for trade unions and cooperatives about organising workers in the informal economy [*interaktyvus*] [žiūrėta 2019 02 26]. *Prieiga per internetą*: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_ent/documents/publication/wcms_094047.pdf.
242. Spiegel, S. J. (2012). Formalisation policies, informal resource sectors and the de-/re-centralisation of power. *Geographies of inequality in Africa and Asia* [*interaktyvus*] [žiūrėta 2018 10 12]. *Prieiga per internetą*: <http://www.cifor.org/fileadmin/subsites/profomal/PDF/RSpiegel1212.pdf>.
243. Stoevska, V. (2012). Employment and gender differences in the informal economy [*interaktyvus*] [žiūrėta 2018 09 11]. *Prieiga per internetą*: https://unstats.un.org/UNSD/gender/Jordan_Mar2012/Presentations/Panel%201.b/Panel%201.b_1_ILO_informal%20employment%20Jordan%202012.pdf.
244. Sumner, D. A. (2005). Production and trade effects of farm subsidies: discussion. *American Journal of Agricultural Economics*, 87(5), p. 1229–1230.
245. Sumner, D. A. (2016). Agricultural subsidy programs [*interaktyvus*] [žiūrėta 2019 01 15]. *Prieiga per internetą*: <https://www.econlib.org/library/Enc/AgriculturalSubsidyPrograms.html>.
246. Sumner, D., Wolf, C. (1996). Quotas without supply control: effects of dairy quota policy in California. *American Journal of Agricultural Economics*, 78, p. 354–366.
247. Suomijos vidaus reikalų ministerija. (2016). Preventive measures best way to tackle the shadow economy and economic crime [*interaktyvus*] [žiūrėta 2018 09 12]. *Prieiga per internetą*: https://intermin.fi/en/article/-/asset_publisher/harmaata-taloutta-ja-talousrikollisuutta-voidaan-parhaiten-torjua-ennalta-estavalla-tyolla.
248. Tafenu, E., Herwartz, H., & Schneider, F. (2010). Regional estimates of the shadow economy in Europe. *International Economic Journal*, 24(4), p. 629–636. Doi: 10.1080/10168737.2010.526010.
249. Taylor, R. W., Fritsch, E. J., Liederbach, J., Holt, T. J. (2010). *Digital crime and digital terrorism. 2-asis leidimas*. Niudžersis: Pearson Prentice Hall, Upper Saddle River.
250. Taiwo, O. (2013). Employment choice and mobility in multi-sector labour markets: theoretical model and evidence from Ghana. *International Labour Review* 152(3–4), p. 469–492.
251. Tangermann, S. (2014). The EU CAP reform: implications for doha negotiations [*interaktyvus*] [žiūrėta 2019 03 02]. *Prieiga per internetą*: <https://www.ictsd.org/sites/default/files/downloads/2014/07/part2-8.pdf>.
252. Tarptautinė darbo organizacija. (2002). *Decent work and the informal economy*. Ženeva: Tarptautinės darbo organizacijos leidykla.
253. Tarptautinė darbo organizacija. (2008). Resolutions adopted by the International Labour Conference at its 97th session [*interaktyvus*] [žiūrėta 2018 11 15]. *Prieiga per internetą*: https://www.ilo.org/ilc/ILCSessions/97thSession/texts/WCMS_098017/lang-en/index.htm.
254. Tarptautinė darbo organizacija. (2010). Extending the scope of application of labour laws to the informal economy [*interaktyvus*] [žiūrėta 2019 02 24]. *Prieiga per internetą*: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---normes/documents/publication/wcms_125855.pdf.
255. Tarptautinė darbo organizacija. (2014a). *Transi-*

- tioning from the informal to the formal economy, Report V(1) [interaktyvus] [žiūrėta 2018 11 15]. *Prieiga per internetą*: https://www.ilo.org/ilc/ILCSessions/103/reports/reports-to-the-conference/WCMS_218128/lang-en/index.htm.
256. Tarptautinė darbo organizacija. (2014b). Transitioning from the informal to the formal economy, Report V(2) [interaktyvus] [žiūrėta 2018 11 15]. *Prieiga per internetą*: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_241897.pdf.
257. Tarptautinė darbo organizacija. (2015a). The transition from the informal to the formal economy recommendation, 2015 (No. 204) [interaktyvus] [žiūrėta 2018 11 15]. *Prieiga per internetą*: https://www.ilo.org/employment/units/emp-invest/informal-economy/WCMS_443501/lang-en/index.htm.
258. Tarptautinė darbo organizacija. (2015b). Transitioning to formality in the rural informal economy [interaktyvus] [žiūrėta 2018 11 14]. *Prieiga per internetą*: http://ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_policy/documents/publication/wcms_437189.pdf.
259. Tarptautinė darbo organizacija. (2016). Decent work for food security and sustainable rural development (DW4FS) [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 27]. *Prieiga per internetą*: https://www.ilo.org/jakarta/whatwedo/projects/WCMS_308006/lang-en/index.htm.
260. Tarptautinė darbo organizacija. (2018). Women and men in the informal economy: a statistical picture, third edition [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 24]. *Prieiga per internetą*: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_626831.pdf.
261. Tarptautinė ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija. (2001). Market effects of crop support measures. Paryžius: TEBPO.
262. Tarptautinė ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija. (2005). Decoupling: policy implications. Paryžius: TEBPO.
263. Tarptautinė ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija. (2013). OECD skills outlook 2013: First results from the Survey of Adult Skills [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 05]. *Prieiga per internetą*: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264204256-en>.
264. Tarptautinė ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija. (2015). A forward-looking analysis of export subsidies in agriculture [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 23]. *Prieiga per internetą*: <http://www.oecd.org/trade/agricultural-trade/1911050.pdf>.
265. Teobaldelli, D., Schneider, F. (2012). Beyond the veil of ignorance: the influence of direct democracy of the shadow economy [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 10]. *Prieiga per internetą*: <http://www.siecon.org/online/wp-content/uploads/2012/08/Teobaldelli-Schneider.pdf>.
266. The living new deal. (2019). Agricultural adjustment act [interaktyvus] [žiūrėta 2019 01 25]. *Prieiga per internetą*: <https://livingnewdeal.org/glossary/agricultural-adjustment-act-1933-re-authorized-1938-2/>.
267. Thiesen, U. (2003). The impact of fiscal policy and deregulation on shadow economies in transition countries: The case of Ukraine. *Public Choice*, 114, p. 295–318.
268. US Legal (2019a). Agricultural marketing act [interaktyvus] [žiūrėta 2019 01 15]. *Prieiga per internetą*: <https://farmers.uslegal.com/federal-grain-inspection/agricultural-marketing-act/>.
269. US Legal (2019b). Agricultural subsidies [interaktyvus] [žiūrėta 2019 01 15]. *Prieiga per internetą*: <https://definitions.uslegal.com/a/agriculture-subsidies/>.
270. USAID. (2013). Informal economy. Regional agricultural trade environment (RATE) summary [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 18]. *Prieiga per internetą*: <https://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1861/RATE%20Summary.pdf>.
271. Vainionpaa, J. (2016). The grey economy and the effects of its prevention [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 10]. *Prieiga per internetą*: https://www.theseus.fi/bitstream/handle/10024/109442/Vainionpaa_Jonna.pdf?sequence=1.
272. Van Herck, K., Swinnen, J., Vranken, L. (2013). Capitalization of direct payments in land rents: evidence from new EU member states. *Eurasian Geography and Economics*, 54(4), p. 423–443. Doi: <https://doi.org/10.1080/15387216.2013.878230>.
273. Vanek, J., Chen, M. A., Carre, F., Heintz, J., Hussmanns, R. (2014). Statistics on the informal economy: definitions, regional estimates & challenges [interaktyvus] [žiūrėta 2018 09 18]. *Prieiga per internetą*: <http://www.wiego.org/sites/default/files/publications/files/Vanek-Statistics-WIEGO-WP2.pdf>.
274. Vercammen, J. (2003). A stochastic dynamic programming model of direct subsidy payments and agricultural investment [interaktyvus] [žiūrėta 2019 02 19]. *Prieiga per internetą*: <https://core.ac.uk/download/pdf/6756647.pdf>.
275. Vershina, N., Rodionova, Y. (2011). Methodological issues in studying hidden populations operating in informal economy. *International Journal of Sociology and Social Policy* 31(11/12), p. 697–716.
276. Vida, I., Koklic, M. K., Kukar-Kinney, M., Penz, E. (2012). Predicting consumer digital piracy

- behavior: the role of rationalization and perceived consequences, *Journal of Research in Interactive Marketing* 6(4), p. 298–313.
277. Vinnychuk, I., Žiukov, S. (2013). Shadow economy in Ukraine: Modelling and analysis. *Business Systems and Economics* 3(2), p. 141–152.
278. Vitunskienė, V., Jazepčikas, D. (2016). Investicinės ir tiesioginės paramos priemonių reikšmingumas ūkių investicijoms Lietuvoje. *Science and Studies of Accounting and Finance: Problems and Perspectives*, 10(1), p. 200–214. Doi: <https://doi.org/10.15544/ssaf.2016.19>.
279. Vlachos, V., Minou, M., Assimakopoulos, V., Toska, A. (2011). The landscape of cybercrime in Greece, *Information Management & Computer Security*, 19(2), p. 113–123.
280. Vorley, B. (2013). Meeting small-scale farmers in their markets: understanding and improving the institutions and governance of informal agrifood trade [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 17]. *Prieiga per internetą*: <https://knowledge.hivos.org/meeting-small-scale-farmers-their-markets-understanding-and-improving-institutions-and-governance>.
281. Vorley, B., del Pozo-Vergnes, E., Barnett, A. (2012). Small producer agency in the globalised market. Making choices in a changing world oilseeds [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 28] <http://www.agencyft.org/wp-content/uploads/2013/05/Small-producer-agency-in-the-globalised-market.pdf>.
282. Vorley, B., Lecoutere, E., Mubiru, S., Lunduka, R., Ubels, J., de Beyssac, B. C., Ikaaba, D. (2015). Growing inclusion? Insights from value chain development in Ugandan oilseeds [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 28]. *Prieiga per internetą*: <http://pubs.iied.org/pdfs/16563IIED.pdf>.
283. Vorley, B., Thorpe, J. (2014). Success factors for lead firms to shape inclusive procurement trade [interaktyvus] [žiūrėta 2018 08 30]. *Prieiga per internetą*: <http://pubs.iied.org/pdfs/16580IIED.pdf>.
284. Vousinas, G. (2017). Shadow economy and tax evasion: the Achilles heel of Greek economy. Determinants, effects and policy proposals. *Journal of Money Laundering Control*, 20(4), p. 386–404. <https://www.researchgate.net/deref/https%3A%2F%2Fdoi.org%2F10.1108%2FJMLC-11-2016-0047>.
285. Wall, D. S. (2005). The internet as a conduit for criminal activity. A. Pattavina (Eds.), *Information Technology and the Criminal Justice System* (p. 78–94). Kalifornija: Thousand Oaks.
286. Waterman, D., Ji, S. W., Rochet, L. R. (2007). Enforcement and control of piracy, copying and sharing in the movie industry, *Review of Industrial Organisation* 30(4), p. 255–289.
287. Weng, X. (2015). The rural informal economy. Understanding drivers and livelihood impacts in agriculture, timber and mining [interaktyvus] [žiūrėta 2018 10 04]. *Prieiga per internetą*: <http://pubs.iied.org/pdfs/16590IIED.pdf>.
288. Williams, C. C. (2011). Entrepreneurship, the informal economy and rural communities. *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy* 5(2) p.145–157. Doi: <https://doi.org/10.1108/175062011111131578>.
289. Williams, C. C., Horodnic, I. A., Windebank, J. (2015). Explaining participation in the informal economy: an institutional incongruence perspective. *International Sociology* 30(3), p. 294–313.
290. Williams, C. C., Horodnic, I. A., Windebank, J. (2017). Explaining participation in the informal economy: a purchaser perspective. *International Journal of Social Economics* 44(11), p.1421–1436. Doi: <https://doi.org/10.1108/IJSE-03-2016-0099>.
291. Williams, P., Nicholas, D., Rowlands, I. (2010). The attitudes and behaviours of illegal downloaders. *Aslib Proceedings* 62(3), p. 283–301.

PRIEDAI

1 priedas
PVM tarifai, taikomi ES šalyse narėse

Šalis	Standartinis PVM tarifas	Sumažinti PVM tarifai	Itin sumažinti PVM tarifai	PVM tarifai maisto produktams
Belgija	21	6/12	-	6/12/21
Bulgarija	20	9	-	20
Čekija	21	10/15	-	10/15
Danija	25	-	-	25
Vokietija	19	7	-	7/19
Estija	20	9	-	20
Airija	23	9/13,5	4,8	0/4,8/9/13,5/23
Graikija	24	6/13	-	13/24
Ispanija	21	10	4	4/10
Prancūzija	20	5,5/10	2,1	2,1/5,5/10/20
Kroatija	25	5/13	-	5/13/25
Italija	22	5/10	4	4/5/10
Kipras	19	5/9	-	5/19
Latvija	21	12	-	5/12/21
Lietuva	21	5/9	-	21
Liuksemburgas	17	8	3	3
Vengrija	27	5/18	-	5/18/27
Malta	18	5/7	-	0
Nyderlandai	21	6	-	6/21
Austrija	20	10/13	-	10
Lenkija	23	5/8	-	5/8/23
Portugalija	23	6/13	-	6/13/23
Rumunija	19	5/9	-	9
Slovėnija	22	9,5	-	9,5
Slovakija	20	10	-	10/20
Suomija	24	10/14	-	14
Švedija	25	6/12	-	12/25
Jungtinė Karalystė	20	5	-	0/20

Šaltinis: Europos Komisija, 2018.

https://ec.europa.eu/taxation_customs/sites/taxation/files/resources/documents/taxation/vat/how_vat_works/rates/vat_rates_en.pdf

2 priedas

Nuolatinių šalies gyventojų skaičius pagal amžiaus grupes mieste ir kaime 2017 ir 2018 m. pradžioje, asm.

Amžiaus grupės	Miestas ir kaimas		Miestas		Kaimas	
	2017	2018	2017	2018	2017	2018
0–4 m.	150671	148799	104981	102979	45690	45820
5–9 m.	142254	144244	98328	100086	43926	44158
10–14 m.	129197	128394	82935	83073	46262	45321
15–19 m.	153051	143700	94418	88440	58633	55260
20–24 m.	182556	165798	113525	102940	69031	62858
25–29 m.	193381	188743	135795	130098	57586	58645
30–34 m.	179798	182390	135235	137199	44563	45191
35–39 m.	167640	164220	119258	117844	48382	46376
40–44 m.	185756	179678	124839	121716	60917	57962
45–49 m.	204487	201483	132071	130438	72416	71045
50–54 m.	212589	206585	137559	132265	75030	74320
55–59 m.	223136	224693	149052	148746	74084	75947
60–64 m.	173191	178377	117164	120280	56027	58097
65–69 m.	151223	155137	102592	105102	48631	50035
70–74 m.	124160	119484	82448	80117	41712	39367
75–79 m.	118918	118653	79121	78847	39797	39806
80–84 m.	88073	88358	56692	57605	31381	30753
85 ir vyresni	67823	70165	45055	46947	22768	23218
Iš viso pagal amžių	2 847 904	2 808 901	1 911 068	1 884 722	936 836	924 179

Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2018.

<https://www.stat.gov.lt/web/guest/statistiniu-rodikliu-analize?hash=d358513f-c8b5-4320-8e98-a92c720bade4#>

3 priedas

Jaunimo nedarbo statistika Europos Sąjungos šalyse 2007–2017 m., proc.

Šalis	Jaunimo nedarbo lygis			
	2007	2015	2016	2017
Belgija	18,8	22,1	20,1	19,3
Bulgarija	14,1	21,6	17,2	12,9
Čekija	10,7	12,6	10,5	7,9
Danija	7,5	10,8	12,0	11,0
Vokietija	11,8	7,2	7,1	6,8
Estija	10,1	13,1	13,4	12,1
Airija	9,3	20,5	17,0	14,5
Graikija	22,7	49,8	47,3	43,6
Ispanija	18,1	48,3	44,4	38,6
Prancūzija	19,5	24,7	24,6	22,3
Kroatija	25,4	42,3	31,8	27,0
Italija	20,4	40,3	37,8	34,7
Kipras	10,2	32,8	29,1	24,7
Latvija	10,6	16,3	17,3	17,0
Lietuva	8,4	16,3	14,5	13,3
Liuksemburgas	15,6	16,6	9,1	15,3
Vengrija	18,1	17,3	12,9	10,7
Malta	13,5	11,8	11,0	10,4
Nyderlandai	9,4	11,3	10,8	8,9
Austrija	9,4	10,6	11,2	9,8
Lenkija	21,6	20,8	17,7	14,8
Portugalija	21,4	32,0	28,2	23,8
Rumunija	19,3	21,7	20,6	18,3
Slovėnija	10,1	16,3	15,2	11,2
Slovakija	20,6	26,5	22,2	18,9
Suomija	16,5	22,4	20,1	20,1
Švedija	19,2	20,4	18,9	17,8
Jungtinė Karalystė	14,3	14,6	13,0	12,1
EU-28	15,8	20,3	18,7	16,8
Euro zona	15,6	22,3	20,9	18,8

4 priedas

Gerbiamas (-a) Respondente,

Nuoširdžiai dėkojame už tai, kad sutikote atsakyti į šios anketos klausimus.

Mykolo Romerio universiteto mokslininkės doc. dr. Rita Remeikienė ir prof. dr. Ligita Gasparėnienė rengia mokslo monografiją „Šešėlinė ekonomika Lietuvos žemės ūkio sektoriuje“, kurios tikslas – nustatyti priežastinius šešėlinę ekonomiką skatinančius veiksnius Lietuvos žemės ūkio sektoriuje. Jūsų dalyvavimas tyrime yra itin svarbus. Jeigu pageidausite, Jums bus pateikti tyrimo rezultatai.

Užpildytą klausimyną prašome siųsti el. paštu rita.remeikiene35@gmail.com

Vartotinos sampratos:

Šešėlinę ekonomiką žemės ūkyje galima apibrėžti kaip veiklą, apimančią žemės ūkio produktų gamybą ir apdorojimą, savo pagamintų ir apdorotų žemės ūkio produktų perdirbimą, maisto produktų gamybą ir šių produktų realizavimą, paskirstymą, vartojimą, taip pat paslaugų žemės ūkiui teikimą (išskyrus maisto produktų gamybą iš ne savo pagamintų ir apdorotų žemės ūkio produktų ir šių produktų realizavimą), kai visa tai nėra vykdoma pagal formalius įstatymus bei nėra fiksuojama valstybinių reguliavimo institucijų.

1. Bendrųjų šešėlinę ekonomiką veikiančių veiksnių vertinimas ūkininkų (Lietuvos ūkininkų sąjungos) požiūriu.

Prašau nuo 1 (visiškai nepritariu) iki 5 (visiškai pritariu) balų įvertinkite bendruosius šešėlinę ekonomiką žemės ūkyje veikiančius veiksnius iš savo atstovaujamos Lietuvos žemės ūkio sektoriaus pozicijos.

Eil. Nr.	Bendrieji šešėlinę ekonomiką veikiančios veiklos veiksniai	1 (visiškai nesutinku)	2 (nesutinku)	3 (neturiu nuomonės)	4 (sutinku)	5 (visiškai sutinku)
1.	Per didelė mokesčių ir socialinės apsaugos įmokų našta	1	2	3	4	5
2.	Prasta valstybinių institucijų veiklos kokybė	1	2	3	4	5
3.	Perlaidos	1	2	3	4	5
4.	Griežtas darbo rinkos reguliavimas	1	2	3	4	5
5.	Prastos viešojo sektoriaus paslaugos ir jų kokybė	1	2	3	4	5
6.	Žema mokesčių moralė	1	2	3	4	5

2. Specifinių šešėlinės ekonomikos lygi žemės ūkyje veikiančių veiksmų vertinimas.

Prašau nuo 1 (visiškai nepritariu) iki 5 (visiškai pritariu) balų įvertinkite specifinius šešėlinę ekonomiką žemės ūkyje veikiančius veiksmus iš savo atstovaujamos Lietuvos žemės ūkio sektoriaus pozicijos.

Eil. Nr.	Specifiniai šešėlinę ekonomiką veikiantys veiksniai	1 (visiškai nesutinku)	2 (nesutinku)	3 (neturiu nuomonės)	4 (sutinku)	5 (visiškai sutinku)
1.	Ekonominės-politinės padėties veiksniai					
1.1.	Šalies ar regiono ekonominis nuomukis skatina šešėlinės ekonomikos vykdymą žemės ūkyje.	1	2	3	4	5
1.2.	Kylančios grūdų ar kt. kultūrų kainos tarptautinėse rinkose sąlygoja šešėlinės prekybos užsienio rinkose patrauklumą vietiniams grūdų augintojams.	1	2	3	4	5
1.3.	Išaugę PVM maisto produktams tarifai didina šešėlinę ekonomiką žemės ūkio sektoriuje.	1	2	3	4	5
1.4.	Sumažėję kaimyninių šalių valiutų kursai.	1	2	3	4	5
1.5.	Nepasitenkinimas vykdomos valdžios politika.	1	2	3	4	5
2.	Realizavimo kanalų veiksniai					
2.1.	Neformalių subjektų tarpininkavimas skatina šešėlinę ekonomiką, nes užtikrinamas atsiskaitymas grynaisiais laiku, nėra jokių transportavimo kaštų, ne tokia griežta kokybės kontrolė.	1	2	3	4	5
2.2.	Didėjantis mažas pajamas gaunančių vartotojų, reikalaujančių pigių produktų, skaičius skatina neformalią žemės ūkio veiklą (produktai pristatomi tiesiai į namus).	1	2	3	4	5
2.3.	Prekybos per neformalius tarpininkus ir turgavietėse apimtys (kurių ne visa dalis yra deklaruojama) didina šešėlinės ekonomikos apimtį.	1	2	3	4	5

Eil. Nr.	Specifiniai šešėlinę ekonomiką veikiantys veiksniai	1 (visiškai nesutinku)	2 (nesutinku)	3 (neturiu nuomonės)	4 (sutinku)	5 (visiškai sutinku)
3.	Teisiniai veiksniai					
3.1.	Smulkusis ūkininkavimas, istoriškai susiformavęs kaip norma veikti kaimo vietovėse be veiklos vykdymą įrodančių dokumentų, skatina šešėlinę ekonomiką.	1	2	3	4	5
3.2.	Smulkių ūkininkų nepasitikėjimas valstybiniu valdymu skatina veikti šešėlyje.	1	2	3	4	5
3.3.	Išimtis įtvirtinantys įstatymai ir normos, elito kontroliuojama prieiga prie reikiamų išteklių, bei aukštas neformalumo, toleruojamo valstybės pareigūnų, lygis – veiksniai, teigiamai veikiantys šešėlinę ekonomiką žemės ūkyje.	1	2	3	4	5
4.	Žmogiškojo kapitalo veiksniai					
4.1.	Menkas kaimo gyventojų išsilavinimas skatina veikti šešėlinėje ekonomikoje.	1	2	3	4	5
4.2.	Mažas kaimo gyventojų mobilumas skatina imtis neformalios žemės ūkio veiklos.	1	2	3	4	5
5.	Demografiniai veiksniai					
5.1.	Mažėjantis gyventojų skaičius kaimo vietovėse sąlygoja ne tik potencialių oficialiai registruotos žemės ūkio veiklos vykdytojų skaičių, bet ir mažėjančią paklausą žemės ūkio prekėms ir paslaugoms vietinėje rinkoje. Dėl šios priežasties iki tol veikę smulkiojo verslo vienetai (pvz., smulkūs ūkininkai) yra priversti nutraukti veiklą arba perkelti ją į šešėlį.	1	2	3	4	5
6.	Geografiniai veiksniai					
6.1.	Geografinis atstumas nuo miesto iki kaimo sudaro iliuziją, kad valdžia yra pernelyg toli, kad būtų nustatomos nelegaliai vykdomos veiklos žemės ūkyje.	1	2	3	4	5

Eil. Nr.	Specifiniai šešėlinę ekonomiką veikiantys veiksniai	1 (visiškai nesutinku)	2 (nesutinku)	3 (neturiu nuomonės)	4 (sutinku)	5 (visiškai sutinku)
6.2.	Gamtinės sąlygos (derlinga žemė, vandens telkiniai, miškai) pasitarnauja kaip šešėlinės veiklos vykdymui lengvai prieinami ištekliai.	1	2	3	4	5
7.	Infrastruktūros veiksniai					
7.1.	Ribota prieiga prie viešosios infrastruktūros (didelis geografinis atstumas, sklاندus mobiliojo ryšio nebuvimas, sudėtingas susisiekimas sunkiais pravažiuojamais keliais ir kt.), teigiamai veikia šešėlinės ekonomikos lygį žemės ūkyje.	1	2	3	4	5

3. Įrašykite veiksnius, kurie, jūsų nuomone, turi didžiausią įtaką šešėlinei ekonomikai žemės ūkyje atsirasti:

4. Šešėlinės ekonomikos žemės ūkyje prevencinių priemonių efektyvumo vertinimas Lietuvos atvejui:

Eil. Nr.	Priemonė	1 (visiškai nesutinku)	2 (nesutinku)	3 (neturiu nuomonės)	4 (sutinku)	5 (visiškai sutinku)
1.	Valstybinio reguliavimo efektyvumo didinimas ir jo apimties optimizavimas	1	2	3	4	5
2.	Žemės ūkio sektoriaus subjektų socialinės apsaugos plėtra	1	2	3	4	5
3.	Formalios veiklos vykdymo kaštų mažinimas ir neformalios veiklos vykdymo kaštų didinimas	1	2	3	4	5
4.	Neformalios veiklos kaštų didinimas	1	2	3	4	5
5.	Didesnio skaičiaus geresnių darbo vietų kūrimas kaimo vietovėse	1	2	3	4	5

Eil. Nr.	Priemonė	1 (visiškai nesutinku)	2 (nesutinku)	3 (neturiu nuomonės)	4 (sutinku)	5 (visiškai sutinku)
6.	Kaimo vietovių infrastruktūros plėtra	1	2	3	4	5
7.	Bendradarbiavimo tarp institucinių subjektų gerinimas	1	2	3	4	5
8.	Investicijų į smulkiają žemės ūkio veiklą pritraukimas	1	2	3	4	5
9.	Platesnis ir lengvesnis kreditų ir paskolų prieinamumas	1	2	3	4	5
10.	Grynųjų pinigų išstūmimas	1	2	3	4	5
11.	Neformaliai dirbančių žemės ūkio darbuotojų teisių plėtra	1	2	3	4	5
12.	Įstatymų, leidžiančių palengvinti bendrą viešojo ir privataus sektoriaus atstovų operacijų vykdymą, priėmimas	1	2	3	4	5
13.	Žemės ūkio subjektų viešosios nuomonės išsakymo rėmimas	1	2	3	4	5
14.	Visuomenės sąmoningumo didinimas	1	2	3	4	5
15.	Duomenų apie neformaliąją veiklą žemės ūkio sektoriuje ir kaimo vietovėse kokybės gerinimas	1	2	3	4	5
16.	Žemės ūkio subjektų mokymai ir verslo įgūdžių lavinimas	1	2	3	4	5
17.	Kita (įrašykite)					

5. Kokios, Jūsų nuomone, priemonės veiksmingiausiai mažintų šešėlį žemės ūkyje? Įrašykite savo pasiūlymus.

Demografinės charakteristikos:

6. Jūsų lytis (vyras, moteris).

7. Jūsų amžius (18–29 m., 30–49 m., 50–64 m., 65 m. ir daugiau).

8. Kokiam ūkio tipui atstovaujate (aludarystė, amatininkystė, augalininkystės ūkis, bitininkystės ūkis, gėlininkystė, gyvulininkystės ūkis, mišrus ūkis, paukštininkystė, sodininkystės ūkis, uogininkystė, vaistažolininkystės ūkis, žuvininkystės ūkis, žvėrininkystė)?

9. Kaip vykdate ūkininkavimą (su šeimos nariais, su partneriais, vienas)?

Dėkojame už skirtą laiką!

Gasparėnienė, Ligita; Remeikienė, Rita

Šešėlinė ekonomika žemės ūkio sektoriuje : monografija /
Ligita Gasparėnienė, Rita Remeikienė ;
Vilnius : Mykolo Romerio Universitetas. 2019. – 164 p.

ISBN 978-9955-19-972-4 (elektroninis)

Monografijoje yra pateikiamas pirmas tokio pobūdžio šešėlinės ekonomikos tyrimas Lietuvos žemės ūkio sektoriuje, nustatant motyvacinius / priežastinius šešėlinę ekonomiką tarp ūkininkų veikiančius veiksnius bei identifikuojant ūkininkų pasiūlymus verslo aplinkai gerinti. Atliktas empirinis tyrimas atskleidė, kad pagrindinis motyvas, kuris ūkininką gali paskatinti pereiti prie šešėlinės ekonomikos, yra susijęs su mokestine aplinka. Kiti motyvai sietini su ES išmokomis, kurios turėjo didelės įtakos naujos ūkininkavimo formos – „sofos“ ūkininkų – atsiradimui; ūkininkai neturi teisės į bedarbio ar motinystės ar kt. mokesčių mokėtojams priklausančias išmokas. Politinių veiksmų problematika yra itin jautri. Nepasitenkinimas valdžios institucijų politika bei prasta valdžios institucijų veiklos kokybe, nusivylimas valdžia, dažni įstatymų pakeitimai, griežtas veiklos ir darbo rinkos reglamentavimas verčia asmenį arba siekti apeiti įstatymus, arba ieškoti užsienio rinkų savo veiklai vykdyti.

**Ligita Gasparėnienė
Rita Remeikienė**

ŠEŠĖLINĖ EKONOMIKA ŽEMĖS ŪKIO SEKTORIUJE
Monografija

Maketavo *Aurelija Sukackė*